

E: → Elohista.

Ebal: hegy Szichemtől É-ra, a → Gerizim hegyével szemben (940 m, ma Dzsebel-Iszlamiye). Az ~ és a Gerizim volt a színhelye az áldás és az átok kihirdetésének (MTörv 11,29–30; 27,4–26; Józsa 8,30–35). Az ~on Józsué faragott kövekből épített egy oltárt, aztán a nép felsorakozott kétfelől az ~ és a Gerizim hegyén, és Józsué felolvasta az áldást és az átkot (8,30–35). A samariaiak Pentateuchusában a MTörv 27,4: Gerizim áll ~ helyett. Talán azért, mert a samariaiak a Gerizimet tekintették szt. hegyüknek, de az is lehet, hogy a samariaiakkal szemben ellenséges érzületű zsidók módosították a szöveget, mert szívesebben látták a samariaiak számára közömbös ~ban az áldás helyét, mint a Gerizimben, amely samariai kultikus helynek számított.

Ebed Jahve: → Isten szolgája.

Eben-Ha-Ezer (héb. 'a segítség köve'): emlékkő, amelyet Sámuel egy filiszteusokon aratott győzelem után állított Micpa és Ha-Sen (= Jesana? vö. 2Kron 13,19) között (1Sám 7,12). Ugyanez az emlékkő 4,1: és 5,1: úgy szerepel, mint ami azon a helyen áll, ahol Izr. fiai csatásorba álltak a filiszteusokkal szemben és súlyos vereséget szenvedtek; az Úr ládája is ekkor tűnt el.

éberség: céltudatos ébrenlét. 1. Virrasztás, éjszakai fennlét, vigyázás. Isten örködik, virraszt az ember fölött (vö. Mt 6,32; 2Tesz 3,3; 2Pét 2,5; Júd 24). A keresztény közösség elöljárójának elsőrendű kötelessége örködni a nyáj fölött (ApCsel 20,31; vö. Zsid 13,17). – 2. Állandó készenlét, valakinek v. valaminek a várása. Az ~re vonatkozó figyelmeztetésekben (vö. Mk 13,33–37; Mt 24,42–51; 25,1–13; Lk 12,35–46; 1Tesz 5,6–10; 1Kor 16,13–14; az ósz-i párhuzamok hiányoznak) az erkölcsi kötelezettségeknek, parancsoknak mintegy a foglalata található (vö. még Mt 5,3; 18,3–10; Róm 13,8 stb.). Az éber figyelmennek a tárgya és az erkölcsi magatartásnak a normája már nem a törvény, hanem az eljövendő, ill. rejtetten jelen levő Úr. Innen érthető, hogy az ~ együtt szerepel az imádsággal (Mk 14,38; Mt 26,41; Ef 6,18; Kol 4,2).

Ebjatár: (héb. 'az atya bőkezű v. bőkezűen ad'): Achimelek fia, az egyetlen olyan pap Nobban, aki a Saul által rendezett vérfürdőt túlélte. Az → efoddal Dávid oldalára állt (1Sám 22,20–23; 23,6–9; 30,7), az ő papja lett (2Sám 8,17; 1Kron 18,16; 24,6), később Cádokhoz csatlakozott (2Sám 15,24–36; 17,15; 19,12; 20,25). Salamon idejében szintén pap volt (1Kir 4,4), noha a Dávid trónjának örökléséért folyó harcban Adonija mellé állt (1,7.19.25; 2,22). Miután Adoniját letették, Salamon ~t is eltaszította és Anatotba száműzte (2,26–27). Az ~ elleni jövendölés (1Sám 2,27–36) tekintetbe veszi az Eleazár nemzetségéből való Cádok papi nemzetségének ezt a győzelmét.

Ecclesiastes: → Prédikátor könyve.

Ecclesiasticus: → Sirák fia könyve.

ecet: Valójában savanyú → bor volt, amely vízzel hígítva italul szolgált a forró égővi vidékeken a népnek, a katonáknak (vö. Mk 15,36) és a munkásoknak (Rut 2,14); a → nazirok nem ihatták (Szám 6,3). A voltaképpen nagyobb savtartalmú ~ fogyasztásra nem alkalmas, elvásik tőle az ember foga (Péld 10,26; Zsolt 69,22), a sebet pedig marja (vö. Péld 25,20). – Az az ~, amelyet egy katona a megfeszített Krisztusnak nyújtott (Mk 15,36; Mt 27,48), vsz. szomjat oltó savanyú bor (vö. 27,48 kk. és Jn 19,28 kk., ahol magától értetődőnek látszik, hogy az ítélet helyén van ~). Egyébként Lukács az ~et kevésre becsült italként állítja elének (Lk 23,36), vsz. a Zsolt 69,22 hatására.

Ecjon-Geber: helység az Akabai-öböl É-i sarkában, Júdea kikötője. Izr. fiainak egyik állomása a pusztában (Szám 33,35–36; MTörv 2,8). Salamon itt kikötőt építtetett és hajóhadat

létesített (1Kir 9,26; 2Krón 8,17), amit Jehosafát is megkísérelt (1Kir 22,49–50; 2Krón 20,35–37). 1938–40: az ásátások által feltárt városban a legrégebb réteg Salamon idejéből való: egy fallal körülvett jelentős település nagy gabonaraktárakkal. Ezt tűzvész pusztíthatta el (Sisák idejében?). A 2. és 3. település (Jehosafát, ill. Azarja idején?) szintén tűzvész áldozata lett. Mindamelllett a 3. településben megtalálták Jotam pecsétjét. A 4. település (Kr. e. 735–6. sz.) az → edomitáké lehetett, az 5. a perzsáké (Kr. e. 6–4. sz.). A Kr. e. 5–4. sz.-i utolsó rétegből arám → osztrakonok kerültek felszínre. N. Glueck szerint a 3. réteg az ósz-i Elat, ~ pedig Elat eredeti neve. A. Bea úgy véli, hogy ~ és Elat már Kr. e. 735 k. is két külön település volt (1Kir 9,26–28). Y. Aharoni is e nézetet fogadja el.

École Biblique, École pratique d'études bibliques établie au couvent de Dominicains Saint-Étienne de Jérusalem: XIII. Leó kívánságára és a domonkos generális rendeletére P. M.-J. Lagrange Jeruzsálemben alapította 1890-ben azon a helyen, ahol a hagyomány szerint István vértanút megkövezték (kb. 350 m-re a Damaszkuszi kaputól, É felé). Itt az 5. sz.-ban Eudoxia császárnő bazilikát építtetett. Ezt a 7. sz.-ban a perzsák elpusztították; csak 1882: bukkant rá a romjaira M. Lecomte domonkos szerzetes, amikor a területet megvették, hogy francia domonkosok számára kolostort építsenek rajta. XIII. Leó ezt a tervet jóvá is hagyta, de azt kívánta, hogy a kolostor mellé a biblikum művelésére egy katolikus szellemű, szigorúan tudományos módszereket alkalmazó, a modern tudomány eredményeit felhasználó biblikus intézet, ill. iskola is épüljön. Itt a bibliai szakismereteket 2 év alatt lehet elsajátítani. Az előadásokat franciául tartják. A 2 év anyaga a biblikumba való bevezetést, az ÓSz és az ÚSz magyarázatát (exegézis), a bibliai tört.-et, földrajzot, régészetet és a bibliai, ill. K-i nyelveket öleli fel. Az előadások száma aránylag nem nagy, a hangsúlyt az egyéni munkára, vizsgálódásra fektetik. Egy délutánt minden héten Jeruzsálem régészeti leleteinek vizsgálatára szentelnek. Havonta egyszer egy egész napos régészeti kirándulást is rendeznek Júdeába, s minden évben szerveznek 2 v. 3 alkalommal 8–10 napos tanulmányutat Palesztinába és a környező országokba. 1920 óta mint École archéologique française de Jérusalem is működik a francia állam támogatásával. Ebben a minőségben az intézmény legutóbb Tell-el-Fara (Tirca), valamint → Kumrán feltárására vállalkozott, de részt vesz az itt v. a pusztában bárhol talált kéziratok tudományos kiadásában, valamint a britekkel közösen az ósz-i Jeruzsálem falainak megállapításában is. Hogy az intézmény eredményeit szélesebb körben megismerjék, 1892: Lagrange megalapította a Revue Biblique c. folyóiratot, amely 1909-ig a Pápai Biblikus Bizottság hivatalos lapjának számított (1964-ben még a Cahiers de la Revue Biblique-vel is kiegészítették), valamint az Études Bibliques c. modern kommentárt a teljes Szentíráshoz; ez utóbbi sorozatnak némely darabja úttörő jellegű. A Jeruzsálemi bibliát (→ Szentírás) szintén az ~ gondozásában adták ki.

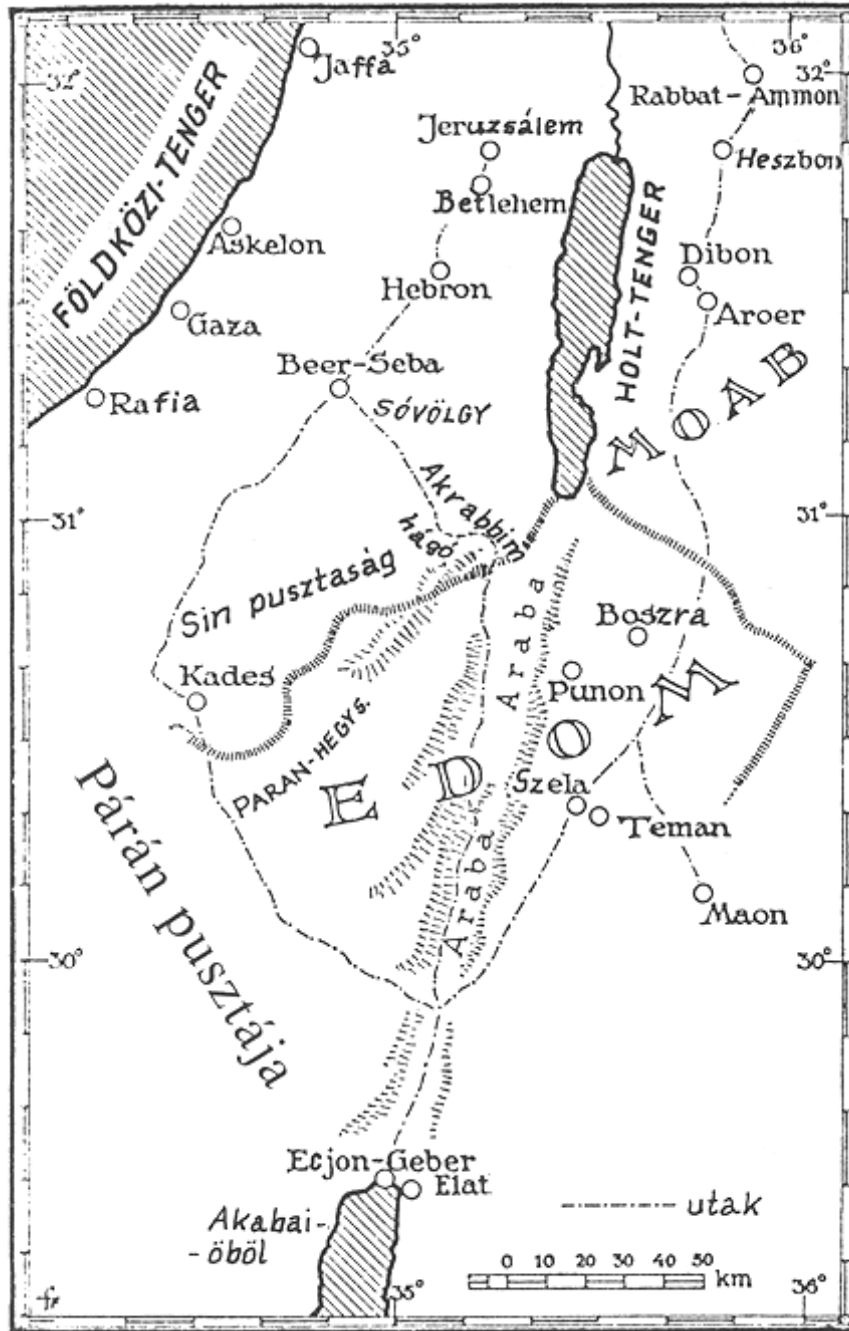
Éden (héb. 'puszta'): 1. Ter 2,8: „az Úristen kertet telepített” ~ben (= a pusztában); 2,10: „egy Édenből eredő folyó öntözte a kertet”. A szerző tehát földrajzi névként alkalmazta a 'puszta' értelmű köznevet. Így nem csoda, hogy nem sikerült a vidéket azonosítani. Ugyanakkor az ~beli kert (kert az ~ben) az ~ kertjévé (~ maga a kert!) alakult át, és ezt a héb. eden 'gyönyör, boldogság' szóból kiindulva értelmezték. Innen érthető, hogy az ~ fái (Ez 31,9.16.18) az Isten kertjében állnak (31,9). Sir 40,27: = áldott ~ (→ Paradicsom), az 'örömmek kertje'. – 2. vidék, amely Gozánnal, Háránnal és Receffel egyetemben asszír uralom alatt állt (2Kir 19,12; Iz 37,12). Ez 27,23: Háránnal és Kannéval (?) szerepel együtt. Az Eufrátesz két oldalán terülhetett el. Az asszír szövegekből Kr. e. 884-től kimutatható. Kr. e. 855: III. Szalmanasszár az asszír birodalomhoz csatolta. Talán az Ám 1,5: szereplő Bet-Éden is ~ vidékét jelöli.

edény: I. Az ÓSz-ben több héb. szó jelöli: 1. saf (Kiv 12,22: ~, vérrel tele; 2Sám 17,28 Dávidnak vitt ajándékként; 1Kir 7,50; 2Kir 12,14 és Jer 52,19: tál, a Templom fölszerelési tárgyai között); 2. sallahat (2Kir 21,13: kitörlik, lefordítják, a Jeruzsálemre váró ítélet

képeként; 2,20: csöbör, sót tesznek bele; Péld 19,24; 26,15: tál, a lusta belemártja a kezét, de a szájához nem viszi); főztek is benne; 3. dud (1Sám 2,14; 2Krán 35,13; vö. Jób 41,12) – ez inkább → fazék; 4. parur (1Sám 2,14: más ~féllel együtt; Szám 11,8: főztek benne, tehát fazék is lehet; Bír 6,19: húsleveset tesznek bele, a mi fogalmaink szerint fazéknak is felfogható); 5. kijjór (1Sám 2,4: más ~féllel együtt); 6. kaf, eredetileg 'marék' (Kiv 25,29; Szám 7,84; 1Kir 7,50; Jer 52,18); 7. tene (vö. Sír 31,14: vendégségben). Meg kell azonban jegyezni: a szóhasználat meglehetősen következetlen és a régészetileg feltárt ~féllel sem lehet egyértelműen azonosítani a felsorolt ~félleket; még → kehely, → korsó. – II. Az ÚSz-ben János látomásában a 24 vén aranycsészéjében a → tömjén a szentek imádságait jelképezi (Jel 5,8). Ugyanakkor a 7 csésze a 7 végső csapás jelképe (15–16).

ediktum, edictum (lat. 'rendelet'): az uralkodó írásba foglalt rendelkezése. Abban különbözik a dekrétumtól v. határozattól, hogy írásba foglalják és kihirdetik. Iz 10,1: a próf. gonosz (= igazságtalan) törvényt említ, az ilyeneket Júda királyának parancsára vsz. kőbe vésték bele. Az ÓSz későbbi kv.-eiben (Dán, Ezd, Eszt) ismételtelen találkozunk ~ra utalással (pl. Ezd 6,11; Eszt 2,8; 9,1.13), aminek az a magyarázata, hogy az ~ok a perzsa birodalomban fontos szerepet töltek be. A Bibliában arról olvashatunk, hogy a perzsa király ~ai visszavonhatatlanok voltak (Ezd 6,11; Eszt 8,8 kk.; Dán 6,8); más forrásokból erre nincsenek adataink. Ezenkívül figyelembe kell venni, hogy Eszt-ben is más ~ot adott ki a király Eszter királyné közbenjárásra a zsidók kiirtására előzőleg kiadott ~a helyett, amelyben megengedte a zsidóknak, hogy bosszút álljanak ellenségeiken (8,8–13). – Az ÚSz-ben Lk 2,1 kk. szerint Augustus császár adott ki rendeletet, hogy írják össze a földkerekséget; Palesztinában Szíria helytartója, Cirinuszt hajtotta végre a rendeletet. Az ezzel kapcsolatban felmerülő kérdésekre nézve → népszámlálás.

Edom (héb. 'vörös'): **1.** Ézsaunak, az → edomiták ősenek mellékneve (Ter 25,30–31; 36,8–19). A név azzal a „vörös étellel” hozható kapcsolatba, amelyért Ézsau eladta elsőszülöttségi jogát Jákobnak (25,29–34). – **2.** az edomiták országa az → Araba D-i részének két oldalán (→ Szeir). Kr. e. a 14–13. sz.-ban foglalták el. A hellenista korban → Idumea.

32. Edom

edomiták, Edom fiai: Ézsau utódai (Ter 36,1.8.19.43), szemita nép, mely a Szír-arab-pusztából vándorolt a pusztával határos országokba, elsősorban Szíriába és Palesztinába. Itt a kései bronzkorban, a Kr. e. 14–13. sz.-ban a Zered-pataktól D-re, → Edomban telepedtek meg. MTörv 2,12.22; Ter 14,6; 36,20–21 szerint a → horiták helyét foglalták el. Kr. e. 1200 k. egyiptomi szövegek szerint nyájaikkal átlépték Egyiptom határait. Országuk határai meg voltak erősítve, és mielőtt Izr. fiai elfoglalták volna az → Ígéret földjét, tartós és szilárd államot alapítottak. A 36,31–36; 1Krón 1,43–54: felsorolja királyaikat és ezek városait („mielőtt Izr. fiainak királyuk lett volna”): Bela, Beor fia – Dinhabából; Jobáb, Szerach fia – Boszrából; Husam – Temánból; Adad (Hadad), Badad fia – Avitból; Szamla – Maszrekából; Saul – a folyó melletti Rechobotból; Baal-Hanan, Achbor fia –; Hadad – Paiból. Minthogy a nagy kereskedőút (Szám 20,17; 21,22: „királyi út”) az ~ földjén vezetett keresztül és az

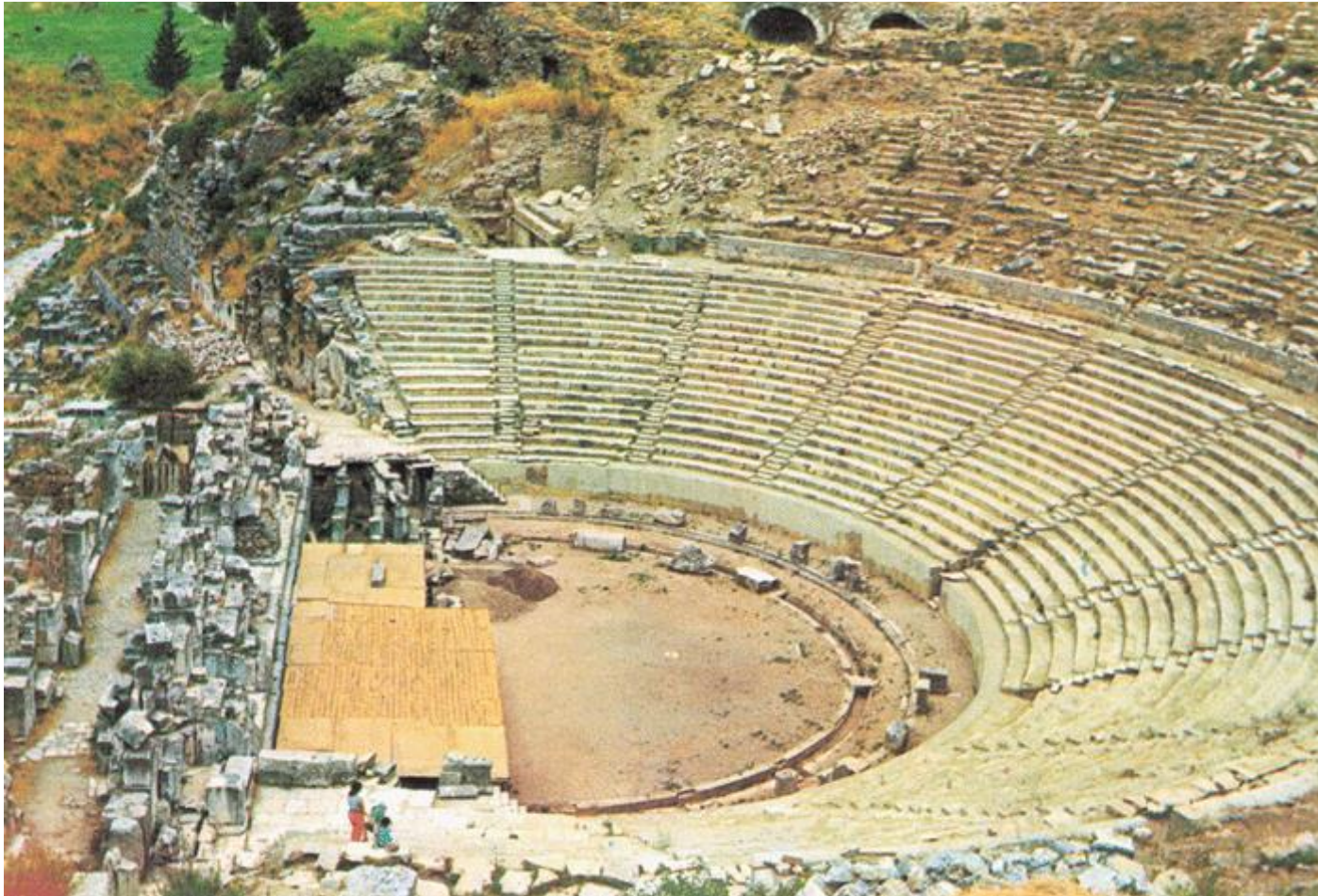
egyetlen olyan út volt, amelyen Izr. fiai a tengert meg tudták közelíteni (20,14–21), a két nép sokat hadakozott egymással. Saul, mielőtt megszilárdította Izr. fölötti uralmát, mindjárt harcba szállt Edommal (1Sám 14,47). Dávid a Só-völgyben legyőzte őket (2Sám 8,13–15). Ettől fogva, bár saját királyaik kormányozták őket (2Kir 3,9), Izr. fiainak alattvalói voltak. Salamon uralma alatt felláztak (1Kir 11,14–20.25b.). Salamon előtt a keniták, akik – Kenász révén – rokonai voltak az ~nak (Ter 15,19; 36,11.42), kihasználták a gazdag rézlelőhelyeket; az ósz-i hagyomány szerint (4,22) a kenita Tubalkain volt az első bronz-, ill. vaskovács. Nem sokkal az ország kettészakadása (Júda, Izr.) után az ~ függetlenné válhattak (vö. 2Kir 8,20–22); Amacja (14,7) és Urija (14,22) ugyan újra legyőzte az ~at, de csak átmeneti időre. Kr. e. 800 k. az ~ (udumu néven) az asszír királyi feljegyzésekben is szerepelnek. A babilóniai szövegekből nem mutatták ki az ~at, de Nebukadnezár legyőzte őket (Jer 27,6; 49,7–22; Ez 32,29). Jeruzsálem pusztulása után É felé húzódtak (35,10; 36,5; Siral 4,21–22); innen érthetők a próf.-k fenyegető jóvendölései (Abd 6–21; Ez 25,12–14; 35; Zsolt 137,7–9; Iz 34,5–17; 63,1–6). Helyüket, az egykori edomita terület D-i és K-i részét a → nabateusok foglalták el. Később az ~ → Idumea lakóiként szerepelnek a tört.-ben. – Néhány cserépkorsó feliratát nem tekintve az ~ irodalmáról eddig semmi bizonyítékunk nincs, de műveltségük magasabb színvonalú lehetett, mint ahogy a szórványos, nem edomita források sejtetik. Jelentős bölcsességi irodalmuk lehetett. Erős arab hatást mutató nyelvük a héb.-rel és a moabiták nyelvével volt rokon. Kerámiáik formájukban ugyanazok, mint amilyenek abból az időből Kánaánban felszínre kerültek, bár némelyeken szír hatás is kimutatható. Többistenhívők voltak (2Krn 25,14), isteneik közül Qos, Malik (Melek?) és Ai (?) az ismertebbek; a Boszra környékén talált kerámia figurák a termékenység istennőjét ábrázolják (Kr. e. 9–8. sz.).

Edrei: város a Jordán K-i partján (Básán), amely talán már III. Tuthmószisz palesztinai jegyzékében is szerepel. Ognak, az amoriták királyának volt a székhelye (Szám 21,33; MTörv 3,18; Józ 12,4), és a sorsvetéskor Machirnak jutott (13,31). Ma Dera, bár némelyek az ÉK felé 43 km-re eső Edrával azonosítják. 19,37: Naftali birtokaként is szerepel ~.

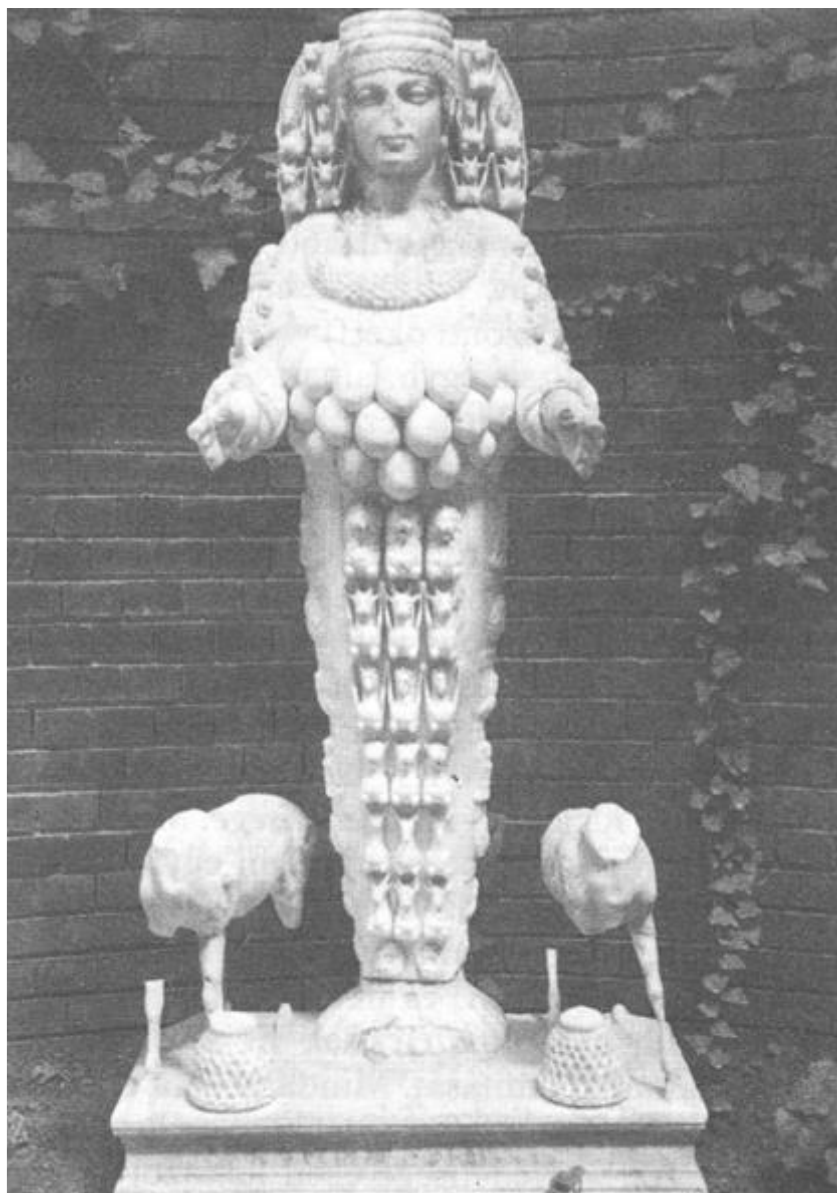
Efa: 1. midianita törzs, amelyet a Ter 25,4; 1Krn 1,33: Efer, Hanok, Abida és Eldaa mellett Keturától származtat. Iz 60,6: dicsérte ~ dromedárjait, amelyek aranyat és tömjént vittek Jeruzsálembe (Mt 2,11). A sábaiakon kívül Tiglat-Pilleszer is említett egy népet, amely aranyat, ezüstöt, tevéket és fűszerfélét szállított adóként. Nevét a Mekka felé vivő szír zarándokút mentén, Tebuktól DNY-ra ma is őrzi egy romváros (Ghuafa). – 2. → úrmérték.

Efezus: ókori világváros Kisázsiában az Égei-tenger mellékén. Kr. e. 1000 k. jón bevándorlók népesítették be ezt a közlekedési szempontból kedvező fekvésű helyet, ahol a lakosság már tisztelt egy ősi kisázsiai anyaistennőt. Különböző hatalmak versengtek érte, a helye is változott. Ennek ellenére gazdag várossá és fontos művelődési központtá fejlődött. Kr. e. 290: Lüzimakhosz nagyban előmozdította fejlődését. Kr. e. 133: Ázsia róm. tartomány székhelye lett; itt székelt a prokonzul. A gör.-ök szabadságvágya Kr. e. 88: a róm. uralom ellen fölkeléshez vezetett. Az ~i Artemisz-templom az istennő égből szállt szobrával (ApCsel 19,35) az antik világ csodái közé tartozott. A lakosság körében dívott a bűbájosság (19,19); az egész antik világban híre volt a varázsigéket tartalmazó ~i papiruszoknak. A zsidó kolónia különleges kiváltságokat élvezett, de a keresztény tanítás is elterjedt ~ban a zsidók körében (18,24–28; 19,1–20). Pál 2. és a 3. missz. útján hirdette itt az ev.-ot; 2. alkalommal több mint 2 évig itt maradt; ekkor Demeter ezüstműves lázadása arra készítette, hogy elhagyja ~t (18,19–21; 19,1–20,1). Egyébként az ÚSz-ben több ~ból való személy szerepel. Régi hagyomány szerint János ap. (presbiter?) is tanított ~ban. Az a föltevés, hogy Mária itt halt meg, minden alapot nélkülöz. – A Jel 2,1–11 tanúsága szerint az ösegyh.-ban jelentős szerepe volt. 110 k. Antióchiai Szt. Ignác is elismeréssel szólt ~ról. A húsvét körüli vitában 190 k. Polükratész ~i püspök Rómával szemben azok mellett foglalt állást, akik a húsvétot mindig

Niszán 14-én, tehát a zsidó naptár szerint ülték meg (quatuordecimánusok). A legnagyobb ~i esemény a 431-ben tartott 3. egyetemes zsinat volt. A város sokat szenvedett a bizánciak és arabok közötti harcokban. 1426-ban az oszmán törökök kezére került. A 19. sz. óta az egész ókori várost feltárták. Ma Szelcsuk Törökországban. – Lásd a XXVII. színes képet.

XXVII. A kb. 25000 nézőt befogadó Efezusi Színház. Kr. u. 45–54

33. Az efezusiak Artemiszé

Efezusiaknak írt levél, Ef: protokanonikus úsz-i irat, Pál ap. levele, a → fogságban írt levelek egyike. – I. Keletkezése. Az Efezusban kitétel (1,1) több jelentős kéziratban nem szerepel, s bár minden kézirat el van látva az efezusiaknak címzéssel, ez nem Páltól való. Ezen túlmenően az Ef semmi jelét nem mutatja a címzettekkel való személyes kapcsolatnak. Nemegyszer úgy látszik, hogy Pál nem is ismerte a címzetteket (1,15; 4,21), és őt sem ismerték a címzettek (3,2–4), jóllehet legalább 3 évig tanított Efezusban (ApCsel 19), és az ApCsel 20: Pál és az efezusiak kölcsönösen jól ismerték egymást. Két föltevés van az Ef címzettjeiről: 1. Az Ef tkp. a laodiceai híveknek szól, s azonos a Kol 4,16: említett levéllel. Ez a föltevés összhangban áll Markion Kánonjával is, ahol is Laodicea szerepel címzetteként. De kérdés, hogy az eredeti címzés („laodiceaiaknak”) miképp változhatott át („efezusiaknak”); de ezen túlmenően az említett személytelenségre sincs magyarázat (Pál a 4,16: üdvözölte a laodiceaiakat, feltűnő tehát, hogy a saját levelükben nem köszönti őket!) – 2. Az Ef valójában körlevél Kisázsia egyh.-ainak. A textus receptus egy efezusi másolatra vezethető vissza, Markion Kánonja viszont a laodiceai másolaton alapszik, amely egyébként a Kol 4,16: említett levéllel is azonos lehet. De kérdés, vajon miért nem említi meg Pál egyenként azokat az egyh.-akat, amelyeknek levelét szánja, ahogy azt más esetekben (Gal 1,2; 2Kor 1,1) teszi.

Annyi bizonyosra vehető az egyezések alapján, hogy az Ef nem sokkal a Kol után keletkezett, tehát Kr. u. 61 v. 62: Pál első róm. fogsága idején. – II. Eredetisége. Míg a szakemberek a Kol szerzőségét újabban egyre inkább Pálnak tulajdonítják, az Ef eredetiségét még mindig vitatják, és egyik tanítványa művének tartják, aki az 1. sz. végén élt, és mintegy Pál leveleinek bevezetőjéül, a Kolosszeieknek írt levél alapján összefoglalta Pál tanítását. Mindamellett: a katolikus exegeták zöme az Ef eredetisége mellett foglal állást. – Az ~ eredetisége ellen felhozott érvek 1. Az Ef tartalmaz 36 olyan szót, amely Pálnál másutt nem fordul elő. Ez a szám azonban nem nagyobb annál, amennyi Pálnál másutt nem szereplő szót a többi hasonló méretű levél is tartalmaz (Gal: 39; Fil: 30). Ezen túl az új szavak az új képekkel is összefüggésbe hozhatók (az Egyh. mint menyasszony, szellemi fölfegyverkezés, Ef 6,13). – 2. Eltér a stílus (ünnepélyes és olykor bonyolult szerkezetek, pl. 1,3–14). Ez a többi levélben is megállapítható (pl. Róm 3,21–26), és azzal is magyarázható, hogy az Ef nem vitatkozik. – 3. Tartalmi szempontból az Ef erősen eltér Pál többi levelétől; ám az új gondolatok a régiékből következnek (2,8–10). – 4. Az Ef és a Kol sokban egyezik egymással (a 155 versből 73 párhuzamos; 1,22 kk. = Kol 1,18 kk.; 3,8–10 = Kol 1,27; 4,3–6 = Kol 3,14 kk.; 6,21 = Kol 4,7 stb.). Ennek ellenére az Ef nem szolgál másolat, a Kol gondolatai – az új gondolatokkal összhangban – mélyebb összefüggésbe vannak beépítve. – Az Ef eredetisége ellen felhozott érvek tehát nem bizonyítják, hogy a 2. sz.-ig visszavezethető hagyománytól eltérően kellene állást foglalni. S az sem hihető, hogy egy olyan egyh.-i közösség, mint az efezusi, amely Pált jól ismerte, egy nem hiteles Pál-levelet minden további nélkül elfogadott volna. Az viszont továbbra is föltehető, hogy a levél megfogalmazását Pál az egyik tanítványára bízta és ehhez mintaként a Kolosszeieknek írt levelét adta. – III. Tartalma. A Kol és az Ef közti feltűnő hasonlóság azzal magyarázható, hogy a kolosszeiek tévedésével szembekerülve Pál újra átgondolta Krisztus és az Egyh. viszonyát, és mélyebben belelátott ebbe a titokba. Új ismereteit be akarta illeszteni tanítása egészébe, ezért írta ezt a tárgyilagos, nyugodt hangvételű levelet, amelyben nyoma sincs a polémiának, tehát kb. olyan viszony van az Ef és a Kol, mint a Gal és a Róm között. Így érthető, hogy a régebbi Kolosszei levélhez képest az Ef új gondolatokat tartalmaz, ugyanakkor sok tekintetben rokon a Kolosszeieknek írt levéllel. A kolosszeiek tévedése alkalmat nyújtott Pálnak arra, hogy a megváltás kozmikus jellegére rávilágítson (1,10,21; 3,10; 4,10), s ugyanakkor Krisztus megdicsőülését is nagyobb mértékben hangsúlyozza. Innen érthető módon az Egyh.-at itt nem annyira Krisztus testeként szemléli (1Kor 12,12–27), hanem inkább a különbséget domborítja ki az Egyh. megdicsőült, diadalmas Feje (Ef 1,22; 4,15) és a test között, amely még nem jutott el a teljességre (4,13–16); ugyanígy különbséget tesz Pál a szegletkő és az épület (2,20), valamint Krisztus és menyasszonya (5,23–32) között is. Ebből következően most a hívek már nem tagokként állnak egymással szemben (1Kor 6,15), hanem a Fővel szemben a testet alkotják, valamennyien együtt. Az Ef-ben az „egyház” már nem az egyes közösségekre vonatkozik, hanem az Egyh. egészére, amely „teljessége annak, aki mindenben mindent teljessé tesz” (1,23; vö. 3,19; 4,13). Ennek az egységnek egyik sajátossága a békesség zsidók és pogányok között (2,14). Ezt a gondolatot Pál üdvösségtört.-ileg taglalja, és főleg Isten üdvözítő tervének kinyilatkoztatását emeli ki, azt a misztériumot, amely addig el volt rejtve (1,9; 3,3,9), s amelynek Pál a szolgája (3. f.) – Az Ef felépítése tehát teljesen világos: a tanító részben (1–3) Pál bemutatta Isten üdvözítő tervét (1,3–2,11) és rámutatott a zsidók és a pogányok egységére (2,11–3,13), majd imádsággal zárta le ezt a részt (3,14–21). Az intelmet tartalmazó részben (4–6) levonta azokat a következtetéseket, amelyeket a tanításból a keresztényeknek le kell vonniuk: egység (4,1–16), lelki megújulás (4,17–5,20), családi erények (5,21–6,9) és harc a Sátán ellen (6,10–24).

effata (a héb. hippatah és az arám etpetah 'nyílj meg' ige gör. átírása): Jézus parancsszava a süketnéma meggyógyításakor (Mk 7,34). A hitelesség és szemléletesség kedvéért csak átitr, de le nem fordított arám, ill. héb. kifejezések egyike.

efod: Rejtélyes fogalom az ósz-i kultikus nyelvből; újabban az ugariti szövegekből is kimutatják. Megkülönböztethető: 1. Az ~ bad a papi öltözék tartozéka volt. Sámuel (1Sám 2,18) és Dávid (2Sám 6,14; 1Krón 15,27) ezzel vette körül („övezte”) magát; 1Sám 22,18: a papok szerepelnek úgy, mint „vászon ~ot viselő férfiak”. Kötényszerű ruhadarab lehetett. Az ~ jelzőjével szolgáló bad (‘vászon’?) szintén a kultikus nyelvből való. – 2. Volt ~, amelyet papok (2,28; 14,3) vittek minden bizonnal a vállukon, ahogy az Úr ládáját, a jármot (Siral 3,27), az istenképmásokat (Ám 5,26), a szent sátort (Szám 10,17) is vállon volt szokás hordani, ill. vinni. Az ~nak a szentélyben volt a helye (1Sám 21,10), bár Gedeon a városában helyezte el (Bír 8,27). A szentély elpusztulása után a pap magával vitte (1Sám 23,6). Mögötte a szentélyben egy kardot is őriztek (21,10). Amikor a jövőről kérdezték az Urat, előhozták (23,9–12; 30,7). Szentély létesítésekor a pap ~ot csináltatott (Bír 17,5; 18,14.17–18.20); ~ céljára Gedeon 1700 sékel (kb. 27 kg) aranyat használt fel (8,26–27). Az ~ rendszerint együtt szerepelt a szintúgy rejtélyes terafimmal (pl. 17,5; 18,14.20), ill. egy „öntött szobor”-ral (18,17–18). Ezt az ~ot különbözőképpen értelmezik: némelyek nemesfémekkel bevont istenszobornak képzelik; mások tarisznyaként értelmezik; ismét mások kultikus tárgyat (tarisznyát?) látnak benne, amelyet a pap, amikor jóslatot kért, ill. közvetített, magánál hordott. – 3. A Papi iratban ruhadarab, amely a szolgálatát ellátó főpap öltözkéneke részét alkotta (a köntös, az öv, a melltaszka mellett). Aranyszálakkal átszőtt, színes, hímzett kelméből készült, és ékkövek díszítették (Kiv 28,4.6–14; 39,2–7,8).

Efraim: 1. vsz. Izr. egyik törzse; a névadó ós, ~ a bibliai genealógiában Józsefnek és Asznátnak a 2. fia (Ter 41,52; 46,20). Jellemzése (a testvértörzsszel, Manasszéval együtt József néven) Jákob áldásában (49,22–26) és Mózes áldásában (MTörv 33,13–17: ~ tízezei, Manasse ezrei). A két népszámláláskor ~ férfi tagjainak száma 40 500 fő (Szám 1,33), ill. 32 500 fő (26,37); ~ nemzetségeit a 26,35–37; 1Krón 7,20–29 sorolja fel. Az ~ törzséből való Nun fia, József Mózes utóda (vö. 7,27). ~ törzse a Jordántól Ny-ra eső hegyvidék középső részén telepedett le (~ hegye; vö. József 16,4–10), és hamarosan túlszárnyalta a testvértörzset (Ter 48), amelyet É-ra szorított. A bírák idején ~ összetűzött a Manasse törzséből való Gedeonnal (Bír 7,23–8,3) és a gileádi Jif tachhal (12,1–6). Salamon idejében önálló körzetet alkotott (1Kir 4,8). A Júda érdekében folytatott harcban ~ az É-i törzsek vezérének számított. I. Jerobeám ~ törzséből származott, és az ország kettészakadását Szichemben (~ földjén) mondták ki. Az emelkedett próf.-i stílusban az É-i rész röviden ~ néven szerepel. Maga a törzs ritkán fordul elő ezekben a szövegekben (Iz 9,20: Manasse és Júda mellett). Az ~ törzséhez tartozók saját nyelvjárást beszéltek (→ sibbolet). Jel 7,8: ~ Józsefként szerepel. – 2. a Vg-ban Efrém (Jn 11,54): város a júdeai „puszta szélén”, ahová Jézus Lázár feltámasztása után visszahúzódott a zsidók elől. Az ÓSz-ben Efron (2Sám 13,23; 2Krón 13,19) és Ofra (József 18,23; 1Sám 13,17) néven szerepel. Kr. e. 145-től Júdeához tartozott (1Mak 11,34). Ma et-Tajjibe falu.

Efraim-kapu: → Jeruzsálem.

Efrata, Efrat: júdeai, kálebíta nemzetség neve (1Krón 1,19.50; 4,4), amely nemzetség Betlehemben telepedett le, s így Rut 4,11: és Mik 5,1: maga a helység is ~ néven szerepel. – A Ter 35,16–19; 48,7 Benjaminban is föltételez egy ~ nevű helységet (vö. 1Sám 10,2; Jer 31,15). Itt született Benjamin, és itt temették el Ráchelt. A Ter 35,16–19; 48,7 glosszái, valamint a Jer 31,15 alkalmazása (Mt 2,17–18) egy későbbi hagyományra támaszkodik, amely → Betlehem közelében keresi Ráchel sírját.

Efrém: → Efraim 2.

Efron: 1. hettita férfi, Cochár fia. Tőle vásárolta meg Ábrahám a Mamrétől K-re fekvő telket, rajta a machpelai barlangot temetkezési helyül (Ter 23,1–20; 25,9; 49,29–33; 50,13). – 2. → Efraim 2.

égboltozat, ég: I. Az ég látványa alapján hajlamosak vagyunk rá, hogy az eget egy kissé lapos boltozatnak tekintsük, amely a horizont fölé borul, arra támaszkodik; ez az ~. Minthogy az embernek a természettel kapcsolatos fogalmai az érzékelésen alapszanak, nem csoda, hogy mielőtt a tudományos megfigyelések az ellenkezőjét igazolták, addig a közvetlen szemléleten alapuló kép általános helyeslésre talált: a boltozatnak látszó eget valóságos ~nak tekintették. Hogy a Biblia szerzői az egyiptomi, babilóniai és gör. kortársaikhoz hasonlóan szintén boltozatnak vélték az eget, azt egész sor idézet tanúsítja, ahol az ég sátokeként való kifestéséről van szó: Zsolt 104,2; Iz 40,22; 42,5; 44,24; Jer 10,12; 51,15; Zak 12,1; e helyekből egyszersmind arra is következtethetünk, hogy a szerzők meghatározott állapot (konzisztenciát) tulajdonítottak az ~nak. De még inkább megfigyelhető ez a Papi irat → teremtéstörténetében. Eszerint a világmindenség úgy keletkezett, hogy az ősvíz 2 részre oszlott, s ezek között foglal helyet a lakott föld (Ter 1,6–8; Zsolt 148,4; Dán 3,60). A föld fölötti víztömegeket valami tetőszerkezetféle tartja fenn, amelynek héb. neve rakia; ez éppúgy lehet döngölt agyagból való fal v. mennyezet, mint fémkupola; ez utóbbi értelmezés Homéroszra emlékeztet (Iliász 5504; Odüsszeia 3,2; 15 329), aki az ~ot nehéz ércből és vasból valónak mondja; vö. Jób 37,18: az ég olyan feszes, mint az acéltükör. Az 1. felfogásnak (= agyagfal) a babilóniai kozmológiában is megtalálható a megfelelője: supruk sam, 'az ég gátja'. Ez szorítja gátak közé az ég óceánját, és sokan az állatövvel azonosították. A Ter 1,8 mintha mégis arra engedne következtetni, hogy a P szerzője rakián nem az ~ egy részét értette, hanem az egész ~ot. A LXX, Aquila, Szümmakhosz és Theodotion a rakia megfelelőjéül a bizonytalan értelmű sztereóma szóval él; ezt a Vg helyesen a firmamentummal (valami, ami 'szilárd, tartós') adta vissza. – II. Az ~ra erősítette rá Isten a világitókat: a napot, a holdat és a csillagokat (1,14–18). A Papi irat szerzője szerint az ~on nyílás, ablak is van (7,11; 8,3) – ez az elképzelés Babilóniából is kimutatható (Enuma elis 4138 kk.). Amikor a vízözönt a földre bocsátotta Isten, megnyitotta „az ég csatornáit = zsilipeit”, hogy a felső és az alsó vizek újra egyesüljenek, és így a kozmosz visszazuhanjon a → káoszba és megsemmisüljön (7,11). Iz 24,18: az idők végén ez megismétlődik. Ebből nem szabad arra következtetnünk, hogy Izr. fiai abban a hiedelemben éltek, hogy az eső csakugyan az ~ csatornáiból zúdul a földre, hiszen a kifejezéssel a szerzők csak valami rendkívülit akartak érzékeltetni; ugyanígy kell értelmeznünk 'az ég bezárul' kifejezést is a Bibliában. Izr. fiai pontosan tudták, hogy a csapadéknak a felhők a forrásai (vö. 1Kir 18,44; Jób 36,27 kk.; Préd 11,3). Zsolt 104,13: A hegyeket kamráid vízből öntözöd – ez csupán költői megfogalmazása annak, hogy Jahve adja az esőt és a termékenységet. Ugyanez áll a 2Kir 7,2.19 („Ha ablakot vág is az Úr az égen”); Mal 3,10 („vajon megnyitom-e nektek az ég csatornáit”) kifejezéseire is: az áldás bőségét érzékeltetik. – III. Hogy Izr. fiainak volt érzékük az anyagi világ nagysága és fönsége iránt, amelyet az ~ tágasságában és kékségében éltek át, azt a Zsolt 19,2; Sir 43,1 kk. világosan mutatja; ugyanakkor Isten dicsőségének megnyilvánulását látták benne. Dán 12,3: az igazakra váró dicsőség képe a ragyogó, csillagos ~. – IV. Ezekiel látomásaiban (Ez 1; 10) szintén szerepel a rakia (1,22 kk.; 25 kk.; 10,1); fölötté áll Jahve trónja (1,26; vö. Zsolt 150,1). Vsz. az ~ot kell rajta érteni. Az ~ 4 lényen nyugszik (Ez 1,22), akikben H. Zimmern, H. Gunkel, J. Jeremias és mások a bika, az oroslán, a skorpió és a vízöntő csillagképet látják; ezek az állatöv fő pontjai, így az ~ alapjai. A 4 élőlény között a kerekeket összefüggésbe lehet hozni az ~ elfordulásaival. Mások azon a véleményen vannak, hogy Ezekiel látomása nem kozmikus jelenségeken alapszik, hanem a szövetség ládájához kapcsolódik. A Jel 4,2–8 Ez 1-re vezethető vissza, de a kerekek beleépülnek az élőlények alakjába, és az ~ helyébe az üvegtenger lép, amely nyilvánvalóan azonos az ~ fölötti vizekkel, amelyről a Ter 1 szól. → menny.

egészen elégő áldozat: → áldozat, → égőáldozat.

egészség: Az ósz-i bölcsességi irodalom szívesen emlegeti az ~ megőrzését, és bölcs

tanácsokat is ad hozzá. Óva int pl. a mértéktelenségtől (Sir 31,19–24; 37,27–31), a csüggedtségtől, az aggodástól, az irigységtől, a gondoktól, a bosszúságoktól (30,22–31,2), és ajánlja az istenfélelmet (Péld 3,7 kk.; 4,22) és a derűt (17,22). Róm 13,14: Pál arra inti a keresztényeket, hogy ne dédelgessék testüket, „nehogy bűnös kívánságokra gerjedjen”. 1Tim 5,23: az ap. kevés bor ivását ajánlja tanítványának, aki gyomorbántalmakkal, rosszulletekkel küszködött. → betegség, → orvos.

ég királynője: az akkádok Istár istennőjének (a Vénusz bolygó istennője, a szépség, a szerelem és a termékenység ajándékozója) díszítő jelzője. Aquila, Szümmakhosz, Theodotion fordításai és a Vg szerint Jer 7,18; 44,17–19.25: az ~ről van szó. Jer 44. f: a LXX is ~t olvas. Az ~nek tisztelete Manassze (ur. Kr. e. 687–642) idején Júdeában annyira elterjedt, hogy Jozija (ur. 640–609) sem tudta kiirtani. Jeruzsálem pusztulásában a nép az ~ tiszteletéért kapott büntetést látta (Jer 44,15). Az ~t főleg az asszonyok tisztelték tömjén, sütemények és italfélék föláldozásával (Jer 7,18; 44,17). A föláldozott süteménynek vsz. csillag formája volt (vö. 44,19).

Eglon: 1. a moábiták királya a bírák korában. Elfoglalta a Pálmák városát (Jerikó?), s elnyomta Izr. fiait, míg 18 év elteltével Ehud meg nem gyilkolta (Bír 3,12–30). – 2. kánaánita városállam Júda pusztájában. Józs 10,3.5.23: Józsue elfoglalta, lakosait kardélre hányta (10,34); a sorsvetéskor Júdáé lett (15,39).

égőáldozat, egészen eléggő áldozat (héb. olah, a 'felszáll' értelmű alah szóból; másképpen kalil, 'teljes': MTörv 13,17; Lev 6,15 kk.; Sir 45,14; Zsolt 51,21 stb.): az az → áldozat, amelyet a kézrátétel és a vérrel való → meghintés után teljesen elégettek és amelynek a füstje felszállt az égbe. A Papi törv.-kv. (Lev 1,3–17) részletes utasításokat tartalmaz az áldozati állatra (szarvasmarha, kecske, juh, galamb), valamint az ~ bemutatásának szertartására vonatkozóan. A jeruzsálemi templomban minden nap bemutatták az ~ot reggel és este (→ esti áldozat, → reggeli áldozat), tehát az ~ volt a rendszeres, az állandó áldozat. Magánáldozatként a gyermekágyas asszony (12,6–8), a leprás (14,10–31), a → nazir tisztulásáért (Szám 6,10–12) v. nemi tisztátalenség esetében (Lev 15,15.29 kk.) lehetett ~ot bemutatni.

égőáldozati oltár: A salamoni templom előudvarában, „Jahve előtt” állt a bronz ~, amelyet a Kir említ, de közelebről nem ír le (1Kir 8,64; 2Kir 12,10; 16,14). A 2Kron 4,1-ből ismerjük a méretét (20×20×10 könyök). A 15,8 szerint Ásza megújította „az előudvarban álló” ~t. Ugyanakkor Acház király damaszkuszi mintára építtetett – talán egy arám lépcsőzetes – ~t (2Kir 16,10–16). A fogság után újra fölépíttették az ~t a régi helyén (Ezd 3,2–5), minden bizonyal kőből. Miután IV. Antiokhosz Epiphanész megszenteltelenítette (1Mak 1,54), a korábbi faragatlan kőekből épült ~ mintájára egy új ~t építettek (4,44–48; 2Mak 10,3). A heródesi templom ~át nem említi az ÚSz, de Josephus Flavius leírta. Az Ez 43,13–17: leírt ~ vsz. a babiloni lépcsőzetes tornyokhoz volt hasonló. A fogság utáni ~t a Kiv 20,24–26 alapján idézhetjük magunk elé. Salamon ~a viszont egészen egyedülálló volt: hozzávetőleg olyan lehetett, mint a 27,1–8: (vö. 38,1–7) leírt szent sátor ~a. A 2Kron 1,5 kk. szerint Gibeonban állították fel, a Kiv 27,1–8 (vö. Szám 4,13 kk.) alapján pedig föltehető, hogy hordozható volt. Ezeket az adatokat az aradi citadella (Kr. e. 10–8. sz.) Jahve-szentélyéből előkerült ~ is igazolja: az előudvar É-i oldalán áll, mérete 5×5×3 könyök (vö. Kiv 27,1), faragatlan kőből épült, a vér elfolytatására kis vájatok vannak rajta, a közepén tűz helye látszik, rajta egy kőlap (→ Ariel, → oltár, → sátoros ünnep).

égtájak: Az ÓSz-ben az ~ elnevezésében különféle szempontok érvényesültek. – 1. Ha K-re tekintettek és ebből indultak ki, akkor a bal = É, a jobb = D, ami elől van, az K és ami hátul, az Ny. – 2. Amikor a Nap látszólagos pályáját tartották szem előtt, akkor a napkelet = K, a napnyugat = Ny. Talán ebbe a rendszerbe tartozik bele az Észak = safon (→ Baal-Szefon), ez

a homályos égtáj is, bár a kifejezés mitológiai elképzelésekre is visszavezethető (az istenek É-on, a magas hegyen laknak; → Isten hegye). Hogy a dél = darom mint fénylő világűr szintén ehhez a rendszerhez tartozik, az nem állítható, mert a megfelelő szó jelentése ismeretlen. – 3. Topográfiai nézőpontból Kánaánból kiindulva ezek az ~ adódnak: a tenger (a Földközi-tenger) = Ny, Negeb = D; K és É számára ebben a rendszerben nincs ismeretes megjelölés; G. Hölscher szerint szafon (= É) és kedem (= K) ebbe a rendszerbe tartozik. – Gyakorlatilag a mindennapi nyelvhasználatban keverednek a különféle rendszerhez tartozó elnevezések; erre a klasszikus példa a Ter 13,14: É az 1. rendszerbe, D a 3. rendszerbe, K az 1. rendszerbe, Ny a 3. rendszerbe tartozó kifejezés, a héb. eredetiben.

egybegyűlés hegye: → Szeffon-hegy.

egyház: 1. A szó jelentése. A kései gör. küriakon, amiből az angol church, a holland kerk, a német Kirche is származik, a. m. 'az Úr háza'. A magyar ~ szóban az idők folyamán kihalt egy szó őrződött meg, amely a mai szent szónak felelt meg; az ~ tehát a. m. 'szent ház', azaz 'templom'. A román nyelvek zömében a lat. ecclesia él tovább valamilyen változatban, amely a gör. ekklesiának felel meg. Ez a szó a profán gör.-ben a népgyűlésre utalt, a népgyűlekezetre Athénban és a legtöbb gör. városban (vö. ApCsel 19,32.39 kk.); a hírnök (herold) összehívta a polgárokat (ekkaleó 'kikiáltani'). A Biblián kívül és a kereszténység előtti gör.-ben nincs vallási színezete a szónak. A LXX-ban az ekkleszia néhány kivételt nem tekintve a héb. kahal megfelelője (vö. 7,38) a szünagogé mellett, amely Izr. népének gyűlekezetre vonatkozott, főleg vallási és kultikus közösségként. Ebben az értelemben szerepel az ekkleszia az ÚSz-ben is (Mt: 2-szer, ApCsel: 23-szor, Pál: 65-ször, Jak: 1-szer, 3Jn: 3-szor, Jel: 20-szor). Pált és az ApCsel néhány helyét nem tekintve a szó mindig a helyi ~ra vonatkozik. – II. Pál apostol tanítása. 1. Az ÚSz-ben Pál élt a leggyakrabban az ~ szóval; legtöbbször helyi ~ra vonatkoztatta a szót, pl. levelei címzésében (Róm 16,5; 1Kor 16,19; Kol 4,15; Filem 2: háznál egybegyűlő közösség), de ritkábban – a helyi ~ istentiszteletre egybegyűlt közösségére (1Kor 11,18; 14,19.28.34 kk.) is utalt vele, ill. az egyetemes ~ra, főleg a kolosszeieknek és az efezusiaknak írt leveleiben, de olykor az ún. fő levelekben is (Gal 1,13; 1Kor 15,9; vö. Fil 3,6; 1Kor 10,32?; 12,28?). – Az ~ Pálnál mindenekelőtt Isten ~a, vagyis az egyetemes ~. Az Isten ~a nem egyszerűen a helyi ~ak összessége; a helyi ~ak szerényebb keretek közt az ~ egészét képviselik, ill. valósítják meg, ahogy ez pl. 2Kor 11,2 alapján föltehető, ahol Pál a jegyesszimbolikát egy helyi ~ra vonatkoztatva alkalmazza. A szó és fogalom nem sajátosan páli, hanem az első keresztények szóhasználatából vette át az ap., végső fokon pedig a jeruzsálemi keresztényekre vezethető vissza, akik ezzel a kifejezéssel arra akartak utalni, hogy az új szövetségben ők az Isten igazi választott népe és a messiási ígéretek hordozói. Az ekkleszia keresztény értelmét semmiképpen nem lehet a gör.-ből levezetni, mert ott a szó csak gyűlekezetet jelenthetett, ténylegesen egybegyűlt embereket, de testületet v. közösséget nem jelölhetett és semmilyen vallási színezete nem volt. Ezért csaknem általánosan elfogadott az a nézet, hogy az ekkleszia őskeresztény értelme – amint az több más esetben is megfigyelhető – a LXX szóhasználatára megy vissza, és a héb. kahalnak felel meg, amely elsősorban Jahve népének Jahvétől egybehívott, tőle egybegyűjtött kultikus közösségét jelenti. Az őskeresztény szóhasználatnak ilyen módon való magyarázata egyszersmind azt is érthetővé teszi, hogy az ÚSz miért inkább Isten ~áról beszél (Pál: 11-szer, pl. 1Kor 1,2; 1Tesz 2,14; 2Tesz 1,4) és nem ahogy talán várni lehetne, Krisztus ~áról (Róm 16,16). Igaz, a LXX a héb. kahalt a szünagogé szóval is fordítja, de ezt a kifejezést a keresztények nem alkalmazták magukra mint közösségre; a szórványos kivétel mint Jak 2,2 csak erősíti a szabályt. Az értelme csak akkor válik teljesen világossá, ha összehasonlítjuk más kifejezésekkel, amelyeket Pál szinonimaként v. magyarázatul alkalmaz: a szentek (eredetileg egész biztosan a jeruzsálemi → keresztények nevezték így magukat), Isten választottai, akiket Isten szeret (pl. Róm 8,27; 1Kor 1,2; 6,1; Kol 3,12; Tit 1,1; 2Tim 2,10).

Ezek szintén az ÓSz szóhasználatára vezethetők vissza, és a végső idő ~át jelölik mint a kiválasztott Izr. → maradékát; az ~ fogalmának eszkatologikus jellege domborodik ki bennük, s ugyanúgy külön lelki tartalmat hordoznak, mint a választott nép v. az Isten országa a kései zsidóságban (Deutero-Izajás, Trito-Izajás, Dán 7,21; vö. etióp Hénoch v. Ám 9,11, amelyet az ApCsel 15,16 idéz). Pál tehát az ~ról alkotott fogalmát lényegében a jeruzsálemi ős~tól vette át. De az egyetemes küldetését szem előtt tartva hangsúlyozta, hogy Izr.-nek ehhez a hívő maradékához a hívővé lett pogányok is hozzátartoznak (pl. Róm 11), a két csoport együtt alkotja Isten kiválasztott, szent közösségét, amely a tökéletesség felé tart. – A kereszténységről alkotott fogalmával összhangban Pál az ~at olyan közösségnek tartja, amely ugyan ehhez a létrendhez tartozik, de legmélyebb lényege szerint már az eljövendő világhoz, → éónhoz tartozik. Az ~ a mennyben trónoló Krisztus földön élő közössége, amelyet az Ő Lelke tölt el (1Tesz 1,6); kezdete és bizonyos értelemben elővételezése az új éónnak. Már most magáénak mondhatja a rá váró üdvösség javait (megigazulás, feltámadás és egyesülés Krisztussal), de még nem tökéletes módon. Része az Isten és a törekény ember csodálatos, de egyszermind fájdalmas kapcsolatának, amely a keresztény létet jellemzi; „a sok nehézség ellenére” is a Szentlélek öröme tölti el (1,6). Ebbe a közösségbe az ember a Krisztusban való hit és a keresztség révén épül be, de ez föltételezi az öröktől való → kiválasztást, amely Isten kegyelmének műve, és a tényleges → meghívást (Róm 8,28 kk.; 9,10–16 stb.; 2Tesz 2,13 kk.); más szóval: az ember Isten kegyelméből lesz az ~ tagja, nem a maga szabad elhatározásából; a vallás tehát már nem függ nemzeti és egyéb tisztán emberi tényezőktől (Gal 3,28; Kol 3,11). Az ~ valóban egyetemes. Még azt a mély szakadékot is áthidalja, ami a választott nép és a „bűnös” pogányok között tátongott (Gal 2,15). Pál gyakran kitér a zsidókeresztények és a pogánykeresztények közti viszonyra; a zsidóságnak mint egésznek hitetlenségével kapcsolatban ez egyik leggyötrőbb gondja (vö. Róm 9–11), de a legkisebb kételye sincs afelől, hogy az ~on belül a 2 csoport teljesen egyenrangú (1,16; 2,9 kk.; 3,9; 10,12; 1Kor 1,24; 12,13; Ef 2,11–22; 3,6 stb.). Az ~ Isten igaz Izr.-e (Gal 6,16), a lelki Izr. (vö. 1Kor 10,1 kk.) a lélekben körülmetéltek közössége (vö. Fil 3,3), Ábrahám utóda (Gal 3,7.29). – Az Isten országáról Pál sokkal kevesebbet beszél, mint az ~ról; az → Isten országa számára elsősorban transzcendens valóság és olyan teljesen túlvilági jellegű állapot, amely csak akkor kezdődik el, ha az Úr újra eljön. – A páli ~ak szervezésének nyomai már az ún. fő levelekben föllelhetők. Az erőteljesen előtérbe került karizmatikus mozzanatok az ap.-ok ellenőrzése alá tartoznak (pl. 1Kor 12–14). Egyébként is hivatkozik Pál tényleges tekintélyekre, pl. Isten ~ának szokásaira (11,16), az Úr szavaira (7,10.25; 9,14). Az általa alapított ~akban maga az ap. gyakorolja a legfőbb hatalmat; ezenkívül a karizmával rendelkezőknek is van bizonyos, nem csupán egy valamelyik helyi ~ra kiterjedő tekintélye (12,28; ap.-ok, evangélisták, próf.-k; Ef 4,11). A helyi ~akban tisztséget viselőket már a Róm 12,8; 1Kor 12,28; 1Tesz 5,12 említ v. föltételez; Fil 1,1: elöljárók (= presbiterek) és diákonusok; → hivatal; → karizmák. – 2. Az Egyház mint Krisztus teste. a) A fő levelek legfontosabb idevágó helyei 1Kor 12,12–31 és Róm 12,4–8; vö. 1Kor 6,12–20; 10,14–22. Pál abból az egész ókori irodalomban jól ismert képből indul ki, hogy az emberi test részei, tagjai, bár a szerepük eltérő, mégis egységet alkotnak és együttműködnek (organizmus). Ez a gondolat főleg a tagok harcáról szóló → mesékben (fabula) öltött testet, és a hellenizmusban, főleg a sztoikus → diatribékben (Epiktétosz, Seneca, Marcus Aurelius stb.) közhelynek számított. Pál a maga módján és a maga céljára használja a képet (12,12 kk.). Mindenekelőtt arra kíván vele rávilágítani, hogy az ~ egységet alkot a sokféleségben, továbbá, hogy a különleges karizmák az egész ~ javát kell, hogy szolgálják. Pál ezzel már szakít is a közhellyel, és amit Krisztus misztériumáról és a megváltásról tanít, abba beleépül az a gondolat, hogy a Lélek a test egységének a záloga; a Lélek a hívőket a keresztségben nemcsak egyenként köti hozzá Krisztushoz (Róm 6,1 kk.; 1Kor 6,11), hanem egymással is összekapcsolja az egy test közösségébe (1Kor 12,13). Ez a test Krisztusé (12,27); v.

Krisztusban alkotnak a keresztények egy testet (Róm 12,5); a testet minden további nélkül Krisztusnak lehet nevezni (1Kor 12,12). Ez a test nem a természet műve, nem is tisztán emberi közreműködésnek köszöni létét, hanem pneumatikus Krisztus-közösség. – b) Ef és Kol. Azt a tanítást, hogy az ~ Krisztus teste, a Fő pedig Krisztus, teljesen kifejtve a Kol (1,15–20.24–27; 3,17), főleg pedig az Ef (1,10.22 kk.; 2,16; 4,4–16; 5,22–33) tartalmazza; itt épp az ecclesia universalis misztériuma a fő mondanivalója Pálnak. Pál gondolatmenete, amely a fő levelek óta tovább érlelődött, már a szóhasználatban is kifejeződik. Csak a Kol és az Ef nevezi Krisztust kifejezetten a test, ill. az ~ fejének; az ~at pedig Krisztus testének; csak az Ef mondja, hogy az ~ Krisztus teljessége (pléróma). De még itt is megtalálható az eredeti kép, ill. a benne kifejezett tartalom: a lelki adományok sokfélesége ellenére alapvető az egység, az elsőbbség pedig a szeretet (2,14–18; 3,6; 4,1–16; Kol 3,14). Ezen túlmenően az Ef és a Kol a Krisztus és a test közötti kapcsolat lényegét is megvilágítja. Az ~at Krisztus teremtette, amikor a kereszten ledöntötte a válaszfalat a zsidók és a pogányok között és az ellenségeskedést megszüntette (Ef 2,13–16), vagyis Krisztus váltotta meg őket, amikor szeretetből feláldozta az életét és ezen az áron tiszta jegyest szerzett magának (5,23–27). Krisztust mint Főt abszolút elsőség illeti meg az ~ban (1,22 kk.; Kol 1,18), ugyanakkor a mennybe fölment Krisztus a záloga az ~ növekedésének és életének (4,11–16; Kol 2,19); az ~nak a Fővel, Krisztussal kell egyre inkább összefornia (4,15), a hívek, a tagok benne épülnek egybe a Lélek közreműködésével (2,22; 4,4) és a szeretetben (4,16) azok közreműködésével, akik hivatásuk betöltéséhez megkapták a lélek adományait (4,11–13). Ez a képes beszéd Pálnál sokkal többet jelent mint azt a pusztá tény, hogy Krisztusé ~ában az elsőség (primátus); az ~ teste Krisztusnak, vagyis szoros egységet és életet jelentő közösséget alkot vele. Az ~ mint test a teljessége, a plérómája Krisztusnak. Pál ezt a kifejezést, amelyet vsz. a → gnózisból vett át, minden bizonnyal a tévtanítókkal szembeszállva alkalmazta Krisztusra: benne lakik „az egész teljesség” (Kol 1,19; 2,9 kk.: az istenség egész teljessége) minden erejével, hatalmával, tökéletességével. Ef 1,23; 4,13 (vö. Kol 2,10a): az ~ Krisztus plérómája, Krisztus teljessége, vagyis az, amit Krisztus tölt be, aki mindeneket áthat életet adó isteni erejével, és eláraszt lelki adományaival (vö. Ef 4,10). – Krisztus az összes szellemi hatalomnak is a feje (Kol 2,10; Ef 1,20–22a; 4,10; vö. Fil 2,9–11; → angyal). Az Ef 1,10 és Kol 1,20 szerint elsősége (primátusa) valóban egyetemes és kozmikus: Ő a középpont, ahol található az ~ és a kozmosz, a világmindenség és az angyalok. Ő a Fő és az összetartó erő (vö. Ef 1,10), a kötelék és minden pneumatikus és kozmikus erő forrása. Ugyanakkor arra a kérdésre, hogy Krisztus, a Fő milyen kapcsolatban van az angyalokkal, nehéz feleletet adni (Kol 2,10). Minden bizonnyal másfajta kapcsolatról van szó, mint amilyenben az ~zal áll Krisztus, amely a teste. Ugyanilyen nehéz Krisztus és a kozmosz kapcsolatát (Ef) is közelebbről meghatározni. Vajon csak szoteriológiailag kell-e értelmezni v. kozmikus is? – Összefoglalóan elmondható: ahogy Krisztust teljesen betölti Isten, így az ~at is Krisztus, lelki erővel és mennyei élettel (vö. Ef 1,3). Az ~ olyan, mint egy Krisztus erejével telített erőtér, mint a teste, amely egy vele és a teljessége. Föltétlen hatalma van az ~ fölött, ugyanakkor azonban az életet adó erőt is Ő adja neki, végtelenül gyöngéden. Az ~ vonatkozásában Krisztus immanens is, transzcendens is egyszerre. Krisztusnak az ~ra tett éltető hatása sokoldalú a Lélek adományai folytán (ezeket teljes páli értelmükben véve!), amelyek lényegesen hozzájárulnak az ~ fölépüléséhez. – c) A tanítás eredete. Ahogy a fő levelekben találjuk, a tanítás egy – mint fentebb már láttuk – általánosan ismert képnek és Pálnak Krisztusról és a Lélekről alkotott fogalmából, pontosabban ezek kapcsolatából kellőképpen megmagyarázható. A Kol és az Ef tovább fejlesztett tanításával kapcsolatban sok exegeta más hatásokat tételez föl. Többen (pl. H. Schlier, E. Käsemann, K. L. Schmidt s bár fenntartással A. Wikenhauser is) arra gondolnak, hogy a Kol és az Ef szerzőjére legalábbis nyelvhasználata, ill. képei vonatkozásában a gnosztikus eszmék hatottak. Más exegeták szerint (pl. P. Benoit) az ~nak az Ef és Kol tartalmazta értelmezésére, miként a

nyelvhasználatra is (egyetlen kifejezés kivételével: pléróma) elégséges magyarázatot nyújt az a belső fejlődés, amelyen Pál tanítása átment a külső körülmények hatására és a helyi ~akban időről időre fölvetődött kérdések nyomán, anélkül, hogy gnosztikus mítoszok felhasználásával kellene számolni. Ezeket Pál korában egyébként sem lehet még egyértelműen kimutatni. Úgy vélik, hogy az Ef tartalmazta főnséges gondolatok potenciálisan már a korábbi levelekben is föllelhetők a megváltásról szóló tanításban, valamint Krisztus teljességének misztériumában.

– 3. A többi metafora közül, amelyekkel Pál Krisztusnak az ~hoz való viszonyát érzékeltette, különösen az ~ mint Krisztus menyasszonya áll előtérben, főleg mert beépül az ~nak Krisztus testeként való leírásába (Ef 5,23–32). Krisztus feje az ~nak, amely Krisztusnak a teste: az ~, az asszony a teste a férfinak (5,28); Krisztus és az ~ között jegyesi-házassági kapcsolat van, s ez tökéletes példája (exemplar) a keresztény házastársak közti házassági kapcsolatnak (5,23 kk.); ugyanakkor a keresztény házasság titokzatos képe annak a kapcsolatnak, amely Krisztus és az ~ között áll fenn (5,32). Ez a fölséges tanítás, akár a hivatásbeli köteleességekre való figyelmeztetés keretében, akár más formában megfogalmazva megfelel az őskeresztény felfogásnak, amely szerint Jézus → völegény (Mk 2,19 kk.; Jn 3,29; vö. Jel 19,7 kk.; 21,22; 22,17); de ugyanúgy összhangban áll az ap.-nak Krisztusról és ~áról alkotott felfogásával is. A 2Kor 11,2 („Isten féltékenységevel féltetek titeket”) inkább Jahve és népe jegyesi kapcsolatának ósz-i képét idézi (Jer 2; Oz 1–3 stb.); szembeötlő, hogy Pál ezt a képet a helyi ~ra vonatkoztatja. – Alkalmazza Pál még az épület képét is az ~ra (Ef 2,20–22; vö. 1Tim 3,15; 1Pét 2,1–10); az „épület” a Lélek erejéből Isten szent templomává „nő”, amelynek az ap.-ok és próf.-k az alapjai, Krisztus pedig az épületet összetartó szegletkő (→ kő); ugyanez a kép némileg módosítva és az egyik helyi ~ra vonatkoztatva: 1Kor 3,9 kk.; 3,16; 2Kor 6,16. – Végül hasonlítja Pál az ~at családhoz (Ef 2,19), államhoz (2,12.19); tekinti felnőtt embernek, aki az új ember (a korábbi egyedi kép kollektivizálása; vö. Kol 3,9 kk.; Gal 6,15; 2Kor 5,17).

– 4. A Pál alapította ~ak szervezettségéről különösen a → pasztorális levelek tájékoztatnak; → hivatal. – III. A szinoptikusok közül az ~ elnevezéssel csak Máté evangélista él (Mt 16,18 és 18,17), de azért náluk is találunk fontos részleteket az ~at illetően (különösen, hogy leírják az alapítását). Ahogy a szinoptikusok bemutatják, Jézus egész működése arra irányult, hogy személye, mint központ köré maradandó vallási közösséget alapítson, amely halála után is fennmarad és folytatja küldetését. Ezt a közösséget mindenekelőtt a Jézusban való hit megvallása és Jézusnak egészen a halálig való követése (pl. Mk 8,34–38; Mt 10,26–39) teremtette meg. Itt tehát lényegbeli különbséget látunk a korábbi hithirdetőkhöz és a keresztelőhöz képest, akik ugyan megkívánták az Istenben való hitet, de tanításuk és küldetésük központjává nem saját személyüket tették meg. Jézus megkívánja személyét illetően tanítványaitól az állásfoglalást, amelyen valójában Jézus halála sem változtat semmit, ezért válhat személye vallási közösség hitének és tiszteletének maradandó alapjává, ill. tárgyává. Erre utal az a szabadság is, amellyel Jézus olyan tanítást hirdetett az isteni kinyilatkoztatással egy szintre helyezve (pl. 7,29: „úgy tanított mint akinek hatalma van”), amely lényeges pontokban eltért az ÓSz-től (Hegyi beszéd). Jézus tudatában volt, hogy ennek szükségszerűen szakadáshoz kell vezetnie nemcsak tanítványai és a palesztinai zsidóság között (Mk 2,21; Mt 8,10–12 = Lk 13,28–30; Mt 21,43), hanem az emberi társadalom legegységesebb és legerősebb kötelékein belül is (10,34–39). A Jézus által létrehozott vallási közösség alaptörvénye a felebaráti szeretet. Egységének és hitének képe és kifejeződése a keresztség (28,19) és az Eucharisztia szertartása (alapításának leírása). Végül Jézus szervezeti keretet és tekintélyt is adott – legalábbis csírájában – ennek a közösségnek közvetlen tanítványai személyében, akik helyette képviselik majd a tekintélyt (18,18) és osztoznak vele a tanítói teljhatalomban (Lk 10,16). A fő tekintélyt a tizenkettő élére állított Péter képviseli, a nyáj pásztora (Jn 21,15–17), a szikla és Jézus ~ának alapja; az ő kezében lesznek a mennyek országának kulcsai (Mt 16,19). A sziklára vonatkozó szavak „egyedi” jellege (16,18) nem tárgyi, hanem irodalmi természetű. Ezzel párhuzamos helyeket hiába keresünk a többi

szinoptikusnál; s az ev.-okban csak itt és 18,18-ban találkozunk az ~ elnevezéssel, amelynek arám megfelelője erősen vitatható Jézus ajkán. A hely vitatása természetlen *lis de verbo*-hoz vezet, ha nem látjuk be és nem fogadjuk el, hogy az Úrnak Péterhez intézett szavai ugyanabba a vonalba esnek, mint Jézus egész működése, és valójában annak jelentik egészen természetes, bár csak átmeneti jellegű megkoronázását, amit ha nem is bibliai, de tárgyilag teljesen helyénvaló kifejezéssel az ~ alapításának szoktunk nevezni; így, 16,18 esetében nem valami elszigetelt eseménnyel állunk szemben Jézus életében (vö. G. Kittel). Ezenkívül: Lk 22,31 kk. és Jn 21,15–17 tökéletes összhangban áll Péternek Mt 16,18: kijelölt helyével. Jézus ~-át olykor úgy állítja elénk az evangélista, mint nyáját (Lk 12,32), amelynek Krisztus a pásztora (Jn 10,1 kk.), akinek helyét Péter tölti be a földön (21,15–17), bár a szinoptikusoknál az Isten országa nem azonosítható minden további nélkül az ~-zal, ennek földi megjelenési formájában. Az Isten országa eszkatologikus és transzcendens, de Jézusnak és tanítványainak személyében már jelenvaló (Mt 12,28; Lk 11,20). Az Isten országát a földön talán az ~ lelkének lehetne nevezni v. az ~-at az Isten országa szervezetének, addig, míg az Isten országa nem tökéletes. – IV. Az ÚSz más kv.-ei az őskeresztény ~ fogalom szempontjából kevésbé fontosak, de természetesen ezekben is sok olyan – itt nem tárgyalható – részlet van, amelynek alapján el lehetne teol.-ilag mélyíteni az ~ról eddig elénk tárult képet. Jánosnál az evangélista és a levelek eleve eltérnek a szinoptikusoktól abban, hogy az Isten országa helyett az életet emelik ki; ezzel összhangban áll, hogy az ~ is inkább belső és személyes kapcsolat, semmint látható közösség. Jn hangsúlyozza a szeretet kötelékét, a természetfölötti jelleget és az Istennel való életközösséget (Jn 10,1–16.27–29; 13,34 kk.; 15,1 kk.; 17,6–26 stb.). De Jánosnál is találkozunk az ~-ban tekintéllyel; 21,15–17; 1Jn 2,24; 4,6: a tanítói tekintélyt tanúsítja. A Jel tartalmaz leveleket, amelyeknek Kisázsia 7 helyi ~a a címzettje, és megjövendöli az ~ üldözését és az ~-nak, mint a Bárány menyasszonyának, a mennyei Jeruzsálemnek harcát és végső győzelmét. – Az ApCsel nagyon fontos forrás az ~ első éveire nézve. Azt állítja elénk, hogy a jeruzsálemi ~ miként fejlődött egy ténylegesen még csak kialakulóban lévő, de elvben már egyetemes ~zá, a zsidókból és a pogányokból. Nagy jelentősége van a 9,31; 15,41; 20,28 tartalmazta ~ kifejezésnek. Az ap.-i levelek nem foglalnak magukban olyat, ami többletet jelentene Pál ap. tanításához képest; főleg 1Pét mutat – bár az ~ elnevezést nem találjuk meg benne – szembeötlő hasonlóságot Pál gondolataival és megfogalmazásaival (vö. 1Pét 2,5.9.10).

XXV. A Primátus Temploma a Genezáreti-tó partján. Feltámadása után itt adta át Jézus Péternek a primátust (vö. JN21,15–17)

Egyiptom (a gör. Aigiptosz szóból, amely a 'Ptah [isten] háza' jelentésű szóra vezethető vissza): Az ~i elnevezés a talaj fekete színére utal, szemben a vörös, azaz sivatagi talajjal; a héb. masor (a költői nyelvben) és ham (a Zsolt-ban) utal Felső~ra és patros az ország D-i részére (Iz 11,11; Jer 44,1). – Földrajzilag a Kr. e. 3. évezred elejétől alakult ki ~ mai alakja: hosszan elnyúló, 5–25 km széles oázis a Líbiai- és az Arab-sivatag között, a Nílus két partján, amely D-en Sziene (Syene) mellett lép be az országba, É-on a Földközi-tengerbe torkollik. A Nílus jún. elején kezd áradni és szept.-ben tetőzik; a vízállás márc.–jún. között a legalacsonyabb. Éhínség (Ter 41) elsősorban akkor lép fel, ha a Nílus nem árad ki eléggé, s hordalékot sem rak le. A Nílus egyszersmind a közlekedési út is. A sz.-ok során ~ növényzete és az állatvilága sokat változott (ma pl. már nem terem papirusznád). – Az ~iak a hamiták közé tartoznak (10,6); többször keveredtek más népekkel (pl. hikszoszok, líbiaiak, gör.–róm. kor, arab betörés), de a zömükben mohamedán (csupán 10 %-ban keresztény, azaz kopt) parasztok (fellahok) még ma is sok tekintetben hasonlóak elődeikhez. – A tört. előtti korból származó leletek a csiszolatlan kőkorig nyúlnak vissza. – ~ tkp.-i tört.-e (Kr. e. 332: Nagy Sándor hódításáig) 26 évsz.-ot ölel fel. Ezt az időt a Ptolemaioszok korában élt, gör.-ül író szebenmütszi papnak, Manethónnak a műve (Aigüptiaka) nyomán 31 dinasztíára szokás osztani. Más ~i eredetű fölosztás szerint 3 fő korszakot különböztetnek meg: óbirodalom (3–6. dinasztia), középső birodalom (11–13. dinasztia), újbirodalom (18–20. dinasztia). Az 1. dinasztia alapítója (Manethón szerint: Ménész) és a 2. dinasztia alapítója (Thisz) Felső~ból származott; Ménész egyesítette a két országrészt és Memphisz mellett épített egy erődöt. – 1. Óbirodalom (3–6. dinasztia, Kr. e. 2800–2200). Dzsószerral (3. dinasztia) a művelődés terén is első virágkorát élte; ő építette az első ún. lépcsős piramist Szakkarában. A 4. dinasztia

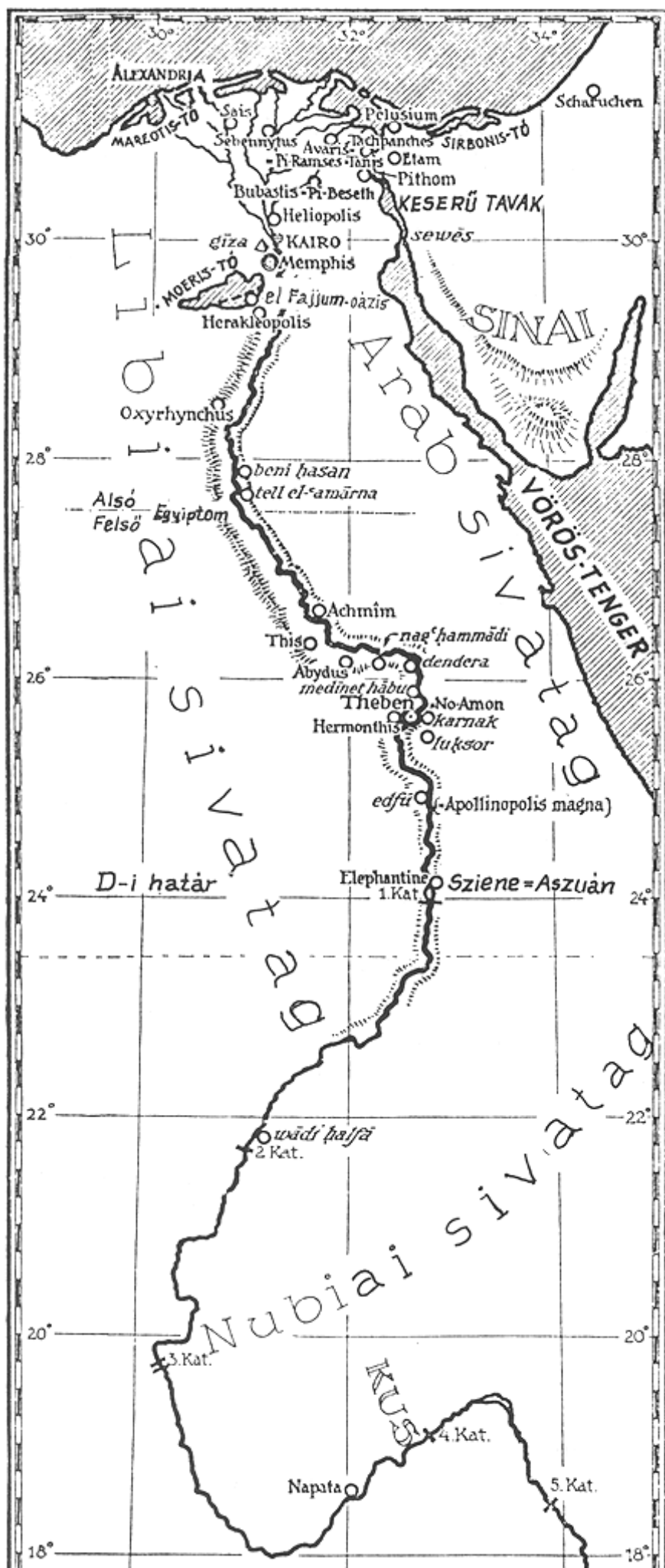
korában érte el a fejlődés tetőfokát Kheopsz, Khephrén és Mükherinosz uralma alatt, akik a Giza melletti piramisokat építtették. Az 5. dinasztia Héliopolisból származott. A napkultusz jegyében a fáraó nevének gyakran része volt a Re ('nap'). Elfoglalták a Sínai-félszigetet és kereskedelmi kapcsolatot létesítettek Kisázsival. I. Pepi (6. dinasztia) hadjáratot indított D-Palesztina és Núbia ellen. A 7–10. dinasztia idején (Kr. e. 2200–2100), az ún. első közbülső időszakban ~ hanyatlásnak indult, a birodalomban teljes anarchia lett úrrá. – 2. Középső birodalom (11–13. dinasztia, Kr. e. 2100–1730). A 11. dinasztia tagjai már az egész ország fölött uralkodtak. A 12. dinasztia idején ~ virágkorát élte: ekkor épültek az öntözőművek (Fajjúm), s a szemita bevándorlás megakadályozására hozzáfogtak a védelmi vonal kiépítéséhez. Az ún. második közbülső idő az újabb hanyatlás ideje. Kr. e. 1700 után ~ a hikszoszok uralma alá került, akikről alig tudunk valamit. A központjuk valahol a Nílus-delta K-i részében, Avariszban lehetett, amelyet a későbbi Tanisszal azonosítanak. Többen erre az időszakra teszik Jákob törzsének ~ba költözését (→ Izrael fiai Egyiptomban); József a fáraó vezére lehetett (a vezér jogairól és kötelességeiről – legalábbis az újbirodalom idején – tudjuk, hogy a gabonaraktárakra is fölügyelt; vö. 41), bár az is lehetséges, hogy valamilyen más tisztséget viselt, amelyet épp az ő számára létesítettek. A thébai fejedelmek összefogtak a hikszoszok ellen; mozgalmuk Felső~ra, a Nílus-deltára is áterjedt. A 17. dinasztia királya, II. Szekenenné föltehetően elesett egy csatában (a múmiája erősen roncsolt testű). – 3. Újbirodalom (18–20. dinasztia, Kr. e. 1550–1070). A 18. dinasztia (Kr. e. 1552–1306) első uralkodója, Amószisz (ur. Kr. e. 1552–1527) nemcsak Avariszból űzte ki, hanem egész Kánaánig visszaszorította a hikszoszokat, úgyhogy Saruchent 3 évre megszállta (Józs 19,6). D-en is harcolt, így néhány évtizedre biztosította a békét, amit utóda, I. Amenóphisz (ur. Kr. e. 1527–1506) a birodalom belső megszilárdítására használt föl. Utána I. Tuthmószisz (ur. Kr. e. 1506–1494) hadjáratot vezetett Ázsiába és egészen az Eufráteszig előrenyomult. Ettől kezdve az ~iak Palesztinát/Szíriát birodalmuk részének tekintették. Mivel az ~i megszállók nagyjából zsoldosokból álltak, az ~i nyelv és műveltség Ázsiában nem terjedt el annyira, amennyire egyébként várható lett volna. A palesztinai ásatások eredményesebbek az egyiptológia, mint az ~iak a biblikum szempontjából. – I. Tuthmósziszt fia, a fiatalon meghalt II. Tuthmószisz követte a trónon. Utóda, a még kiskorú III. Tuthmószisz helyett először a hátrahagyott özvegy, Hatsepszut kormányozta a birodalmat. Ám uralma 2. évében – jóslat miatt – már magát választotta meg uralkodónak, és 20 évig a saját nevében uralkodott. Amikor halála után III. Tuthmószisz végre uralomra jutott, mindent megtett azért, hogy Hatsepszutnak emléke se maradjon. III. Tuthmószisz, akit némelyek az ókor Napóleonjának neveznek, 16 hadjáratot vezetett Ázsiába (Palesztinába/Szíriába); elfoglalta Saruchent és Megiddót, majd az Orontész melletti Kádest is. Igazi ellenfelének a Mitanni birodalmat tekintette, amely a szíriai-palesztinai városállamok uralkodóit maga mellé állította. III. Tuthmószisz épen fönmaradt, köbe vésett évkv.-ei fontos forrásai e kornak. Az ő idejéből való egy felirat, amely a meghódított palesztinai városok és a legyőzött népek nevét tartalmazza. Joppe elfoglalását egy legendás tört. örökölte meg. Az ő idejében bukkant föl első ízben az 'aperu szó (→ héber) is. – II. Amenóphiszról (ur. Kr. e. 1438–1412) följegyezték, hogy 2-szer is tartott szemlét Ázsiában, s egészen Mitanniig eljutott. Fia, IV. Tuthmószisz (ur. Kr. e. 1412–1402) a hettiták ellen szövetkezett Mitannival és mitanni hercegnőt vett feleségül. Gézerben elnyomott egy fölkelést. Fia, III. Amenóphisz (ur. Kr. e. 1402–1364) erőskezű uralkodó lehetett, de világhódító törekvései nem voltak. Külföldi kapcsolatairól az → amarnai levelekben olvashatunk. Fia és utóda, IV. Amenóphisz (ur. Kr. e. 1364–1347) a birodalmi istennek, Théba istenének, Ámonnak a tisztelete helyébe a Nap (Aton) tiszteletét iktatta, és ennek jegyében a saját nevét is Ehnatonra változtatta. Az ÓSz ismételen említi ugyan az ~i isteneket, de név szerint csak → Ámon fordul benne elő úgy, hogy nem vitatható (Jer 46,25). IV. Amenóphisz uralma idején nemcsak a mitanniak helyébe lépő hettiták veszélyeztették ~ ázsiai tartományait, hanem az arab pusztákból érkező

szomszédok is. Ázsiában ugyanakkor szaporodtak a fölkelések. – Néhány rövid ideig uralkodó fáraó (pl. Tutankhamon) után a 18. dinasztia utolsó tagja, Horemheb (ur. Kr. e. 1334–1306) lépett trónra. A 19. dinasztia tagjainak, kivált II. Ramszesznek állandóan hadakoznia kellett az ázsiai tartományokért. Ezzel függ össze, hogy először Memphisz, majd II. Ramszesz idején Tanisz lett a főváros. Vsz., hogy I. Szeti v. II. Ramszesz volt az a fáraó, aki elnyomta Izr. fiait, Izr. kivonulása pedig II. Ramszesz v. Merneptah idejére eshetett. I. Szeti (ur. Kr. e. 1304–1290) az Orontész melletti Kádesnél megütközött a hettitákkal, II. Ramszesz (ur. Kr. e. 1290–1224) szintén hadakozott velük, utóbb azonban „örök szövetséget” kötöttek, amely mind ~i, mind hettita nyelven fönmaradt. A hettita birodalmat nem sokkal később az É és Ny felől előrenyomuló hajós népek is szorongatták. II. Ramszesz, valamint utóda, Merneptah (ur. Kr. e. 1224–1204) és a 20. dinasztia 2. tagja legyőzték ezeket a hajós népeket, és Ázsia előzőnlését is sikerült megelőzniük; győzelmük után új jövevények (köztük a filiszteusok) telepedtek le Palesztina partvidékén. Merneptah idejéből maradt fenn az I. Anastasi Papirusz, amely sok adatot tartalmaz Szíriáról, Palesztináról és Föniciáról, bár sajnos, kérdés formájában. Merneptahtól maradt fenn a híres izraeli sztélé. A 20. dinasztia idején a hajós népek újra előnyomultak és Líbiával szövetségben megtámadták ~ot, de III. Ramszesznek (ur. Kr. e. 1184–1153) sikerült őket visszaszorítani. Utódai elvesztették Ázsia fölötti hatalmukat, s Izr. is szabadon fejlődhetett. – ~ még 5 évsz.-on át fönállt. A 21. dinasztia fáraói azonban csak D-en uralkodtak, Taniszban egy másik dinasztia került uralomra, amely hamarosan kiterjesztette hatalmát Felső~ra is. Később líbiai (22. és 23. dinasztia), ill. etiópii (25. dinasztia) uralkodók kormányoztak. A tört.-i adatok ebből az időszakból is szórványosak. Salamon mindenesetre kapcsolatban állt egy tanítával (talán II. Pszuszennésszel), elvette a lányát és hozományul megkapta tőle Gézert (1Kir 3,1; 9,16); ~i felesége számára Salamon palotát építtetett Jeruzsálemben (a későbbi palotákon is érződik az ~i hatás, pl. a díszablak; Jer 22,14). Az ÓSz-ben (1Kir 14,25; 2Krón 12,2–4) az első név szerint szereplő ~i fáraó a líbiai → Sisák (I. Sesonk, ur. Kr. e. 945–924), akinek a Nílus deltája vidékén volt a székhelye. Ehhez a Sisákhhoz menekült Jerobeám, miután Salamon elleni lázadása nem sikerült, és nála maradt egészen Salamon haláláig (1Kir 11,40). Amikor hazatért, Jerobeám Izr. királya lett, Sisák pedig – föltehetően Jerobeám biztatására – rátört Júdára. A 2Kir 19,9: szerepel még a 25. dinasztiból való Tirhaka (ur. Kr. e. 689–664); ellene harcoltak az asszírok, akik Kr. e. 664: behatoltak – első ízben! – ~ba, s fölégették Thébát. – Kr. e. 664: I. Pszammetik új ~i dinasztiaát alapított (26. dinasztia). Utóda, Nechó fáraó meg akarta szerezni Palesztinát és Szíriát. Jozija szembeszállt vele, Megiddónál ütköztek meg, ahol Jozija halálos sebet kapott. Kr. e. 609: Jozija után fiát, Joacházt választották meg királynak, de Nechó leverte, sőt magával vitte ~ba is és helyette Jozija másik fiát, Jojakimot ültette trónra (23,29–35). Végül a 24,7; Jer 44,30 említi még Babilónia ellenségét, Hofra fáraót. Kr. e. 587: Jeruzsálem pusztulása után sokan menekültek hozzá, ezek Jeremiást is magukkal vitték (42–44; 2Kir 25,26), s a Nílus-delta K-i részén telepedtek le (Jer 2,16; 43,7–9; Ez 30,18). Kr. e. 525: ~ot meghódították a perzsák (30,13). A perzsa uralomnak Kr. e. 332: Nagy Sándor vetett véget, bár az ~iak néhányszor fölkeltek a perzsák ellen. Nagy Sándor új fővárost alapított: Alexandriát; ez hamarosan központja lett a gör. és zsidó tudományos életnek. A Ptolemaioszok korában egy ideig virágzott, majd hanyatlásnak indult, mind politikai, mind gazdasági téren. Kr. e. 30: az actiumi csata és Kleopátra öngyilkossága után ~ róm. tartomány lett. Bár a róm. császárok külsőségekben sok dolgot átvettek a fáraóktól, elnyomták és kihasználták az országot. Az ~iak dediticiinek, azaz olyan tartomány lakosainak számítottak, amelyek meghódítottak a róm. birodalomnak, s így katonai szolgálatot sem teljesítettek. – A Szentcsalád ~ban már mint róm. tartományban keresett és talált is menedéket. A hagyomány szerint Márk evangélista térítése révén ~ nagyon hamar keresztény lett és fontos teol.-i viták székhelyévé vált (Szt. Kelemen, Origenész), s itt alakult ki a remeteség. – Az ~i nyelv a hamito-szemita nyelvcsaládba tartozik, de a nyelvcsaládon belül helyzetét nehéz

meghatározni; emiatt a héb.-be került ~i jövevényszavak kérdését sem lehet egyértelműen tisztázni: ősi rokonsággal is lehet, ill. kell is számolni. → szemiták, → hieroglifák.

34. Az Egyiptomi Birodalom Kr. e. 1450 körül

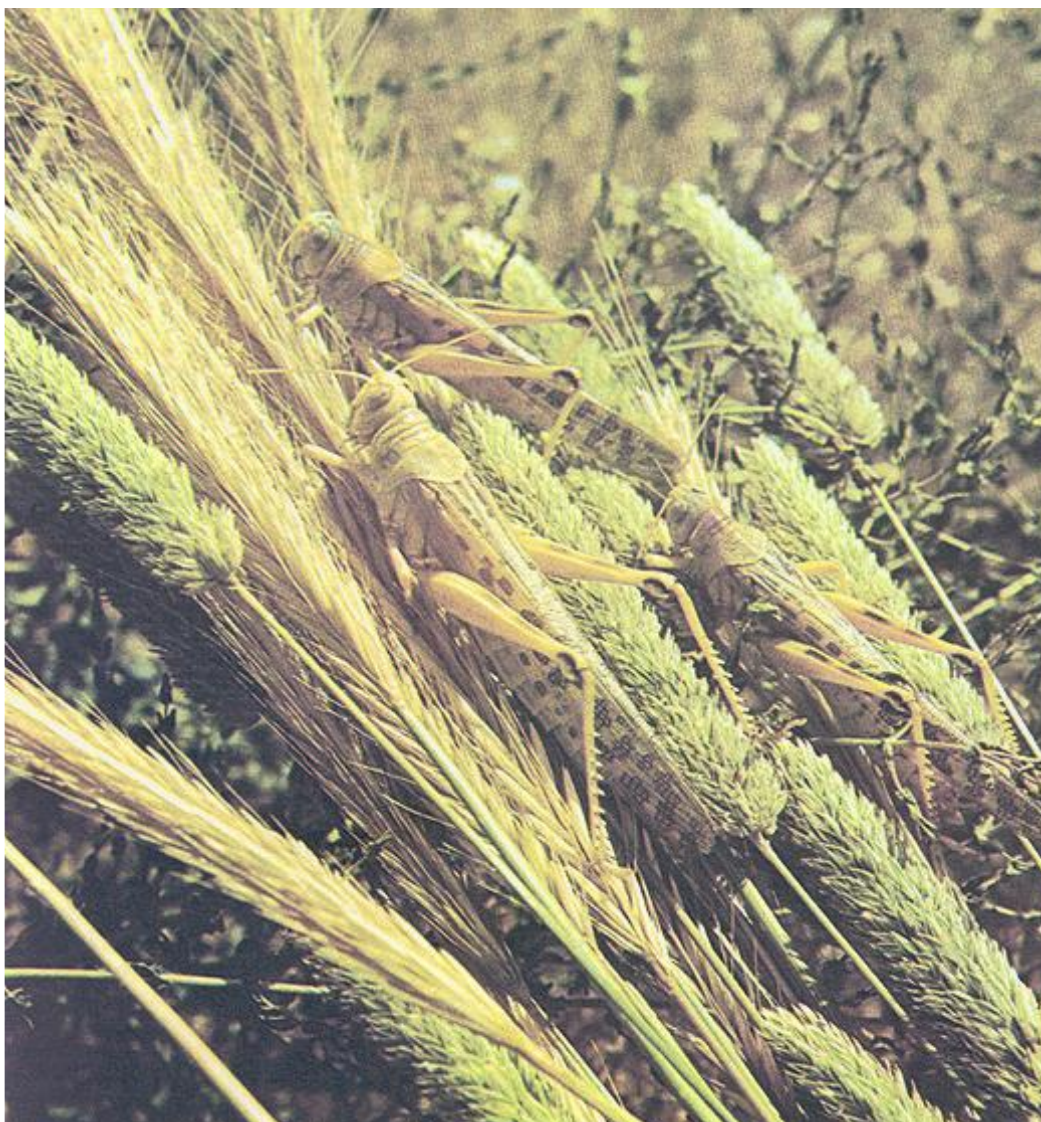

35. Egyiptom

36. Asszurnaszirpál. Dombormű egy ninivei palotából. British Museum

egyiptomi csapások: 1. Az ~kat prózában a Kiv 7,14–12,36 beszéli el; a Zsolt 78,43–51; 105,26–36 költői összefoglalásukat nyújtja; a Bölcs 16–18 szabadon vázolja: Jahve Izr. fiainak hagyománya szerint milyen csapásokkal látogatta meg a fáraót és az egyiptomiakat, hogy Izr. fiainak Egyiptomból való kivonulását lehetővé tegye. Az ~ részben jellegzetesen egyiptomi jelenségek (békák, szúnyogok, sötétség a homokvihar következtében), általános K-i veszedelmek (sáskák) v. főleg Palesztinából ismert bajok (jégeső), amelyeknek gyors egymásutánja és hatásossága Isten közbelépésére utal. Az irodalomkritika kimutatja, hogy a Kiv felölelte tört. fokozatosan alakult ki, s az idők folyamán bővült, fejlődött (vö. pl. 9,3–6 és 9,19–21 v. 9,25 és 10,5.12.15); megítélésekor azt sem szabad szem elől tévesztenünk, hogy több forrással lehet, sőt kell is számolnunk (→ Pentateuchus); kiindulásul talán az öldöklő angyal megjelenése szolgált húsvét éjszakáján; a tetőpontot mindenesetre ez jelenti. Az a gondolat, hogy Jahve hatalmasabb Egyiptom isteneinél és varázslóinál, Izr. fiai elbeszélő művészetének egyik legsajátosabb termékében öltött formát. – Az ~ra emlékeztetnek a Jel 9; 16: felsorolt csapások. Lásd a II. színes képet.

II. Sáskák. Vö. KIV 10,1–20: A nyolcadik egyiptomi csapás

egyistenhit, monoteizmus: egyetlen istenség elismerése és tisztelete, mindazoknak a lényeknek egyidejű tagadásával, akiket a többistenhit (politeizmus) tisztel. Az ~ épp ebben különbözik a monolatriától és a henoteizmustól, amely szintén csak egy istenséget ismer el és tisztel, de más istenek létét azért nem tagadja. Egyértelműen monoteista vallásúak a zsidók, a keresztények és a mohamedánok; a mandeizmus (Zarathusztra vallása) ugyan az abszolút transzcendens Ahura-Mazdát tiszteli, de nem teljesen mentes különféle dualisztikus elemektől. – I. Az ÓSz-ben Izr. fiai körében az ~ csak egészen lassan, sok nehézség legyőzésével alakult ki, ill. szilárdult meg számos sokistenhívő és naturalisztikus eltvelyedés után, amely főleg a népi vallásosságot jellemezte. Ezért megkülönböztették a tiszta és csak szűk körben élő ~et és a sokkal elterjedtebb népi vallásosságot, amelybe sok olyan szokás átkerült a pátriárkák előtti korból, v. a szomszédos népek köréből, amely nem felelt meg az ~nek. De a tiszta ~ is fejlődés eredménye: 1. Mózes előtt különféle istennevek éltek, elsősorban → El és → Elohim, de talán → Jahve is. El neve legtöbbször közelebbi meghatározással fordul elő El-Olam (Ter 21,33: az örökkévalóság Istene), El-Roi (Ter 16,13: a megjelenő Isten v. 'aki lát engem, aki reám tekint'), El-Bétel (28,12–22: Bétel Istene, annak a helynek Istene, ahol az Úr van), El-Eljon (14,18–20: a magasságbeli), El-Saddai (17,2; 35,11: a magasságbeli Isten v. a LXX szerint a mindenható Isten); a Kiv 6,3 szerint az a név (Mindenható Isten), amelyen Isten az ősatyáknak kinyilatkozta magát; végül Ábrahám

Istene (Ter 24,12.27; 31,42), Izsák Istene (46,1), Izsák atyjának Istene (26,24; 28,13 stb.), az atyák Istene (Kiv 3,13: atyáitok Istene), Jákob erőse (Ter 49,24). Abból, hogy a jelzők ennyire eltérnek, sok vallástörténész arra következtet, hogy az ősatyák több helyi, ill. törzsi istenséget tiszteltek, de föltevésük alaptalan. Elnék Ugaritban is több neve volt; a megjelölések nem tulajdonnévi értékűek, ezért ugyanarra az egy Istenre vonatkozathatók; a Ter tartalmazta elbeszélések, a bennük leírt események a különféle neveken is ugyanazt az egy Istent tételezik föl: Izsák Istene és atyjának Istene (26,24 kk.), Jákob erőse és Izrael sziklája (49,24) egy és ugyanazon Isten; az az Isten, aki Mózesnek megjelent, azonos Ábrahám, Izsák és Jákob Istenével (Kiv 3,15); El Izr. Istene (Ter 33,20), aki nem túrt meg maga mellett „idegen” isteneket (35,2.4). Kinyilatkoztatta magát az atyáknak, Ábrahámnak, Izsáknak és Jákobnak, állandóan övéivel volt, szövetséget kötött velük (12,1–3; 15,7–18; 17,1–14) és vándorlásuk idején oltalmazta őket (15,7; 24,48; 30,27–30; 39,3–6.21–23). Hatalma és uralma nem korlátozódott egyetlen helyre (18,25: az egész föld bírása) v. egyetlen törzsre (12,3), ha a nem Izr. fiai közül valók Izr. Istenének tekintették is (26,28; 30,27) és ha Izr. fiai más törzsek istenségének létét nem tagadták is (31,53), Izr. Istenének erkölcsi vonásait, hatalmát és atyai szeretetét a Ter elbeszélésein (pl. 12,17; 19; 20,3–7) kívül számos istennévi elemet tartalmazó, ill. istennévi eredetű név is tanúsítja. – 2. Az ósz-i kinyilatkoztatás kibontakozásában Mózes igen nagy szerepet töltött be. Az atyák Istene Jahveként nyilatkozott meg neki (Kiv 3,13–15), aki valóban van és megmutatja hatalmát (vö. 6,5–8; 7,27). Izr. törzseit Egyiptomból kiszabadítva megszerezte saját tulajdonul (19,5), sőt menyasszonyul (Jer 2,2; Ez 16,8–14; Oz 2,16; 9,10) magának, és szövetséget kötött velük (Kiv 24,3–8; 34,1–35). Ennek értelmében Izr. fiai az ő népe lettek, olyan nép, amely ettől fogva úgy fogta körül Jahvét mint hadijelvényét (17,15 kk.). A szövetség legfontosabb föltételeit a Tízparancsolat tartalmazza, ez az igaz erkölcsi törv. (20,2–17; MTörv 5,6–18). Izr.-nek Egyiptomból való kiszabadításakor Jahve valóban olyannak bizonyult, mint aki van és közbelép; az Izr.-lél kötött szövetségben szabad, erkölcsi lénynek és föltétlen Úrnak nyilatkozta ki magát (vö. Kiv 15,18; 19,6; Szám 23,21), aki fölötte áll az embernek és a népének és teljes engedelmséget kíván; azokban az eseményekben, amelyek a Sínai-hegyen a szövetségekötést kísérték (Kiv 19,9.12 kk. 16) szent és félelmetes Istenként mutatkozott meg. Azt a vallást, amely ilyen vonásokat mutat, már ~nek lehet tekinteni akkor is, ha a Kiv más istenek létezését és semmi voltát nem tartalmazza is szó szerint megfogalmazva (vö. 15,11). – 3. A hagyomány bizonyos szétesési jelenségeket Mózes korába vetít vissza (32: az aranyborjú; Szám 25,1–3: a peorbéli Baal). Az Ígélet földjének elfoglalása után Izr. fiai a kánaániaktól az anyagi műveltséggel sok vallási nézetet és kultikus szokást is átvettek. Jahve továbbra is megmaradt Izr. nemzeti Istenének és a szétszóródott törzsek közt a fő köteléknek, de azért a kánaáni Baal és Astarte tisztelete, majd a főníciai, asszírjai és babilóniai istenek tisztelete is elterjedt (Bír 2,11–13; 3,7; 1Kir 14,22–24; 16,31–34; 2Kir 21,2–7 stb.). Így kialakult a szinkretista népi vallásosság, amelynek még Hiszkija és Jozija király intézkedései sem tudtak véget vetni, csak a babilóniai fogságban szűnt meg. A próf.-k tiltakoztak; Illés döntés elé állította a népet: az Úrnak akar-e szolgálni v. Baalnak (1Kir 18,21), kigúnyolta Baalt (18,27), és bebizonyította: „az Úr az Isten” (18,21.37.39), egyedül Ő „az Isten Izraelben” (18,36). Ámosz próf. hangsúlyozta, hogy Jahve az Úr, nemcsak Izr. fölött, amelyet szabadon választott ki, ezért el is vethet (Ám 3,2; 9,7–8), hanem az idegen népek (1,3–15), sőt az ég és a föld (5,8; 7,4; 8,9), valamint az alvilág (9,2) fölött is. Ozeás inkább Jahvének népe iránti szeretetét emeli ki (Oz 3,1; 11,1 stb.), ezért Izr.-nek csak Jahvét kell szeretnie és tisztelnie; más istenek tisztelete kicsapongás, házasságtörés (2,2–5). Ismételten szólt a Baalok és bálványok tisztelete ellen (4,12 kk. 17; 8,4; 11,2). Izajás számára Jahve a Szent (Iz 1,4; 5,19; 6,3; 10,17 stb.), egyedül Ő magasztos (2,10–17), fölötte áll minden gyengeségnek és bűnnek (1,4; 5,24 kk.; 10,17), az egyetlen, aki Isten és lélek (31,3), hatalmas és örökkévaló. A bálványok semmik (41,24.29; 44,9), emberi kéz művei (2,8.20). Jeremiás még keményebben küzdött a bálványimádás ellen.

A próf.-k szavai tiszta ~ből fakadtak. Ugyanakkor világosan látható, hogy a próf.-k nem új tanítással álltak elő; ellenkezőleg: a mózesi időkben kapott kinyilatkoztatásra hivatkoztak, és a mózesi időt tekintették a tökéletes és eszményi vallásosság korának, ahogy olykor mondták: Jahve és népe közötti első szerelem idejének (Jer 2,2; Ez 16,3–14; Oz 2,14–24). De a próf.-knak a bálványozás elleni harca előmozdította a tiszta ~ kibontakozását, kiváltképpen Jahvénak, mint egyetemes uralkodónak (pl. Iz 7,18–20; 8,7–10; 13; Jer 46; Ám 1,2–2,3; 9,7) és az erkölcsi rend Istenének az elismerését, aki elsősorban az általa adott erkölcsi törv.-ek megtartását kívánja (Iz 1,17; 11,9; Oz 6,6; Ám 5,4 kk. 23–24; Mik 6,8 stb.), és elvet minden olyan kultuszt, amely nem tiszta érzületből fakad. Elméletileg először Második Izajás taglalja a kérdést (Iz 41,1–5.21–29; 43,9,13). – A próf.-k hirdette ~ az ÓSz többi kv.-ében is érvényre jutott; számos zsoltár és a bölcsességi irodalom a mindenség alkotójaként dicsőíti Jahvét (pl. Jób 38; Zsolt 8; 104; 93,2; 96,10; Péld 8,23–30; Sir 24,3–9; Bölcs 9,1–3; Jud 9,12; 16,14–15), fölségének, szentségének és erkölcsi követelményeinek elismerése általános (Zsolt 40,7 kk.; 50,14 kk.; 51,17 kk.; 69,32; 93; 95,3–5; 97); rajta kívül nincs más isten (vö. pl. 96,5; 97,7). Ennek ellenére még azokban a kv.-ekben is előfordulnak más istenségek létét föltételező kifejezések, amelyek kifejezetten az ~et hirdetik, ill. tanítják (így pl. MTörv 4,19; Zsolt 95,3; 96,4; 97,7.9). Ez a környező pogány népek körében általános bálványokkal függ össze, amelyek az illető pogány népek istenségeit ábrázolták; ugyanakkor azonban azt is tanúsítja, hogy Izr.-ben az ~ nem a filozófia okoskodásának szülötte. A korai zsidóság szakított a következetes ~tel elismerte az istenek létét, de csak szellemeknek v. démonoknak tekintette őket (MTörv 32,8: LXX; Hénoch 89,59; Jub 15,30 kk. és MTörv 32,17: LXX; Bár 4,7; Hénoch 19,1; Zsolt 95,5: LXX; 1Kor 10,19). – II. Az ÚSz ismételten kiemeli az ~et és olykor a MTörv monoteista formuláit is idézi (vö. Mk 12,29.32 és MTörv 6,4; 4,35). Pál ap. arra inti Lisztra pogányait, hogy a bálványoktól forduljanak az élő Istenhez (ApCsel 14,15); az ún. istenek valójában semmik (Gal 4,8; vö. Róm 1,23.25; 11,33–36; 1Kor 8,4–6; 1Tim 6,16; Jak 2,19 stb.). Ezt a tanítást sem a Szentháromság tana, sem az angyalok létének elismerése nem szorítja korlátok közé.

egynejűség: → házasság.

egység: részek magasabb szemponthoz igazodó összetartozása, személyek közösségbe tartozása. A szó úsz-i értelmében a keresztény emberek ~e az Egyh.-ban nem csupán az egy hitet valló, egy érzületű és egy célra törekvő emberek összetartozása, hanem ez az ~ Krisztusban van. Isten új népe benne valósul meg. Az egyes ember azáltal válik az Egyh. tagjává, hogy beleépül Krisztus testébe. Az ~nek ez az értelmezése abban az egyedülálló szerepben való hiten alapul, amelyet Krisztus az üdvösség rendjében, ill. tört.-ében betölt, és sokféleképpen kifejez. A legegységesebben Pál fejezte ki. Bárhogy vélekedünk is az Ádám–Krisztus tipológiát illetően (Róm 5,12–21; vö. 1Kor 15,21–23.45–49), annyi bizonyos, hogy Pál Ádámban a bűn, a halál és a törv. hatalmában állónak látja az emberiséget, Krisztusban pedig a kegyelem, az élet és a megigazulás útján járóknak. Ez elvben minden emberre vonatkozik, mégis csak azoknak lesz osztályrésze, akik hisznek és megkeresztelkednek, és így meghalnak és feltámadnak Krisztussal (Róm 6,3–11; vö. Kol 2,12), magukra öltik Krisztust (Gal 3,27; vö. Róm 13,14; Ef 4,24; Kol 3,10), más szóval eggyé lesznek Jézus Krisztusban (Gal 3,28; vö. Róm 12,5; 1Kor 12,13; Kol 3,15; Ef 4,4). Az Eucharisztia ünneplésekor az egy testnek ez az ~e mindig újra megvalósul (1Kor 11,23–29; vö. 10,16–17). János a szőlőtő és a szőlővessző képében juttatja kifejezésre az ~et. E kép háttéréül ósz-i kép szolgált: ott Izr. Isten által ültetett szőlőtő, amelynek sorsában Isten népe tört.-ét mutatta be a zsoltáros (Zsolt 80,9–19), itt viszont Isten megtisztította, megmetszette ugyanazt a szőlőtövet, hogy gyümölcsöt teremjen. Az Egyh. Isten új népe, az igazi szőlő, de csak akkor, ha Krisztussal eggyéforr, ha elmondható: Én vagyok a szőlőtő, ti a szőlővesszők (Jn 15,5), nem pedig abban a megfogalmazásban, hogy ti vagytok a szőlőtő. Ezzel a 4. ev. valami egészen újat mondott,

ami már nem csupán annak kinyilatkoztatása, hogy kicsoda Jézus az emberek számára, hanem Egyh.-ával való teljes egységében állítja Őt élénk: Krisztust éppúgy nem lehet Egyh.-ától elkülöníteni, ahogy az Egyh.-at sem lehet Krisztustól elválasztani. Krisztusnak és Egyh.-ának ~e az élet, a növekedés és a gyümölcstermés ~e. – Az ~, amelyet a Szentlélek hozott létre Krisztusban, nem jelent egyformaságot; sokféleségben nyilvánul meg: Krisztus testének tagjai különféle kegyelmi ajándékokban részesülnek, más-más szolgálatot teljesítenek. De egy és ugyanaz a Lélek, aki mindent végbevisz, és úgy osztogatja ajándékait, amint akarja (1Kor 12,4–11; vö. Róm 12,6). Ahogy az ApCsel 6,1–6-ból is kikövetkeztethető, már a jeruzsálemi ősegyh.-nak szembe kellett néznie a megoszlás veszélyével („zsidók” és a „pogányok”). Pálnak határozottnak kellett lennie a krisztusi Egyh.-on belüli ellentétek elsimításában (1Kor 1,11–13), majd azok ellen a gnosztikusok ellen, akik nemcsak az ap.-ok tekintélyét ásták alá, hanem az egyes egyh.-i közösségekben is ellentéteket szítottak (Gal, 2Kor, Fil és Kol). Az ApCsel (különösen 20,18–35) és Mt (különösen 7,15–23), valamint 1Jn, 2Jn és a Jel (különösen 2,14.20–23) mutatja, hogy az Egyh. ~ét és a szakadás veszélyét mindjárt a kezdet kezdetén milyen komolyan vették. Az utalásokat nem szabad úgy értelmezni, hogy „már az őskereszténységben sok felekezet élt egymás mellett...” (E. Käsemann), mégpedig azért nem, mert az ősegyh. csak egyetlen Egyh.-at ismert, és mert az ÚSz egészében az Egyh.-e úgy szerepel, mint ami Krisztuson alapszik, aminek Krisztus a szerzője. A megoszlás veszélye ösztönözte Pált arra, hogy az ~ óvására, megőrzésére intsen: „Törekedjete rá, hogy a béke kötelékével fenntartsátok a lelki egységet” (Ef 4,3; vö. Kol 3,14–15; Fil 1,27). Lukács is hangsúlyozta a jeruzsálemi ősegyh. ~ét az ApCsel-ben, János pedig beiktatta ev.-ába Jézus főpapi imáját: „Legyetek mindnyájan egy” (Jn 17,21; vö. 17,11.22–23).

éhínség: Egyiptomban elég gyakran volt ~, mert kevés eső esett v. túlságosan kiáradt a Nílus, esetleg polgárháború v. az uralmon lévők gyengesége miatt elhanyagolták a kellő időben való öntözést. A Bibliában külön jelentősége van a Ter 41,54: említett ~nek, amely Kánaánt is sújtotta. Az egyiptomi források több szíriai-palesztinai ~et (1Kir 17,1; 2Kir 6,25; 8,1) említenek. Ugyanígy arról is tudósítanak, hogy ilyenkor ezek a népek Egyiptomban kerestek segítséget. Ezt tette Ábrahám (Ter 12,10) és Jákob is (42,5; Zsolt 105,16), Izsáknak viszont megtiltotta az Úr, hogy Egyiptomba menjen (Ter 26,1). Az ugariti mitológiában is tükröződik az ~től való rettegés; a róm. birodalomban kitört ~re nézve → Claudius, → éhség.

éhség, éhezés: A Biblia korának embere tudja, hogy aki éhes, annak táplálékra van szüksége (Iz 44,12; Mt 4,2); hogy az ~ evéssel csillapítható (2Sám 17,29; 1Kor 11,34). Mégis a Biblia – az egyén fiziológiai szükségletén túltekintve – elsősorban az emberi lét alapvető föltételének hiányát látja az ~ben (Iz 58,7.10); a sokakat érintő, egy egész népet sújtó → éhínség rossz termésnek (szűk esztendőnek) v. ostromnak a következménye (Ter 41,27; 2Kir 6,25; Iz 51,19); gyakran az ~ szerepel – a kard és a pestis mellett – a 3. csapásként (Jer 24,10; Jel 6,8). ~ idején sokszor nem maradt más hátra, mint kivándorolni (Rut 1,1), legtöbbször Egyiptomba (Ter 12,10; 42,5), amelyet egyébként szintén nem kímélt meg mindig az ~ (41,55 kk.). Az ~ alkalom arra, hogy Isten megmutassa: gondot visel az emberre, Üdvözítője akar lenni az embernek (Zsolt 146,7; Mk 6,34–44), a hívő embert pedig adakozásra, javai megosztására indítja (Iz 58,7; Péld 25,21; Jak 2,16). Az ~ lehet büntetés is (Iz 14,30; Jel 18,8). Ezzel szemben az üdvösség idején ismeretlen lesz az ~ (Ez 34,29; Jel 7,16). Ezért nem múlandó eledelért kell fáradozni (Jn 6,27), hanem olyanért, mely kiteljesíti az üdvösséget, örök életet ad (6,35). Így az ~, amely Jób 18,12: az ember elemi vágyára utal, teol.-i tartalommal töltődik: a bölcsesség kenyerére (Péld 9,5), az Isten szavának meghallására (Ám 8,11), az igazságra (Mt 5,6) éhezés az Isten utáni vágyra utal.

Ehud (héb. Abihud, ill. Achihud rövidített változata, 'az istenség dicsőség'): **1.** Gera fia Benjamin törzséből, az ún. kis bírák egyike. Meggyilkolta Eglont, s így megszabadította Izr. fiait a moábiták elnyomásától (Bír 3,15–30; 4,1). – **2.** egy Benjamin törzséből való nemzetség

neve (1Krón 7,10).

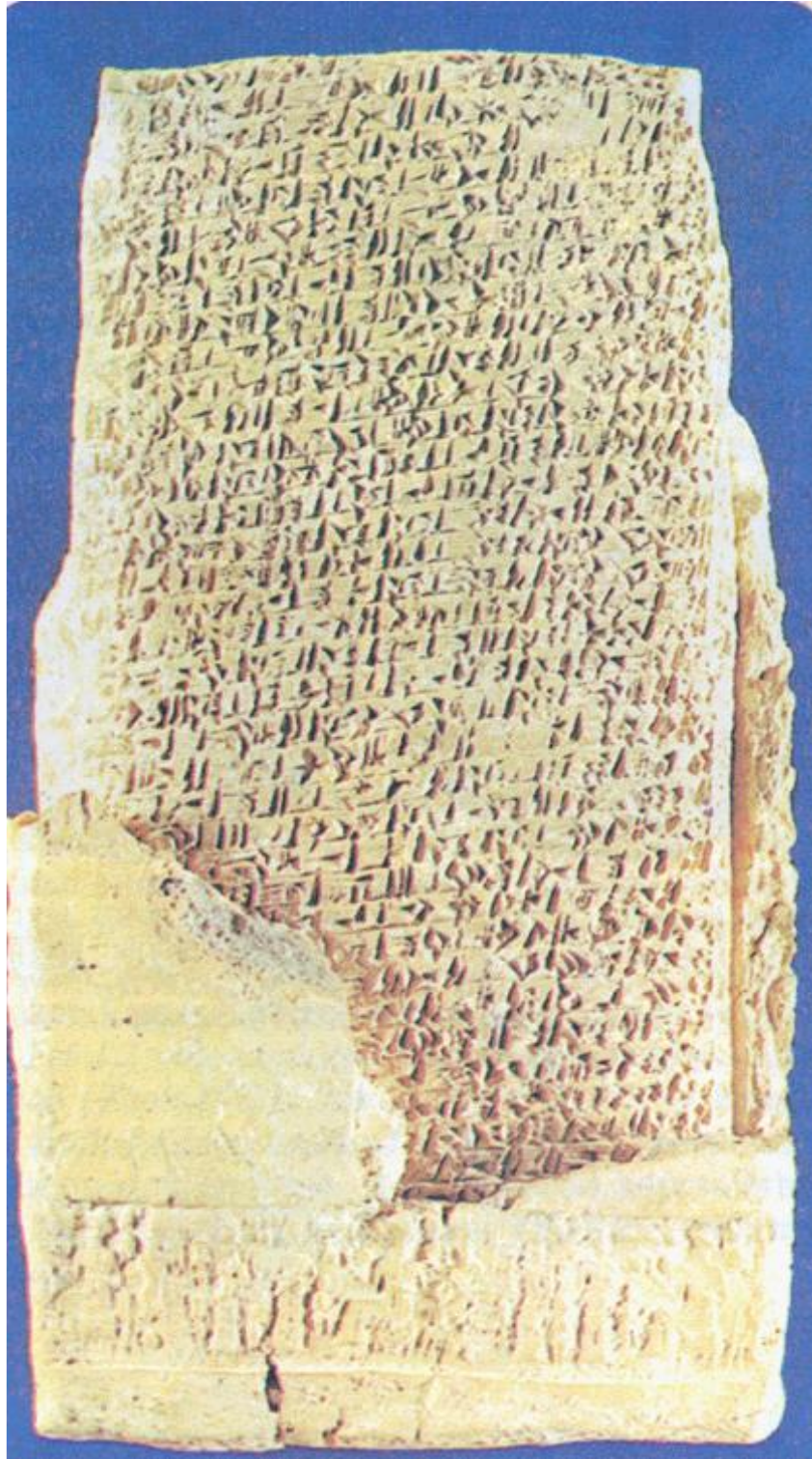
éjjeli őrség: Az ÓSz-ben az ~et babilóniai minta szerint 3 részre osztották. Mivel napnyugtától napkeltéig számították, időtartama változó volt (Siral 2,19; Bír 7,19; Kiv 14,24). – Az ÚSz-ben az egyiptomi hatásra kialakult róm. szokással, a 4 részre osztott ~gel találkozunk. Márk (13,35) mind a négyet felsorolja: opszé (18–21 óra), mezonüktion (21–24 óra), alektorofoniasz (0–3 óra), proi (3–6 óra). Az őrváltásokat számolták, Lk 12,38: a 2. és 3., Mt 14,25 és Mk 6,48: a 4. őrváltás szerepel.

éjszaka: a nap sötét része, amely fényes, világos napszakokkal váltakozik (Ter 1,5). Isten holdat és csillagokat teremtett, hogy megvilágítsák (1,16). Mint teremtményt az ~t is felszólították, hogy áldja az Urat (Dán 3,71). Ahogy az égbolt hirdeti Jahve dicsőségét, az ~ is továbbadja a másik ~nak Isten fölségének hírét (Zsolt 19,3). Palesztinában, az É-i szélesség 31°-a alatt a leghosszabb és a legrövidebb ~ közti különbség kb. 4 órát tesz ki. Sötétsége révén az ~ a bajt, a szerencsétlenséget jelképezi (Jób 35,10), továbbá a halált (Jn 9,4; → holtak országa), valamint a bűn és a tudatlanság világát, amely Ádám bűne nyomán szakadt rá az emberiségre, Krisztus azonban véget vetett neki (Róm 13,12; 1Tesz 5,5).

Ekbatana, Hagmelana: perzsa város. Média fővárosa volt; később itt épült fel a perzsa királyok nyárilaka (Ezd 6,2). Jud 1,1–3: a médek királya, Arfaxád alapította. Tób 3,7; 6,7: úgy szerepel, mint Ráguel lakóhelye és az ifjú Tóbiás úti célja. Perzsa hadjáratai során Antiokhosz Epiphanész ~ felé vette útját (2Mak 9,3). ~ romjait a mai Hamadán közelében találták meg.

ékírás: A kereszténység előtti időben a Tigris és az Eufrátesz vidékén, de bizonyos korszakokban Elő-Ázsia más területein is az ~ volt használatban. Nevét meglehetősen bonyolult jelek nádszállal agyagba vésett ék alakú elemeitől kapta. Az ~ a külső formát nem tekintve rendszerint keverék szó- és szótagírás (a kivételeket lásd alább). – I. A sumer ékírás. A két folyam földjének D-i részén Kr. e. 3000 k. a → sumerok kitaláltak egy írást, amely először csak gazdasági ügyletek rögzítésére szolgált. E célra elegendő volt a képirás (piktográfia) is, amelyben kezdettől fogva ábrák (edények, állatok, testrészek) v. esetleg szimbolikus jelek szolgáltak a fogalmak jelölésére, egész szavak gyanánt. De pl. tulajdonnevek lejegyzésére ezek a jelek már nem feleltek meg, és így a sumerok rákényszerültek, hogy a jelek hangértékét tekintetbe vegyék a magyar nyíl szónak megfelelő til(l) jelet a hasonló hangzású, de 'élet' értelmű ti (l) szó jelölésére is felhasználták. Ugyanígy megtanulták a grammatikai elemek (többnyire praefixumok és suffixumok) jelölését is olyan jelek felhasználásával, amelyek eredetileg egész szavak jelölésére (= „leírására”) szolgáltak. Ezzel megtették az első lépést a szótagírás felé. E fejlődésnek a sumer nyelv különösen kedvezett, mert szókészlete sok egyszótagú, sőt egy hangból álló (homofon) elemet ölelt fel. Végül az összetévesztés, fölcserélés veszélyének elkerülésére bevezették a fogalomkörbe tartozás (pl. istenek, növények, madarak stb.) jeleit, amelyeket a szó (jel, jelcsoport) elé v. mögé tettek. Így nemsokára kialakult egy szavak és szótagok jeleiből, valamint a fogalomkörök jeleiből álló írásrendszer, és ezek a jelek mindaddig megmaradtak, ameddig az írásrendszer használatos volt. Külső formájukat tekintve a jelekről nem lehet megállapítani (csak a kontextusból lehet kielemezni), hogy vajon szónak v. szótagnak kell-e egy-egy jelet olvasni, ill. hogy megkülönböztető jelnek kell-e tekinteni, így nem kell őket olvasáskor figyelembe venni (= kiejteni). – A sumerok írás céljára kis négyszögletes agyagtáblácskákat használtak (Mezopotámiában az áradások következtében az agyag bőségben volt); ezekbe először belekarcolták az írásjeleket. Rendszerint felülről lefelé haladtak az írással; az összetartozó jeleket tetszés szerinti sorrendben karcolták a táblácskába. Mivel görbe vonalakat nehéz agyagba húzni, kis vonalakat nyomtak bele az agyagba; ezek hamarosan (mihelyt vastagabb íróeszközt kezdtek el használni) ék alakot öltöttek. Ezáltal és az írás irányának 90°-os elfordulásával a számos jel idővel elvesztette eredeti képi jellegét.

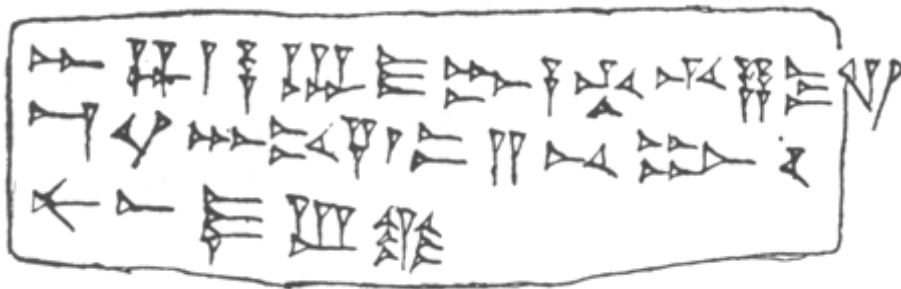
Ugyanakkor le is egyszerűsödtek a jelek, sok hasonló jel pedig egybeesett, így az eredetileg kb. 2000 jelet tartalmazó állomány mintegy 500 jelből állóra zsugorodott össze; ennek az 500 jelnek többé semmi képi jellege nem volt. Később vízszintes sorokban írtak, balról jobbra haladva v. gyakran oszloposan, anélkül, hogy a szavakat elválasztották v. a sor végén megszakították volna. A jelek, ill. az írás magassága 1 cm és néhány mm között váltakozott. Némely emlékművön az írás nincs kidolgozva, ugyanakkor a kő a régies formákat tovább megőrizte, mint az agyag. – II. Az akkád ékírás. A sumerok és a szemiták szoros együttélése magával hozta, hogy az akkádok az ~t saját szemita nyelvükön is felhasználták. Erre nagyobb mértékben csak akkor került sor, amikor az akkádok a politikai hatalmat is magukhoz ragadták az országban (Kr. e. 2350 k.). A szójeleket – természetesen más olvasattal – különösebb nehézség nélkül át tudták venni; olyan hangok jelölésére, amelyek a sumerból hiányoztak, vsz. új hangértékeket tulajdonítottak a rendelkezésükre álló jeleknek, ami abból következően, hogy a sumerban a jelek egybeestek és többjelentésűvé váltak (polifónia), nem volt nehéz. Ugyanakkor a jelek száma tovább csökkent (325-re), de az évezredek során (a legkésőbbi ~os szöveg Kr. u. 70-ből maradt fenn) a jelek alakja többször is változott; olykor szándékos archaizálás is megfigyelhető. Irányadónak az Asszurbanipál kancelláriájában használt újasszír ~ tekinthető (→ Akkád, → Asszír). – Minthogy ennyire rugalmasan lehetett kezelni az ~t (bár tisztán külsőleg nézve bonyolult volt), más nyelveken is föl lehetett használni szövegek rögzítésére. Így átvették az elamiták (a Kr. e. 3. évezredben) és a hurriták (a Kr. e. 2. évezredben), valamint a hettiták és az Amarna-korban a palesztinai kisfejedelmek szintén akkád ~t használtak leveleik kánaáni glosszáihoz. Végül a Van-tó mellékén élő urartuaiak is használták, sőt olykor arám szövegeket is lejegyeztek ~sal. – III. Az óperzsa ékírás. Külsőleg nézve rokon a babilóniai ~sal, de egyébként teljesen más: Dárius király találmánya. Csak hivatalos iratok készítésére szolgált. Összesen 41 jelből áll a jelrendszer, és egy-egy jel legföljebb 5 ékből tevődik össze; a jelek közül 4 szójel, 36 hangjel; ezek nemcsak szótagjelül szolgálnak, hanem betűként (= hangjelül) is, így egyértelműen az arám írás hatását mutatják, amelynek használata a kancelláriák levelezésében általános volt. – IV. Az ugariti ékírás. Ugyanígy egy alfabetikus írás (→ ábécé) hatására fejlődhetett ki → Ugaritban is az ~os ábécé. Találunk benne ékkapcsolatokat, szóelválasztó jeleket, de sem szójel, sem fogalomkörre utaló jel nincs benne. A jelek száma 30-ra korlátozódott. A betűk sorrendje a föníciai ábécéhez igazodott; épp ez tanúsítja, hogy ha csak későbből adatolható is, előbb kellett keletkeznie. Az ugariti ~ nem terjedt el szélesebb körben (csak Tanachból, Bet-Semesből és a Táborról ismerünk ugariti ~sal írt szöveget), és a város pusztulásával nyoma is veszett.

XI. Ékirásos levél „Boritékban“. Kr. e. 1950–1850. Ankara, Hettita Múzeum

37. Sumer ékírásos agyagtábla. Szántóföldek, termékek és áruk jegyzéke Dzsemdet-Naszból (Kistól északra), Kr. e. 3100 körül. 7,9×7,3 cm. British Museum

38. Ugariti agyagtáblácska a Kr. e. 14. sz.-ból. A 30 betűből álló teljes ékírásos ábécével. 51 mm hosszú

39. Ugariti agyagtáblácska a Kr. e. 14. sz.-ból. A bal oldali oszlopban az ugariti betű, a jobb oldaliban a fonetikusán írt akkád szótag látható. Felülről lefelé haladva: a-a, b-be, g-ga, h-ha, d-di, h-u, v-va, z-zi, h-ku, t-ti. Magassága 67 mm

Eredeti képirás Kr.e. 3500 k.	Egyszerűsödött jelek Kr.e. 3000 k.	Régi sumer jelek Kr.e. 2800 k.	Óbabilóniai jelek Kr.e. 800 k.	Ujbabilóniai jelek Kr.e. 600 k.	Jelentésük
					hal
					ökör
					szamár
					gabona
					Isten ég
					nap, nappal fény
					megművelni szántani
					ház
					ember

40. Az ékírás fejlődése. A táblázat olyan ékírásos jeleket mutat, melyeket Kr. e. 3500-tól Kr. u. 75-ig használtak. A sumerok fejlesztették ki hajlított vonalú képekből (1. oszlop) a lineáris formákat (2–3. oszlop), melyeket az agyagtáblára könnyebb volt vésní fapálcikával vagy nádszállal. A babilóniaiak és az asszírok korában az írás, melyben 600 jel fogalmakat is, szótagokat is jelölt (4–5. oszlop), egész elő-ázsiaiban elterjedt és számos nyelven használták (hettiták, hurriták). Nebukadnezár idején az írás leegyszerűsödött (6. oszlop). – Az első ékírást 1847-ben fejtették meg.

Ekron: filiszteus város, amelyet út kötött össze Bet-Semessel (1Sám 6,9.12). Ide vitték a filiszteusok az Úr → ládáját (5,10; 6,15–16). A Bír 1,18; 1Sám 7,14; 17,52 alapján föltehető, hogy Izr. kezére került. A próf.-k azonban a filiszteusok városát látták benne (Ám 1,8; Szof 2,4; Zak 9,5.7; Jer 25,20: Akkaron), Szárgon és Szancherib asszír királyok pedig egyszermind ~ királyai is voltak. Így lehetséges, hogy ~ – miután Izr. meghódította – inkább csak adófizetője lett Izr.-nek. Ténylegesen akkor lett Izr. fiaié, amikor Alexander Balasz szír király Makkabeus Júdásnak adományozta (1Mak 10,89). ~ban Baal-Zebubot tisztelték (→ Ahaszja).

ékszer: Izr.-ben az aranyból v. ezüsből készült és → drágakövekkel, → gyöngyökkel díszített ~eket nemcsak a nők, hanem a férfiak is kedvelték. ~ül szolgált a → karperec, a → gyűrű, az orrkarika, a fülbevaló, a lábkarika, a → nyaklánc, a → pecsét. Iz 3,16–24 az ~ek katalógusa. Az ásatások során a felsorolt ~ekből kevés került felszínre a → sírokból (sírmelléklet). Némely ~ → amulettként szolgált.

eksztázis (gör. ekstaszisz 'kilépés'; ti. a lélek kilépése a testből): elragadtatás. 1.

Természetes eszközökkel előidézett önkívületi állapot. Zenével, tánccal, ritmikus kiáltozással, a bőr bevagdolásával, kábítószerekkel próbálták elérni. Gyakori jelenség volt a hellenizmusban, de az ÓSz is említi pogány istenek híveiről (1Kir 18,26–29) és Izr. fiairól is (1Sám 10,5–10; 19,18–24). – 2. Természetfölötti okból származó önkívületi állapot. A LXX több héb. szót is ~nak fordít, pl. a nyugtalanságot, félelmet, mély álmot (Ter 2,21; 15,12), szóbeszédet és rágalmat (Szám 13,32). Bővebben → próféta. – 3. Az ÚSz-ben az ~ a csodálkozás, meglepődés következtében keletkező zavartságra, félelemre utal. Így Mk 5,42; Lk 5,26; ApCsel 3,10 (a csodák és gyógyítások láttán); Mk 16,8 (az angyal láttán). A szó természetfölötti értelmében Péter (ApCsel 10,10; 11,5), János (Jel 1,10) és Pál ap. (ApCsel 22,17; 2Kor 12,2–4) került ~ állapotába. A → glosszolálik szintén az ~sal hozhatók összefüggésbe (1Kor 14,9–19). – → látomás, → mennybevitel.

El (héb. él, akkád ilu, arab ilah): Isten legrégebbi szemita neve, amely különösen akkád és kánaáni nyelvterületen terjedt el. Eredeti jelentését nem sikerült kielemezni; legtöbbször az 'erős' értelmű 'wl szóhoz kapcsolják, ami azt jelenti, hogy elsősorban egy szemita istenség lényére (hatalom, fönség) vonatkoztatják (vö. Oz 11,9; Iz 31,3; Ez 28,2). Az ÓSz-ben helyenként még mintha az ~nek ez az értelmezése tükröződne (Ez 31,11; Zsolt 80,11). Az ~ éppúgy használatos volt köznévként (többes száma: elim, elohim, ilani, nőnemben: allat, elat), mint különféle istenségek nevéként. – 1. A babilóniaiak és asszírok körében az ilu köznévként, pl. ibassi-ilu (van isten), ili-bassi ('isten a teremtő'), ilu-mailu ('az én ~em oltalmazó isten'; vö. 1Kron 11,46 kk.: Eliel). Ugyanakkor egy konkrét istenségre is vonatkozott az Ilu (amilyen pl. Marduk is volt), ez az istenség később bekerült az akkád panteonba, amelynek Anu volt a feje. – Az arámoknál különösen gyakoriak az ~lel összetett nevek, pl. Kemuel, Betuel (Ter 22,21 kk.), Eniel, Ilu-itti-ia (velem az isten; vö. → Emmanuel). A 8. sz.-ban az arámok a forrásokból kimutathatóan különösen tiszteltek egy ~ istenséget; a fenti összetett személynevekben is ez az ~ szerepelhet. – A föníciaiaknál szintén külön istenség neve a föliratokban az ~; az ugariti szövegek a legfőbb istenségként, Baal, Mót és Asera 70 fia apjaként említik (Dán 7,9: Ősöreg; Iz 9,5: Örök Atya). De ha a föld (= Kánaán) királyának (Józs 19,38: Migdal-el 'El vára'), a panteon fejének és az istenek atyjának tekintették is, tisztelete idővel alábbhagyott, és → Baal lépett a helyére. – É- és D-Arábiában az ilah-hal összetett személynevek egészen gyakoriak; ebből talán lehet arra következtetni, hogy az ősidőkben az arabok egyetlen El istenséget tiszteltek, ha később más istenségek tisztelete szokásba is jött. Az olyan nevek, mint amilyen pl. az ilah 'meghallgat, parancsol, ajándékoz, ő az úr', arra utalnak, hogy az arabok ősi egy istensége szerette az embereket, ugyanakkor azonban fölséges lény volt. – 2. Az izr.-k főleg az emelkedett nyelvhasználatban az ~lel v. az istenek egyikét illetik, köznévi értelemben (Ter 31,13; Kiv 20,5; MTörv 5,9; 6,15; 33,27; többes számban: Elim, Kiv 15,11; Dán 11,36; Zsolt 58,2), v. pedig az egyetlen Istent (Iz 40,18; Zsolt 10,11; 16,1; 68,20). Ugyanakkor sok személynevekben is találkozunk vele: Eliel ('~ Isten', 1Kron 11,46), Eljada ('Isten ismer', 2Sám 5,16), Elizeus, Izmael, Jezréel stb. Az ~hez gyakran megkülönböztető elem is társul: El-Saddai, El-Roi ('a megjelenő Isten, az Isten, aki lát engem', Ter 16,13), El-Bétel ('a Bételben megnyilatkozó Isten' 28,16–22) stb. De még gyakoribb az ~ az efféle kapcsolatokban: atyád Istene (26,24; 28,13; 31,29) v. atyáitok Istene (Kiv 3,13 kk.), Ábrahám Istene (Ter 24,12.27; 26,24), Izsák Istene (28,13; 46,1.3), ami arra utal, hogy ~ kinyilatkoztatta magát atyádnak, atyáitoknak, Ábrahámnak, Izsáknak, és kapcsolatban van tisztelőivel, tehát nem egy bizonyos helyhez v. szentélyhez kötődik, hanem egy törzs tagjaihoz, mégpedig a maga szabad elhatározásából (12,1–3; 15,7–17, de főleg 17,1–14) olyannyira, hogy szövetséget kötött Ábrahámmal és utódaival, s ettől kezdve ~ számít Izr. Istenének (33,20), a többi istenek idegenek (35,2.4; Józs 24,20.23; Bir 10,16). Az Istenek Istene (Zsolt 136,2) v. a legfölségesebb Isten ('el-'elim, Dán 11,36) v. az 'elohim (MTörv 10,17; Zsolt 136,2) arra utal, hogy ~ a teljességét birtokolja az istenségnek. ~ többi

tulajdonságának emlékét (igazságosság, fölség, atyai szeretet, uralom, hatalom stb.) számos személynév őrzi.

Ela: 6 személy neve az ÓSz-ben. A legfontosabb Bása fia, Izr. királya (ur. Kr. e. 883–882). Vele párhuzamosan Júdában Aza uralkodott. Egy lakoma alkalmával egyik főtisztje, Zimri megölte és családját kiirtotta (1Kir 16,8–14).

Elám: 1. Szem fia (Ter 10,22); – 2. az → elamiták földje.

elamiták: Babilónia közvetlen szomszédai a Perzsa-öböl É-i, ÉK-i oldalán. Az ún. armenoid népek közé tartoztak, de a Ter 10,22 és a 1Kron 1,7 – földrajzi okokból – a szemiták közé sorolta őket. Nyelvük – néhány proto-elamita képirásos szöveget nem tekintve – ékírásos emlékekben egészen az ÚSz koráig fennmaradt (ApCsel 2,9), úgyhogy a perzsa Akhaimenidák föliratai közt akkád és óperzsa nyelven írottakon kívül elámi nyelvű is található. Ezenkívül elámi személy- és istennevek is ismeretesek. Nyelvemlékek aránylag késői időből maradtak fenn. Az akkád irodalom viszont már jóval előbb úgy tartotta őket számon, mint Mezopotámia népeinek ellenségét. Így pl. Sutruk-Nahhunte (Kr. e. kb. 1185–1155) elfoglalta Babel városát és a sztélét, amelyre fölvésték Hammurápi törv.-ét, elhurcolta trófeaként az ~ fővárosába, → Szuzába; itt 1902: francia régészek találtak rá. Kr. e. 590 k. az iráni médek igázták le őket, később földjüket Cirusz beolvasztotta a perzsa birodalomba (Dán 8,2), Szuzát pedig királyi székhelyéül választotta (Eszk). A Ter 14,1.9-et nem tekintve főleg a próf.-knál találkozunk vele. Iz 11,11; Jer 25,25 és Ez 32,24 azok közt az idegen népek közt említi az ~at, amelyek közé Izr. fiai szétszóródtak (vö. ApCsel 2,9); Iz 21,2: az ~ Babilónia ellenségei; 22,6 az asszír sereg zsoldosaiként szerepelteti az ~at (innen érthető Jer 49,34–38: a fenyegető jövendölés). Ezd 4,9: Szamariába vándoroltak be elamita csoportok.

Elat: az → edomiták kikötője az Akabai-öböl É-i végénél. A neve vsz. egy v. több szent fára vezethető vissza, amelynek a nevében talán az ósz-i El-Parán (Ter 14,6) őrződött meg. Lehetséges, hogy az edomita Ela törzs (36,41) is a kikötőtől vette nevét. Minthogy kedvező hely volt a tengerre szállásra és jó kiindulópontul szolgált a D-Arábiába, továbbá az Afrika K-i partjai felé tartó kereskedőknek, ~ rendkívül fontos volt az izr.-k számára. Birtoklásához előbb le kellett győzniük az edomitákat (2Sám 8,13). Salamon és Jehosafát Ecjon-Geberben erődöt és hadiflottát épített (1Kir 9,26; 22,48–49; 2Kron 8,17–18), ~ot csak Azarja uralma (Kr. e. 787–756) idején említik újra (2Kir 14,22; 2Kron 26,2; vö. Iz 2,16). Acház júdai királysága alatt végleg elveszett az izr.-k számára (2Kir 16,6). A róm.-ak idejében Aila néven ismerték.

elcsábítás, bűnbe vitel, tévútra vezetés: A mai nyelvhasználatban akkor beszélünk ~ról, ha egy másik embernek v. a → Sátánnak sikerül valakire erkölcsi vonatkozásban, főleg szexuális téren negatív hatással lenni, és őt a törvények megszegésére rábírní. Ennek kifejezésére a héb.-ben a 'bűnt követ el' értelmű igék kauzativumát használták, a gör.-ben (ÚSz) pedig az 'elcsábítani' jelentésű igét és származékait. A fogalmat több bibliai kifejezés is magában foglalja: → kísértés, → botrány. – Az ÓSz-ben a Ter 3,1–7 a bűnbeesés tört.-ében finom pszichológiával tárja elénk: hogyan vezette félre az öszülöket a kígyó (3,13). A Péld 7,6–23 azt mutatja be, hogyan csábított el egy ifjút egy idegen nő. A Kiv 22,15 az érintetlen lány ~ának jogi következményeit rögzíti. A legsúlyosabb, ami Izr.-ben előfordulhatott, a Jahvétól való → elpártolásra való csábítás volt. Ez a veszély az őslakosság részéről fenyegette Izr. fiait (23,24), továbbá a királyok idegen feleségei részéről (1Kir 21,25; Neh 13,26). A MTörv 13 óva inti a népet, ne hagyja magát az álpróf.-któl és az álomlátóktól, a családtagoktól és a városok semmirekellőitől elcsábítani. A Királyok kv.-einek deuteronomikus tört.-teológiájában kulcsfogalom lett a Jahvétól elfordulásra csábítás, a bűnbe vitel, amely főleg az egyes királyok megítélésében és a próf. üzenetekben fejeződik ki. Az ország kettészakadása után az É-i országrészek, Izr.-nek csaknem vesztét okozta, hogy első királya, Jerobeám

Bételben és Dánban aranyborjút állított fel a népnek (1Kir 12,26–30; 2Kir 10,29), és így bűnbe vitte Izr.-t (1Kir 14,16; 2Kir 17,21). Az utódokról a tört.-író következetesen megjegyezte: Jerobeám nyomába léptek, és ők is elkövették ugyanazt a bűnt. Így Jerobeám mintegy a prototípusa lett Izr. tévútra vezetésének. – A D-i országrészt, Júdát illetően először Manasszéről jegyezték fel, hogy kultikus intézkedéseivel bűnbe vitte, tévútra vezette (21,11.16); ezt nemsokára követte Jeruzsálem pusztulása (21,11–15; 23,26). E szerint a tört.-teológia szerint tehát egy ország megérett a pusztulásra, ha királya arra csábítja a népet, hogy Jahvétől elpártoljon, ami súlyos bűnnek számított. – A zsidóságban Jézus korában az a meggyőződés élt, hogy nemcsak emberek, hanem sátáni hatalmak is elcsábíthatnak; ugyanakkor, kivált az → apokaliptika révén az ~ban sajátosan a végső idők jelenségét látták. Innen érthető, hogy ellenségei magát Jézust is csalónak nevezték, és azt állították róla, hogy félrevezeti a népet (Mt 27,63 kk.; Jn 7,12.47). Az ún. apokaliptikus beszédekben Jézus is figyelmeztet: „Vigyázzatok, nehogy valaki félrevezessen benneteket”, ti. a végső időkben fellépő álkrisztusok és álpróf.-k jeleket mutatva, csodákat művelve még a választottakat is megtévesztik (Mk 13,5 kk.; 13,21 kk.; vö. Mt 24,11). A Jel-ben maga a Sátán (12,9; 20,3–10), az → Antikrisztus álpróf.-ja (19,20), valamint Babilon (18,23) képviselik a tévútra vivő hatalmakat, de a kiválasztottak közösségének már nem árthatnak. János leveleiben az Antikrisztus mintegy a tévedésbe ejtő, félrevezető tévtanítókban, az „antikrisztusok”-ban ölt testet (1Jn 2,26; 3,7; 2Jn 7). Az eszkatologikus ~ a. m. az embereket annak tagadására rábírní, hogy Jézus a Krisztus (vö. 1Jn 2,22).

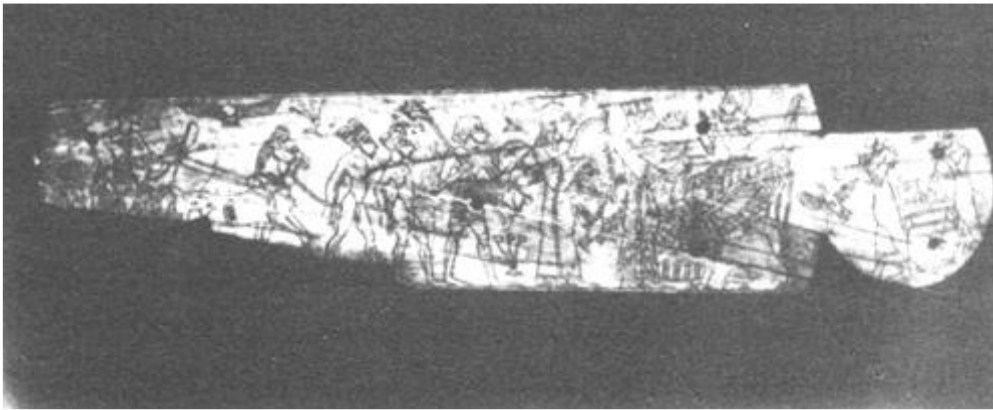
Eleazár (héb. 'Isten segített'): személynév. Viselői közül a jelentősebbek: **1.** Pap, aki segítségére volt Mózesnek a népszámlálásnál (Szám 26,3), a honfoglalás után pedig Józsuének a földosztásnál (34,17; Józsu 14,1; 19,51). Mózes fiával, Eliezerrel való azonossága vitatott. 24,33 szerint Gibeában, Efraim hegyén temették el. – A papi hagyományban Áron és Eliseba 3. fia (Kiv 6,23; 28,1) és utóda (Szám 20,24–29; MTörv 10,6), a cádoki papság őse, mely Salamon idejében megszerezte a főpapságot (1Krón 5,30; Szám 25,13). – **2.** Makkabeus ~, Mattatiás 4. fia (1Mak 2,5; 6,43). A Bet-Zacharja-i csatában, abban a hiszemben, hogy az → elefánton V. Antiokhosz ül, alulról megsebezte az állatot, mely összerogyva maga alá temette (6,43–46). – **3.** 90 esztendő írástudó, aki Antiokhosz Epiphanész parancsát még látszólag sem akarta teljesíteni, nehogy rossz példát adjon a fiataloknak a törv.-szegésre, ezért megölték (2Mak 6,18–31). – **4.** Jézus családfájában szereplő személy. → még Lázár.

Electa (lat. 'kiválasztott nő'): Szt. János 2. levelének címzettje. A Vg szerint személynév, s akkor a levél az ~ = gör. Küria = arámul Márta azonosítás alapján egy ismeretlen Mártának és gyermekeinek szólna. Valószínűbb azonban, hogy az ~ az „Ecclesia” ('egyházközség') értelmet hordozza.

eledel, étel: Az ÚSz-ben az ósz-i → étkezési törvényeket elvetve Jézus (Mk 7,19) és az ap.-ok (Róm 14,13–23; 1Kor 6,13; 8,7–13; vö. 1Tim 4,3; Zsid 9,10) az ~t vallási szempontból közömbösnek tekintették. Átvitt értelemben ~ az Isten szava, tanítása (vö. MTörv 8,3), a bölcs beszéd (Péld 9,5; 1Kor 3,2), Isten akaratának teljesítése (Jn 4,34) és maga Jézus (6,27). → manna.

elefánt: Csak a Mak említi. A szír királyok felhasználták a hadviselésben az indiai ~okat (1Mak 1,17; 6,30.43–46; 8,6; 11,56; 2Mak 13,2.15); hajtóik indiaiak voltak (1Mak 6,37). 6,30–37: az ~okra erős, fedett fatornyot erősítettek, ebbe 3 harcos fért bele a hajtón kívül; minden ~hoz 1000 páncélingbe öltözött, sisakos gyalogost és 500 lovaszt rendeltek. Csata előtt szőlő- és szederlevet tettek az ~ok orra elé, így ingerelték őket harcra. 6,3: iskolázott harci ~okat vetettek harcba; V. Antiokhosz Eupator serege 100 000 gyalogosból, 20 000 lovasból és 32 ~ból (2Mak 13,2 szerint 22) állt; Nagy Antiokhosznak 120 ~ja volt (nem jegyezték fel, mennyi gyalogoshoz és lovashoz). Az ~ megölését: → Eleazár.

elefántcsont: Tírusz, Kánaán és az Égei-tenger környékén élt népek Ofirból (1Kir 10,22; 2Krn 9,21) és Putból szereztek be, közvetlenül v. közvetve, Egyiptomon át (átrakodóhely: Elephantine), így afrikai elefántok agyara volt. Különbféle tárgyakat készítettek és díszítettek ~ból; az ÓSz említ egy nagy, aranylemezrel bevont → trónt (1Kir 10,18), egy ágyat (Ám 6,4) és egy palotát (1Kir 22,39; Ám 3,15; Zsolt 45,9). Magától értetődik: ezek nem masszív ~ból készültek, csak díszítésül szolgált rajtuk az ~. Az Én ~hoz hasonlítja a vőlegény testét (5,14) és ~toronyhoz a menyasszony nyakát (7,4). – Az ásatások során sok ~ tárgy került felszínre Palesztinában: kis bálványok, állatfigurák (Egyiptomból; → amulettnek használták őket), fadobozokba való berakások, reliefek, faragások, fésűk, játékok, mérlegserpenyők. Az ÓSz szempontjából különösen a Kr. e. 8. sz.-i samariai leletek (1932) fontosak. A Tell-el-fara-i és a megiddói (Kr. e. 13. sz.) leletek is szép példányai a palesztinai csontfaragásnak. Beerseba közelében szintén felszínre került 4 ~ tárgy, köztük egy férfialak (kb. Kr. e. 3400–3300-ból).

41. Győzelmi jelenet. Elefántcsont relief Megiddóból. Kr. e. 12. sz. eleje

elégtétel: → bűnbánat.

elemek: 1. Az ÓSz-ben a világmindenség alkotórészei, alapanyagai. A teremtő Istent illeti értük a dicséret (Bölcs 7,17; 19,18; vö. 2Mak 7,22). – 2. Az ÚSz-ben a Gal 4,3.9 és Kol 2,8.20: a világ elemei átvitt értelmű kifejezés, de nem egyértelmű. Jelenthet anyagi v. démoni lényeket, de jelentheti a kereszténységen kívüli pogány és zsidó vallásokat v. a csillagokat is. Pál erőtlenség és esendőnek mondja őket, s a hívőket figyelmezteti, hogy ezeknek az ~nek a keresztségben meghaltak. A Zsid 5,12: az ~ az alapvető hitbeli ismeretek. 2Pét 3,10.12: vsz. démonoktól áthatott égitestek az ~, amelyek a világegészkor, „Isten napján” elpusztulnak.

Elephantine: sziget és város a Nílusban, a mai Asszuánnal (Syene) szemben. Stratégiai és kereskedelmi központnak számított Egyiptom D-i határánál. Az egyiptomiak egyik istenének, Hnumnak volt itt több temploma, akit – szent állataként – a kos személyesített meg. Ma el-Dzseire. A Kr. e. 5. sz.-ban zsidó telep is volt a városban, melyben főleg egyiptomi szolgálatban álló katonák laktak. Életmódjukról és vallásukról az itt talált arám → papiruszok tájékoztatnak.

elesés: I. Az ÓSz-ben a héb. megfelelő nem a bűnbeesésre utal, hanem az ~ a bűn következménye. A bűnösök, ill. Isten ellenségei akkor esnek el, ha átok v. Isten büntetése nehezedik rájuk (Iz 24,20; Jer 25,27; Zsolt 5,11; 20,9; Péld 11,5.28). Minthogy azonban Isten irgalmas, jobb az Ő kezébe esni, mint emberek kezébe (2Sám 24,14). Az 'Isten szava nem esik a földre' héb. kifejezés jelentése nem marad beteljesületlen, nem hiúsul meg (Józs 23,14; 1Sám 3,19). – II. Az ÚSz-ben az ~ a 'vétkezni, bűnbe esni' jelentést vette föl. Lk 20,18: hozzákapcsolódik az ítélet gondolata. A Róm 11,11.26 szerint Izr. bukása nem jelenti Izr. elvetését; ellenkezőleg: beletartozik Isten üdvözítő tervébe. A keresztények ~e a hit elhagyása (1Kor 10,12; Róm 14,4; Zsid 4,11; → elpártolás). Mint az ÓSz-ben, a Róm 9,6: Isten szava nem dől meg; ugyanígy a szeretet sem (1Kor 13,8: az eredetiben); más szóval: nem veszíti el

hathatóságát, üdvözítő erejét.

élet: I. Fiziológiailag az ~ mind a konkrét szemita, mind az elvonatkoztató gör. gondolkodásmód számára sajátos létforma; főként az állatok és az ember létmódjának tekintették, olyannyira, hogy ha még eredeti értelemben vették, akkor személytelen erőnek v. fluidumnak vélték. Innen érthető: a héb.-ben a szótó tulajdonságra utal (haj), ennek többes számú alakja pedig (hajjim) mint főnév plurale abstractionisnak v. még inkább plurale extensionisnak fogható föl, mivel 1. jelentése nem annyira 'élet (mint olyan)', hanem sokkal inkább '~tartam'. Maga az ~ szó az izr.-k körében először a mozgásra irányította rá a gondolatot (Ter 1,28.30; 7,21 kk.; 8,19; 9,3; Zsolt 69,35 stb.). Így olykor élettelen tárgyat is neveztek „élő”-nek, pl. a forrásból felfakadó vizet (Szám 19,17; Jer 2,13; 17,13; Zak 14,8; Jn 4,10; 7,38), növényekre viszont nem vonatkoztatták (a Zsolt 58,10 a forrásokban bizonytalan). Szorosabb értelemben az ~erőt, valami létrehozásának a képességét értették rajta. Ez a jelentés az alapja a szó átvitt értelmű használatának (ApCsel 7,38; Zsid 4,12; 1Pét 1,23), amikor is Isten szavát – az erőnek benne rejlő teljességére való utalással – „élő”-nek nevezték. Konkréten az ~ a. m. 'vmire képesnek lenni, remélni, működni és élvezni (Préd 9,4–10), valamiben részt venni és a világ javai fölött rendelkezni', amit másképpen úgy fejeztek ki, hogy '(meg)látni a nap(világ)ot, a világosságot, a világra jönni' (Jób 3,20; 33,28.30; Zsolt 36,10; Préd 11,7 kk.); ezeken kívül az ~ jelentett még 'egészség'-et és 'öröm'-et, 'erő'-t és 'eredményes tevékenység'-et, egyszerűen annyit mint 'boldognak lenni'. – Arra a kérdésre, vajon az emberben és állatban mi az ~ hordozója és oka, a szemiták különféle feleleteket adtak. Először is: minthogy minden ~ tevékenység a testhez kötődik, kézenfekvőnek látszott egy immanens erő fölteveése; ezt nefesnek nevezték, ami lélekkel fordítható, ha ezt a szót nem szenttamási v. arisztotelészi értelemben vesszük. A nefes gyakran változó értelmét magyarul leginkább az ~(erő) v. a lélek '~erő' szóval lehet visszaadni (1Kir 17,21 kk.; Siral 1,11.16.19; ApCsel 20,10 stb.). Mivel ez a lélegzetvételben nyilvánul meg, a nefest gyakran a lélegzéssel azonosították (Ter 35,18; Jób 11,20 stb.). Ugyanakkor a Ter 9,4 kk.; Lev 17,14; MTörv 12,23 a vérhez kapcsolja a nefest, abból kiindulva, hogy amikor a vér kiömlik, az ~ megszűnik. – Másfelől arra visszavezethetően, hogy az élőlény lélegzik, s hogy a lélegzés megszűntével az ~ is megszűnik, egy külsőlegesebb ~ elvet is föltételeztek, ez volt a ruah v. konkrétan a nesamak (kb. a. m. 'lélegzet, lehelet'; odem a LXX-ban és az ÚSz-ben). Tehát akiben van lélegzet, aki lélegzik, az él (Ter 6,17; 7,22; Jób 27,3), a lélegzéssel, a lehelettel kezdődik az ~ (Ter 2,7; Ez 37,8–10; Jel 11,11; 13,15); a lélegzés megszűntével, a lélek eltávozásával viszont bekövetkezik a halál (1Kir 17,17; Jób 12,10; Zsolt 104,29–30; Préd 12,7; Mt 27,50; Lk 23,46; Jn 19,30; ApCsel 7,59), nélküle nincs ~ (Zsolt 135,17; Jer 10,14; 51,17; Ez 37,8; Hab 2,19; Jak 2,26). Innen érthető az, hogy a lélek éltet (Jn 6,63; 2Kor 3,6). Tisztán fiziológiai vonatkozásban e téren nincs különbség ember és állat között (Préd 3,19 kk.). – Az ~ drága kincs (Jób 2,4; Préd 9,4), amelyet fenn kell tartani (pl. Mt 6,25), s amelyet gond, a nagy, a súlyos fájdalom, a nélkülözés és a betegség annyira megronthatnak (Ter 45,26 kk.; Zsolt 31,11; Szám 21,8 kk.; Bír 15,17 kk.; 2Kir 1,2; 8,9; Iz 38,9 kk.), hogy az illető már-már a holtak országában érzi magát (Jób 33,22; Zsolt 18,5 kk.; 22,17; 88,4.7; Sir 51,5 kk. stb.); ha viszont elmúlnak a bajok, akkor „újraéled” (2Kir 20,7; Zsolt 30,4; Iz 38,20; Ez 47,9; Mk 5,23; Jn 4,50 stb.). Az ellenség elveheti, üldözheti az ~et, törhet valakinek az ~ére (Ter 37,21; Zsolt 143,3; Jer 4,30; Mt 2,20; Róm 11,3 stb.), de kockáztathatja, veszélyeztetheti birtokosa is (2Sám 23,17; 1Krón 11,19 stb.), sőt föl is áldozhatja, oda is adhatja (Mt 10,39; 16,25; 20,28; Jn 10,11.15.17 stb.). Ha valakinek nagyon hosszúra nyúlik az ~e, „megelégteli” (Ter 25,8; 35,28; 1Krón 23,1; Jób 42,17 stb.); a megöregedés az ~ megfogyatkozását jelenti (Préd 12,1–7), az öreget a fiatalok kigúnyolják (Sir 8,6). Az ~ét az ember nem hosszabbíthatja meg (Mt 6,27; Lk 12,25), tartama korlátozott: 70–80 v. legföljebb 100 év (Zsolt 90,10; Sir 18,9). A rövid ~ az ÓSz-ben annyi, mint a csepp a tengerben v. mint egy homokszem (18,10), hasonlít az álomhoz (Jób 20,8),

csupán árnyék, amely „elfogy”, elsuhan, eltűnik (1Krón 29,15; Jób 8,9; 14,2; Zsolt 102,12; 109,23; 144,4; Préd 6,12; 8,13; Bölcs 2,5), tovaszálló felhő (Jób 7,9), lehelet v. fuvallat (7,7.16; Zsolt 39,6; 144,4), esetleg pára, füst (Jak 4,14). Az ~ rövidsége olyan mint a fű, amely elszárad (Zsolt 102,12; 103,15; Iz 40,6 kk.; 1Pét 1,24) v. a virág (Iz 40,6 kk.; 1Pét 1,24). Az ~ szalad, mint a futár (Jób 9,25) v. a takács vetélője (7,6) és gyors mint a sas, amely lecsap a zsákmányra (9,26). Sir 40,1–4: súlyos ígának tekinti az ~et, amely a születésétől a haláláig ránehezedik az emberre; Jób 7,1 kk.: az ~ robotot, rabszolgaságot jelent. A sok gond, baj miatt a Préd hiábavalónak minősíti az ~et (1,2.17; 2,11 stb.), a halálnak azonban elébe helyezi (9,4 kk.), vele szemben Sir 30,17; Jer 20,14.18 szerint a keserves ~nél „többet ér a halál”, a nemlét. – II. Teológiailag: Az Isten él. Minthogy az él bizonyos fokig rokonértelmű a tevékenykedikkkel, a teremtés és Izr. tört.-e azt tanúsítja, hogy Jahve élő Isten (Józs 3,10; 1Sám 17,26; 2Kir 19,4.16; Mt 16,16; Jn 6,57; ApCsel 14,15; Róm 9,26; Jer 7,2). Épp ezért különbözik Jahve a bálványoktól, amelyek nem tudnak tenni semmit, élettelenek (Zsolt 115,4–7; Bölcs 13,10–14.21; Iz 44,9–20; Jer 10,3 kk.). Az ~ Isten tulajdona (Jn 5,26); Isten ~ének nincs se kezdete, se vége (Sir 18,1; Dán 12,7; Jel 4,9 kk.; 10,6; 15,7), egyedül ő halhatatlan (1Tim 6,16). Minthogy Istentől ered, a → Logosz részesül Isten örök ~éből, halhatatlanságából (Jn 1,4; 5,26; 1Jn 1,1 kk.). Mivel az isteni ~ a legtöbb, ami egyáltalán lehet, a tanúul hívása, a rá hivatkozás biztosítéka az igazmondásnak, akár Isten esküszik rá (Szám 14,28; MTörv 32,40; Iz 49,18; Róm 14,11), akár ember (Rut 3,13; 1Sám 19,6; Jer 5,2 stb.). A Biblia szerzői meg vannak róla győződve, hogy az ~, az ~ lehelete az Isten adománya (Iz 42,5; ApCsel 17,25; vö. 1Tim 6,13). Ebből következően Isten szabadon rendelkezik mind az ~ leheletével, mind pedig az ~tel (Jób 12,10; 34,14 kk.; Zsolt 104,29 kk.; vö. MTörv 32,39; 1Sám 2,6); ez az élet könyvének képében is kifejeződik (Kiv 32,32 kk.; Zsolt 69,29; Jel 3,5). Jn 5,21; Róm 4,17 kiemeli Isten hatalmát, aki még a halottaknak is visszaadhatja az ~et. A Ter 2,7: az emberi ~nek Istentől eredése erősen antropomorf leírása olvasható. A Zsolt 36,7 kk., bár más módon szintén a teremtett ~ Istentől függésére utal („Te vagy éltetője”); a 36,10: „az ~ forrása” kifejezésen az erőt értették, aminek „éltető” erejét a palesztinaiak közvetlenül tapasztalták, hiszen az alapvető ~föltételekhez tartozott hozzá. Ez a szokásos módja Isten teremtményeiről való gondoskodásának (vö. 104,7 kk.), ami persze nem zárja ki az egyéni erőfeszítést és kezdeményezést (Ter 24,39–40; 2Kir 4,7 stb.). Természetesen Istennek más lehetőségei is vannak az ~ fenntartására (MTörv 8,3; Mt 4,4; Lk 4,4); ezért nem kell az embernek az ~e miatt aggódnia (Mt 6,25 kk.). És nem használnak az ideig való javak, mert egy könyöknnyivel sem toldhatjuk meg az ~ünket (6,27; Lk 12,25). – A szemiták felfogásában a bűn olyan tett, amely aláássa az ~et, a lelket megfosztja erejétől és az embert romlásba dönti. Már a torahban benne rejlik a gondolat, hogy az ~tartam – az egyes emberé éppúgy, mint az egész népé – függ az emberek erkölcsi magatartásától, amely erkölcsi magatartás olykor egyszerűen az isteni törv. követésének a folyománya (Lev 18,5; MTörv 4,40; 6,1 kk. 24; 11,8 kk.; 30,15–20; 32,40 stb.), máskor viszont egyes parancsok megtartásában nyilvánul meg (Kiv 20,12; MTörv 22,7: gondoskodás a madáranyáról). Salamonnak Isten hosszú ~et ígér, ha megtartja a parancsait (1Kir 3,14). A próf.-knál szintén az Isten törv.-ének megtartásához kötődik az ~ birtoklása (Ez 14,12–21; 18,33; Ám 5,14). A bölcsességi irodalom sokat foglalkozik az erény és az ~ viszonyával (Jób 5,26; Zsolt 91,16; Péld 3,2.16.22; 4,10.22; 10,16.27; 16,31; Sir 1,12.20; 3,6). Minthogy az ~nek a bölcsesség és az igazságosság a forrása, a Péld 3,18; 11,30 az ~ fájaként (vö. Ter 2,9) szerepelteti őket (vö. Péld 13,12; 15,4; Iz 55,1 kk.). Ugyanakkor a rövid ~et és a korai halált a bűn büntetésének tekintik (Jób 15,32; 22,16; Zsolt 9,18; 26,9; 31,18; 55,24; Péld 10,27; 22,23; Sir 40,8 kk.). Az ~ és a halál egymást föltételező fogalmak, mint a jó és a rossz (11,14; 15,17), az áldás és az átok (MTörv 30,16 kk.). Ezzel függ az is össze, hogy egész sor bűnre halálbüntetést szabtak ki, pl. a házasságtörésre is (Lev 20,10; MTörv 22,22; vö. Péld 6.26.30 kk.; 7,27), s hogy Isten is halállal büntetett sok bűnt, ahogy azt a vízözön kora nemzedékének (Ter 6,5–8.11 kk.),

Szodomának és Gomorrának (Ter 18), Korachnak (Szám 16) v. Uzának (2Sám 6,6 kk.) példája mutatja. Az izr.-k túlvilágról alkotott elképzeléseiből (halál, holtak országa) az is érthető, hogy az ~et, amely az igazság tettekhez kötődött, a síron túl keresték. Ez azonban nem jelentette azt, hogy az evilági ~et azonosították a földi javakkal, v. hogy az ~ egyedüli céljának a földi javak élvezetét tekintették: az egészség, a gyermekáldás, a termékenység (a földeken és az állatoké), a béke és a boldogság, valamint a sok év (Préd 8,15; 9,8 kk.) szerintük csak Isten jóakarátát (2,24 kk.; 3,12 kk.; 5,18 kk.; 9,7) mutatta. Erre vezettek vissza minden jót, örömük forrásának ezt tekintették és a zsoltároknak meg is énekelték. Ez a fölfogás tette lehetővé azt, hogy az ~et oda lehessen adni váltságul, hogy elégtételt lehessen nyújtani, tehát hogy az ~ a kiengesztelődés eszközévé válhasson. – Az üdvösségtörténetben: Az ÓSz-ben a Bölcs 2,23 szerint Isten az embert halhatatlanságra teremtette; a Ter 2 (J) szintén ezt a gondolatot tükrözteti az ~ fájának ősi motívumával, s erre utal a Sir 25,24 is. E jahvista teol. értelmében a halhatatlanság elvesztése után egy másik bűnnek (ti. az Isten fiai és az emberek lányai közti nemi kapcsolatnak) lett a következménye, hogy az ~ tartama legföljebb 120 évet tehet ki (Ter 6,3). A papi irodalom az emberi ~ tartamának fokozatos csökkenését mutatja: Ádámól Noéig 900-ról 700 évre (5), Szentől Terachig 500-ról 200-ra (11,10–32), Ábrahámól Jákobig 200-ról 100-ra (25,7.17; 35,28; 47,9). Ez a bűn elszaporodásának a következménye (→ öregség). – A MTörv 30,19 kk. szerint a törv.-hez igazodó ~ szép (6,10 kk.; 8,7 kk.), nemcsak az ígéretül/örökségül kapott „tejjel-mézzel folyó ország” miatt (Kiv 3,8.17; 13,5; 33,3; Szám 13,27; 14,8), hanem amiatt az öröm és boldogság miatt is, amit Jahve szerető gondoskodása jelent. Csakhogy Izr. nem tartotta meg a törv.-t, s ezzel elvesztette jogát az ~re, amely a törv. megtartásának lehetett volna a gyümölcse. A próf.-k tehát pusztulással fenyegették, s arra tanították a népet, hogy ezt a sorsot csak megtéréssel lehet elkerülni (Oz 6,1 kk.; 14,29; Ám 5,6.14 stb.). S minél kevésbé volt szavuknak foganatja, annál inkább erősödött a hit abban, hogy lesz egy maradék, amelyik megmenekülve majd a megtisztult Jeruzsálemben élhet, ahol csak szentek élhetnek (Iz 4,3), és a Paradicsommá változott Palesztina lesz a hazája (11,6; Ám 9,13 kk.). Egy évszázaddal azután, hogy az ítélet utolérte Izr.-t, Jeremiás a káldeusok előtti meghódolásban jelölte meg az ~ főnmaradásának zálogát (Jer 21,8 kk.; 38,17 kk.), s arra tanított, hogy – bár szegényletes –, ez az ~ nyit utat a jövőnek, azaz a Palesztina földjén való megújulásnak (30,12 kk. 17 és 23,3.8; 29,14; 30,10.18; 31), amelyből soha meg nem szűnő boldogság fakad (30,19; 31,4.12 kk.). Hab 2,4 azoknak ígéri az ~et, akik hűségesek Jahvéhoz; Ez 37,1–14 azt kísérli meg, hogy a szétzilálódott és bizalmát vesztett Izr.-t visszavezesse az Isten ígerte saját hazában való boldog ~be vetett hithez; az ~nek ez a megújulása Isten lelkének lesz a műve. Ez ugyanakkor hangsúlyozta az egyéni közreműködés szerepét is (3,18 kk.; 13,22; 18,33). Az az ~, amelyet Ez az igazaknak ígért, az üdvösség idejének javaiból való részesedéssel azonos, amely idő – mint hitték – a Palesztinába való visszatéréssel köszönt be, és az elveszett paradicsomi állapotokat fogja visszahozni – erre utal 40–48 az ~adó vízzel (Ter 2,10–14), a minden hónapban gyümölcsöt hozó fával az ~ fájára emlékeztetve. Mivel azonban az igazságra törekvés és a földi Paradicsom megvalósulása nem esett föltétlenül egybe, Ez határozott megfogalmazásai nyomán előbb v. utóbb tudatosulnia kellett a hívő izr.-kban, hogy az ~nek van egy magasabb formája is. Ezt az → Isten szolgájáról szóló énekek közül az utolsó vetíti elénk a legszemléletesebben miután ő odaadta ~ét engesztelő áldozatul, látni fogja a világosságot (a LXX szerint) és hosszúra nyúlik ~e (Iz 53,10 kk.). Bár nem egészen világos a szöveg, föltehető, hogy a szerző a fizikai értelemben vett ~be való visszatérésre gondolt, és a győzelem utáni zsákmányosztás képében a föltámadás utáni ~re utalt (53,12). Abban a meggyőződésben, hogy az ígért ~ nem a jelenlegi világ rendjéhez tartozik, 65,17–25 új eget és új földet vár, ahol az ~ tartama azonos lesz ismét a bűnbeesés előttivel. Erről az örök eszkatologikus ~ről szól a 25,7 kk. is, de az, hogy ez a halálból való fizikai föltámadásnak lesz a gyümölcse, amire 26,19-ből lehet következtetni, nem állítható egyértelműen.

Mindazáltal: Dán 12,1 a föld porából való föltámadásnak tulajdonítja ezt a boldog ~et, amelyet ugyanakkor öröknek is nevez (vö. 2Mak 7,9.14), azzal, hogy bár a jókkal együtt a gonoszok is föltámadnak, az ~ csak a jóknak lesz javára. Minthogy a szemiták a → halált nem úgy fogták föl, mint a létet fenntartó ~elvnek a test porhüvelyéből való eltávozását, hanem valamiféle elerőtlenedésnek, az egész létező összeomlásának, minden ~erő elenyészésének tekintették, a halál után eredetileg semmiféle ~et nem tudtak elképzelni, még a → halottak feltámadása révén sem. Csak a Kr. e. 1. sz.-ban kerül bele a szent kv.-ekbe az emberi ~nek a halál utáni folytatódása. Ez az emberi természetnek új értelmezését tételezte föl, amely először hellén hatásra Alexandriában fogalmazódott meg (Bölcs). A hagyományos antropológiai fölfogással szemben a Bölcs 3,1–4 azt tanítja, hogy a lélek a testen kívül tovább él, továbbélése halhatatlanság. Ezért lehet a 3,3 szerint azt mondani, hogy akik mártírhaltak, „békességben vannak”, azaz boldogok. Ennek vágya tükröződik a Zsolt-ban (49,16; 73,26), bár a remény itt még nem fejeződik ki (49,8) (→ élet a halál után). – Az ÚSz-ben: a szinoptikusoknál az ~ (zoé) főnév, aránylag ritkán fordul elő (Mt-nál 6-szor, ebből 3-szor örök jelzővel; Mk-nál 4-szer, ebből 2-szer örök jelzővel; Lk-nál 5-ször, ebből 3-szor örök jelzővel). Az örök jelző arra utal, hogy az az ~, amelyet Mt 19,16.29; 25,46; Mk 10,17.30; Lk 10,25; 18,18.30 említ, különbözik a jelenlegi, a földi ~től. De ahol az ~ nem áll jelzővel (12,15; 16,25 kivételével), ott is a jövőbeli ~ről, a par excellens értelemben vett ~ről van szó. 10,28 az él igét ilyen értelemben alkalmazta. S mintha Máténál (Mt 18,8; 19,17; 25,46) ennek az ~nek a leírásában az Isten országának gondolata is benne lenne (az ~re bemenni). Hogy az ember ezt az ~et elnyerje, meg kell tartania a parancsokat (19,16 kk.; Mk 10,17 kk.; Lk 10,25 kk.; 18,18 kk.), még oly értékes javainak (Mt 18,8 kk.; Mk 9,43.45), sőt földi ~ének (Mt 10,39; 16,25) árán is. Ezért figyelmeztet Jézus is – hebraizmussal élve –, hogy az ~re vezető út keskeny (7,14), s Jak 1,12 is ezért beszélhet az ~ (győzelmi) koszorújáról. Akik pedig mindent elhagynak Isten országáért, Krisztusért, ill. az ev.-ért (Lk 18,29 kk.; Mt 19,29; Mk 10,29 kk.), biztosak lehetnek, hogy jutalmul megkapják az ~et, amely az utolsó ítélet leírásából kikövetkeztethetően az idők végével kezdődik (Mt 25,46). Krisztusnak, „az ~ szerzőjé”-nek (ApCsel 3,15) és az ~ birtoklásának gondolatát a szinoptikusok tovább nem fejtik ki. – Legkorábbi leveleiben Pál – a szinoptikusokhoz hasonlóan – csaknem mindig az eljövendő ~re gondol, de azzal a különbséggel, hogy ezt egyértelműen Jézus halála és föltámadása gyümölcsének tekinti (1Tesz 5,10). Ez a gondolat újra meg újra visszatér nála: Krisztus, a második Ádám nemcsak „élő lény”, hanem „éltető lélek” is (1Kor 15,45), az ő ~e a mi üdvösségünk (Róm 5,10; vö. 5,18; 6,1 kk. 23; Kol 3,4; 2Tim 1,1.10 stb.). A későbbi levelekben Pál kiemeli, hogy a keresztényeknek már most részük van a megdicsőült Krisztus ~ében: a → keresztség nemcsak záloga annak, hogy egyszer majd együtt fognak élni Krisztussal (Róm 6,8), hanem már most is lehetővé teszi az Istennek élest Krisztusban (6,11). Bár még a földön élnek, a hit által (vö. 1Tim 1,16), az ~et tápláló tanításban (Fil 2,16) már most megvan bennük Jézus eszkatologikus ~e (2Kor 4,10 kk.; Gal 2,20); már most bennük lakik annak Lelke, aki Jézust a halálból föltámasztotta (Róm 8,11), tehát már föltámadtak, de új ~ük Krisztussal el van még rejtve az Istenben s csak Krisztus dicsőséges eljövetelkor lesz látható (Kol 3,1 kk.). Így tehát az örök ~ reménye valóban biztosabb, valósabb mint a földié (Tit 3,7). János, az ~ evangélistája még határozottabban megfogalmazta azt a gondolatot, hogy az eszkatologikus ~ már itt a földön birtokolható (5,24 kk.; 11,25 kk.). Krisztusban, akinek az Atya által ~e van (5,26) és ezért magát az ~nek nevezheti (11,25; 14,6) és akit akar, azt ~re keltheti (5,21), megjelent az ~ a földön (1Jn 1,2). Az Ige testet öltésének épp az örök ~ megosztása volt a célja (Jn 3,16; 6,40; 10,10; 17,2; 1Jn 5,11). Ez az ~ világosság (Jn 1,4; 8,12), mert az egy igaz Isten megismerését jelenti (17,3). Ezt az ismeretet csak a Fiú mondhatja magáénak (Mt 11,27), mert Ő az egyetlen, aki látta az Istent (Jn 1,18; 3,13; 6,46; 1Jn 4,12). Tehát csak a Jézus szavában való hit vezethet el az ~re (Jn 3,15.36; 5,24.40; 6,40.47; 11,25 kk.; 20,31; 1Jn 3,15; 5,11 kk.). Ennek a hitnek engedelmességben,

mindenekelőtt az emberek szeretetére vonatkozó parancs megtartásában kell megnyilvánulnia (Jn 5,29; 1Jn 3,14 stb.). Az ~re vezető út mindenki előtt nyitva áll (Jn 3,15; vö. 1,4.7.12). 4,10–14: Jézus Krisztus tanítása úgy szerepel, mint élő víz, amely abban, aki hittel issza, az örök~ áradó forrása. A csodálatos kenyérszaporítás leírása az ~ kenyéréről szóló tanítást foglalja magában. Először Jézus magát mondja az ~ kenyérének (6,35.48.51); hittel kell enni (6,29.35.40), így ~et ad (6,53). Második beszédében a hangsúly a kenyérre esik, amelyet Jézus ad (6,51b); itt tehát nem általában van arról szó, hogy mit jelent Krisztus az embereknek, hanem konkrétan arról, hogyan adja Ő az ~et a világnak, ti. úgy, hogy testét és véréát adja, vagyis hogy ~ét áldozza a juhaiért (10,11–18), ill. hogy „fölemelik” (3,14 kk.; 12,24). Az eucharisztikus lakomán, amikor is az Egyh. a Krisztusra → emlékezést ünnepli (Lk 22,19; 1Kor 11,24 kk.), a kenyér és a bor színe alatt Krisztus fölládozott teste és kiomlott vére a hívek ételvé és italává lesz, ezáltal a hívek egyesülnek Krisztussal és örök ~et nyernek. De ez csak előíze az eszkatologikus ~nek, amely majd a föltámadás után fog kiteljesedni (Jn 5,28 kk.; 6,40; 11,25).

élet a halál után: Az ÓSz-ben elég korán találkozunk azzal a meggyőződéssel, hogy az ember a halál után nem hull a semmibe. Az olyan szövegek, mint a Ter 42,13; Jer 31,15; Jób 7,21; Zsolt 39,14, amelyekben a halál utáni „nem lét”-ről esik szó, csak a földi létet kérdőjelezik meg, nem pedig az abszolút létet. Mivel az ember mivoltját illetően még nagyon kezdetleges ismeretek voltak (→ halál), arról sem tudtak tiszta képet alkotni, hogyan képzelhető el az ember halál utáni léte. Vsz., hogy eleinte Izr.-ben is azt képzelték, hogy a halottak a sírban élnek tovább; erre utal a megtér atyáihoz kifejezés (Ter 47,30; 1Kir 3,22 stb.), ami később egyszerűen eltemetik v. leszáll a holtak országába lett. Erre enged következtetni a halottakról való gondoskodás is (a halottal élelmiszert is adtak a sírba, és rendszeresen ellátták vízzel); lehet, hogy még Jer 31,15 is ezt tükrözi, bár csak költői kép formájában. Ugyanakkor határozott megfogalmazást kapott az a föltevésük, hogy az ember a halál után a → holtak országába, a → seolba száll le, és ott a sötétségben és a porban vigasztalan a léte. Mindazáltal a bölcsességi irodalom némely helyén ettől eltérő fölfogásnak is mutatkoznak nyomai (Péld 12,28: az igazságosság az életre visz; 15,24; 19,23 stb.). Nyilván Izr.-en kívüli hatásra kapcsolódik itt össze az ember sorsa a halhatatlan istenek saját életével (→ halhatatlanság). – Az ÓSz-ben sokáig az a fölfogás volt a legáltalánosabb, hogy a halál utáni élet Jahvén kívül van, ezért az Izr.-nek ígért, és teljesen eviláginak elgondolt üdvösségben sem lehet az embernek a halála után része. De a nép pusztulása, amely a jobb jövő reményét azért nem ölte ki, továbbá az egyéni életben a rosszért való kárpótlásnak az igénye idővel elvezetett a halál utáni életet illető fölfogás módosításához. Kiindulópontul az a hit szolgált, hogy Jahve hatalma a holtak országára is kiterjed (MTörv 32,22; Iz 7,11; Ám 9,2; Zsolt 139,8 stb.). Aztán kibontakozott a gondolat, hogy a holtak országában a jóknak és a gonoszoknak a sorsa nem azonos. Már Ez 32,17–32: más-más helyük van a holtak országában Izr. ellenségeinek és a régmúlt hőseinek. – A halál utáni létet illető fölfogást módosította a föltámadásban való hit előtérbe kerülése (→ halottak feltámadása). Ez Jób 14,11 kk.-vel ellentétben a holtak országából való visszatérés reményét ébresztette fel (→ élet). – Végül szerepe volt a halál utáni létet illető fölfogás alakulásában a hellenista antropológiának. Ez tette ui. lehetővé, hogy a haláli létet életnek tekintsék, és így legalább bizonyos vonatkozásban boldognak tudják elképzelni (vö. Bölcs 3,2 kk.). Mindamellet: a test nélküli életet átmenetinek tekintették, a föltámadás reményében (3,7). Ugyanakkor egyre jobban kikristályosodott a jók és gonoszok sorsára vonatkozó elgondolás: eleinte más-más helyet jelöltek ki a jóknak és a gonoszoknak a holtak országában, de aztán – elég korán – már a → Paradicsomba került a jók lelke, s itt a föltámadásig is vigaszt kaptak. – Az ÚSz-ben tovább élt a zsidó hagyomány. Mt 12,40; ApCsel 2,27.31; Róm 10,7; 1Kor 15,55; Ef 4,9; Jel 6,8; 20,13 kk. szerint a halál után mindenki leszáll az alvilágba, a → hádeszba. Lk 16,19–31: az

igazak nem kerülnek oda, ahol a bűnösök bűnhődnek, őket külön hely, → Ábrahám kebele várja. 23,43 ugyanakkor a Paradicsomot említi, amely föltehetően az égben keresendő; a Krisztussal való közösség révén, aki a föltámadása után fölment a mennybe, és elfoglalta helyét az Atya jobbján (Mk 16,19; ApCsel 2,33 kk.; Zsid 8,1; Ef 1,20; 2,6; 1Pét 3,22), a hívő embereknek polgárjoguk van az égi hazában (Fil 3,20), ott van az otthonuk, az örök hazájuk (2Kor 5,1). Az ég bőséges jutalom lesz Krisztus iránti hűségükért (Mt 5,12; Lk 6,23). A Fil 1,23; 2Kor 5,6 kk.-ből kikövetkeztethető, hogy az igazaknak nem kell várniuk a föltámadásig és az utolsó ítéletig, hogy bejussanak az égi hazába; mindjárt haláluk után elérkezhetnek oda (Jel 14,13). A bűnösök végleges eszkatologikus helye a → pokol v. a → Gehenna. A jók és gonoszok végleges sorsa (örök élet v. kárhozat) az utolsó → ítéletkor dől el, az idők végén, a föltámadáskor (Mt 25,46; Jn 5,28 kk.).

élet fája: 1. összefoglaló neve az ókorban K-en elterjedt, többé v. kevésbé stilizált faábrázolásoknak, amelyeknek bizonyos értelemben kultikus szerepük volt. A természettől messze eltérő ábrázolások készítőinek növénytanilag a datolyapálma, a Phoenix dactylifera lebeghetett szeme előtt, de föltehető a papirusz és a pálma elemeinek összekapcsolása is, kivált az asszír ábrázolásokon. Előfordul, hogy az ábrázolásokon az ~ 2 szemben álló állat (kecske) v. szörny (szfínx, griff), v. ember (imádók) közt áll, de állhat egyedül is. Olykor, kivált használati tárgyakon (pl. tükör nyele) v. kultikus eszközökön (csészék, tálkák) az ~ egyszerűen díszítőelem. A Kr. e. 2. és 1. évezredből Palesztinából/Szíriából is számos ábrázolása ismeretes. – Az ~val kapcsolatos mítosznak az az elképzelés a magva, hogy valahol nő egy fa v. gyom, amely örök életet ad annak, akinek sikerül ennie a gyümölcséből. Ez az elképzelés az embernek a halhatatlanság utáni vágyát tükrözi. – 2. A Biblia ezt az ősi K-en általános mitológiai elemet használta föl arra, hogy kifejezze az örök élet reményét és ígérését, amely majd az üdvösség idején teljesül (Ter 2,9; 3,22.24; Jel 2,7; 22,2. 14.19; vö. Ez 47,12). A Ter 2,9; 3,22.24: elénk állított ~ a → bűnbeesés tört.-ének háttéréből értelmezhető (vö. → Paradicsom). Ugyanakkor: az ember eredeti halhatatlanságára és az ősidők semmilyen más kiváltságára nem lehet az ~ alapján következtetni. A Péld 3,18; 11,30; 13,12; 15,4 (ahol a bölcsesség, az igazságosság gyümölcse, a beteljesülő vágy, a nyelv higgadtsága az ~) arra vall, hogy az ~ valójában csak kifejezőeszköz volt, az életadó erő jelképe általában.

42. Az élet fája szárnyas keveréklénnyel. Asszíria, Kr. e. 13–10. sz.

43. Az élet fája szfinxekkel és bakkecskékkel. Elefántcsont Nimrubból, Kr. e. 9–8. sz.

élet könyve, élet tarsolya, Bárány könyve: A Kiv 32,32 feltételezi, hogy azok nevét, akik a földön élnek, Isten följegyzi egy kv.-be; akit innen kihúz, az meghal. De ezt Isten csak a bűnössel teszi meg (32,33; vö. Ez 18,4 stb.), az ~hez tehát hozzá kapcsolódik a megtorlás gondolata: az igaz beírva marad (Zsolt 69,29; Jel 3,5), a bűnös nevét kitörlik (Zsolt 69,29), így a halál vár rá. Amikor világossá vált, hogy a törv. megtartása nem jelenti szükségszerűen az életben maradást, és a bűn sem vonja feltétlenül maga után – fizikai értelemben – a halált, az ~, amelyet összekapcsoltak az ~ben való bennmaradással, messiási, ill. eszkatologikus megvilágítást kapott (Dán 12,1; Fil 4,3; Jel 13,8): az ember élve maradhat anélkül, hogy az ~be be volna írva (17,8), annak az életnek ui., amely az ~ben való bennléttől függ (20,15), az új ég és új föld a színhelye (21,27). Ugyanakkor az is világos, hogy bennlét az ~ben nem jelenti per se az üdvösséget (praedestinatio ad gloriam); megvan a lehetősége a kívül rekedésnek (3,5). – Hasonló értelemben beszél az etiópai Hénoch kv.-e (47,3) az élők könyveiről, amelyeket felűtnék az Öreg előtt (vö. Jel 20,12). – A Jubileumok kv.-e (30,22) szerint azokat, akik megszegik a szövetséget, kitörlik az ~ből és azok kv.-ébe jegyzik fel, akik meghalnak (vö. 39,10). – Az ~ mintájára, amely a kiválasztottak nevét foglalja magában, léteztek különféle listák is (pl. Neh 7,5 kk. 64); voltak, amelyek egy város lakóinak nevét foglalták magukban (vö. Zsolt 87,6; Iz 4,3; Ez 13,9); a törzsi jegyzékben v. Jeruzsálem lakóinak jegyzékében kötelező volt benne lenni. A választottak listája is olyan volt, amelyben benne kellett lenni, így ki is lehetett töröltetni. Ez utóbbi feltételez egy olyan kiválasztottságot (→ előre elrendelés), amely közel áll a praedestinatio ad gloriam gondolatához (vö. Lk 10,20: „nevetek föl van írva a mennyben”; Zsid 12,23). Hasonló kép: bekötve lenni az élet tarsolyában (1Sám 25,29); ahogy Isten Mózes nevét nem törölte ki az ~ből (Kiv 32,32), buzgóságáért Dávid is az élet tarsolyába bekötve marad; átvitt értelemben ezt a képet alkalmazzák a zsidók sírfeliratul: T. N. S. B. H. (tehi nismato [nismatah] serurah biseror hahajjim: lelke legyen bekötve az élet tarsolyába).

Éli, Héli (héb. Joéli, 'Jahve fölséges' rövidített változata): **1.** pap Silóban, ahol az Úr ládájának szentélye volt, s ahova Sámuel gyermekkorának és a filiszteusokkal vívott háborúknak a tört.-e kapcsolódik (1Sám 1,1–4,18). A tört. deuteronomikus átdolgozója szerint ~ volt Izr. utolsó bírása (4,18), de ~ volt az őse annak a papi nemzetségnek is, amelyet Salamon uralma alatt Cádok háttérbe szorított, s amelynek tagjai közé Achitub, Achimelek és Ebjatar is tartozott. A régebbi hagyomány Pinchással kapcsolja össze, a későbbi viszont

Itamárral, Áron 4. fiával (a régebbi papi családok tört.-ében meglehetősen nehéz eligazodni!). Akkor halt meg, amikor hírért vette, hogy az Úr ládája a filiszteusok kezére került, a fiai, Hofni és Pinchász pedig meghaltak; a későbbi hagyomány viszont azzal hozza összefüggésbe hirtelen halálát, hogy Salamon eltaszította Ebjatórt (2,27–36; 3,11–18; vö. 1Kir 2,27). – **2.** Jézus Lk-ban szereplő családfájában Mattat fia, József apja (3,23). Ugyanakkor a Mt 1,16: Jákob szerepel József apjaként. Az ellentmondásra nézve → Jézus családfája.

Élia, Éliás, Illés: 4 személy neve az ÓSz-ben. A legfontosabb → Illés próféta.

Éli, Éli, lamma szabaktani: Ezt mondta Jézus negyedszer megszólalva a kereszten (→ Jézus hét szava a kereszten) Mt 27,46 szerint. Mk 15,34 a biztosan másodlagos aramizáló változatot tartalmazza: Eloi, Eloi... Mindkét hely a megfelelő gör. szövegen ('Istenem, Istenem, miért hagytál el engem?') kívül eredeti kiejtésben közli Jézus e szavait, nyilvánvalóan a hatás elmélyítésére (→ effata; → Maran Atha; → Talita kum). Jézus e szavait egy zsoltárból (Zsolt 22,2) vette át, amely egy beteg ajkáról szállt fel Istenhez nyomorúságában és halálos órája elhagyatottságában. A kereszt körül némelyek a Mt tartalmazta változatot félreértették v. elferdítették, mintha Jézus Illéshez folyamodott volna a bajban (27,47; Mk 15,35).

Eliezer (héb. 'Isten segítség'): személynév. Azok közül, akik viselték, a legfontosabbak: – **1.** Ábrahám szolgája (vö. Ter 15,2 = 24,2 kk.). – **2.** Mózes és Cippora fia (Kiv 18,4); a leviták nemzetségének őse (1Krn 23,15–17). Hogy azonos-e → Eleazárral, az kérdéses. – **3.** Dodajahu fia, aki mint próf. Jehosafát ellen jövendölt (2Krn 20,37). – **4.** Jézus családfájában szereplő személy.

Elifáz, Elifász: **1.** Ézsau fia, Temán, Omár, Cefo, Kenasz, Gatam és Amalek edomita törzsfők atyja (Ter 36,15). – **2.** Jób legidősebb barátja Temánból. Beszédeiben a hagyományos izr. fölfogás tükröződik: a szenvedés mindig bűn büntetése (Jób 4; 15; 22). → megfizetés.

Elihu (héb. 'ő Isten'): az ÓSz-ben 5-ször előforduló személynév. A legismertebb Barakel fia Buzból. Jób kv.-ében 4 beszéd fűződik a nevéhez (~beszéd: 32,4–33; 33; 34; 35; 36). Ezekben közvetíteni próbál Jób és vele ellentétes nézetű barátai között: azt vallja, hogy a szenvedés arra szolgál, hogy az embert tisztább látásra, helyesebb önismeretre vezesse, így áldás forrásává válhat. Minthogy Jób kv.-ében minden előzmény nélkül lép fel, aztán eltűnik, s beszédei nemcsak hogy megszakítják az összefüggést a 31,35 (Jób kihívja Istent) és a 38,1 kk. (Jahve válasza) között, hanem stílusuk és gondolatmenetük szempontjából is elütnek a többi részekről, Eichhorn (1870) óta többen kétségbe vonják, hogy az ~-beszéd eredetileg is részét alkották Jób kv.-ének.

Elim (héb. 'fás hely'): Izr. fiainak egyik állomása a pusztában (Kiv 15,27; 16,1; Szám 33,9–10), ahol 12 forrás és 70 pálma (innen kaphatta a helység a nevét) volt. Vádi Gharandel-lal próbálják azonosítani, amely K felől torkollik a Szezi-öbölbe. – A moabita ~-kút (Iz 15,8: Beer-Élim) nem azonos vele.

Elimaisz: → Perzepolisz.

Elimász: → Barjézus.

Elimelech (héb. 'király az Isten'): Betlehemből való efratai férfi, aki éhínség miatt családjával Moábba vándorolt, és itt is halt meg; Rut apósa (Rut 1).

Eliseba: Aminadab leánya, Áron felesége, Nadab, Abihu, Eleazár és Itamár anyja (Kiv 6,23).

Elizeus (héb. 'Isten segített'): Safát fia, Abel-Mecholából, próféta (Kr. e. 850–800 k.). Illés

utóda, akit csodái számában ugyan felülmúlt, de egyébként személyisége, hatása szempontjából mögötte maradt: az ÚSz-ben Illés 3-szor, ~ csak egyszer szerepel. Legendás tört.-ét a Kir tartalmazza (1Kir 19,19–21; 2Kir 2,13–8,15; 9,1–15; 13,14–21). Jehu fölkenésével Acháb háza bukását idézte elő. Jehosafát (3,12) és Joás király (13,14–19) becsülte. Sírjához, amelyet a korai zsidó és a keresztény hagyomány egyaránt Szamariában keresett, csoda fűződik (13,20 kk.).

Eljakim (héb. 'emeljen föl az Isten'): személynév. **1.** Hilkijah fia, Hiszkija király idejében Sebna utódként udvarmester. Izajás sokra tartotta (Iz 22,20–25: Jahve szolgájának mondja, → Isten szolgája). Sebnával és Joáchhal együtt tárgyalt Szancherib főemberével Jeruzsálem átadásáról (2Kir 18,18–19,2; Iz 36,3–37,3). – **2.** Jozija király fia, akit Necho fáraó megtett Júda királyává és → Jojakimnak nevezte el. – **3.** Jézus családfájában szereplő két személy.

eljegyzés: Mint a régi K-en általában, az ÓSz-ben is a családfő, az apa választott menyasszonyt a fiának (Ter 24,3–8; 28,1–5; 38,6; Bír 14,2.10); a házassági szerződést, amelyben a menyasszony árában megegyeztek, szintén az apák kötötték egymással (Ter 24,2–9; 28,2–7). Az ~kor megadták a → jegyajándékot, s ezzel a férfi a lány tulajdonosává (baal) vált, a lány pedig ebből következően beulat baal lett, ami hozzávetőleg annyi, mint 'valamely úrnak a sajátja, hozzátartozója' (vö. 20,3; MTörv 22,22), ill. eset is, azaz 'egy férfinak az asszonya' (Ter 20,7). Így a nő jövőbeli férje hatalma alá került, akinek föltétlen hűséggel tartozott, ha egyelőre a szülei házában maradt is. Egyébként az ÓSz-ben nincs nyoma semmiféle ~i szertartásnak (pl. az asszírok szokása volt, hogy a vőlegény apja fölkenete a menyasszonyt), nem tekintve a Rut 3,9-et, ahol is annak kifejezésére, hogy szándékában áll menyasszonyát megvédeni és róla gondoskodni, a vőlegény a köntösének egy sarkát a menyasszonyra terítette. Nehéz megállapítani, hogy vajon az ~ és a házasságkötés (értsd: a menyasszonynak a vőlegény házába vitele és a consummatio carnalis) között el kellett-e telnie föltétlenül egy bizonyos időnek (Ter 24,54–59); vsz., hogy ha akarta, akkor a férfi az ~ után azonnal is érvényesíthette házassági jogait (24,59–61; 29,21). Az ~sel törv. védte kapcsolat jött létre. A törv. a szándékosságon, az önkéntes beleegyezésen alapult: ha nyíltan rajtakapták őket hűtlenségen, mindkét fél halállal bűnhődött (megkövezték őket; vö. MTörv 22,23–24); ha a városon kívül, a határban érték tetten őket, akkor csak a férfit végezték ki, mert föltehető volt az erőszak, hiszen a nő hiába kiabált volna segítségért, senki sem hallhatta (22,25–27). Ha a vőlegény gyanakodott, hogy a menyasszony megszegte a hűséget, vádat emelhetett ellene. Ha a szülők be tudták bizonyítani lányuk ártatlanságát, akkor a vőlegény büntetésül 100 sékel ezüstöt fizetett, és megfosztották felesége elbocsátásának jogától (22,15–19); ha a vádat bebizonyították, akkor a menyasszonyt megkövezték (22,20–21). – Az ÚSz-ben a férfi és nő kapcsolata jogilag – a zsidó szokásnak és szemléletnek megfelelően – szintén az ~kor jött létre. Akit eljegyzett, az már „felesége” lett a férfinak, tehát „házasságtörés” esetén meg kellett kövezni, válólevéllel el lehetett bocsátani stb. A lányt 12 éves korában tekintették érettnek az ~re, s valamivel később, mintegy esztendő múltán került sor a házasságkötésre (= a vőlegény házába vitelre). Ez a fölfogás és szokás van Mt 1,18–19 (vö. Lk 1,27) háttérében: József arra gondol, hogy Máriát válólevéllel elbocsátja. Vsz. (bár nem vitathatatlan) fölfogás szerint az 1Kor 7,36–38 is hasonló jogrendre épül: Pál arról ír, hogy a végső idők szorongattatásai közepette miként viselkedjék a vőlegény menyasszonyával szemben. A 2Kor 11,2: a jegyesség az Egyh. és Krisztus kapcsolatát hivatott elénk tárnai. → jegyesszimbolika.

Eljon (héb., gör. hüpszisztosz): Mint jelző 'magas, fenséges, felső', pl. helynevekben: Felső-Bet-Horon (Józs 16,5), a templom felső kapuja (2Kir 15,35), Felső-tó (Iz 7,3), de MTörv 26,19; 28,1: eljon al, 'minden más fölött álló'; így Jahve 'az egyedül fölséges, a legfölségesebb az egész világon' (Zsolt 83,19; 97,9), v. egyszerűen a Fölséges (Isten): 57,3; 78,35 stb.; Iz 14,14; Zsolt 18,14; 21,8; 46,5; Bölcs 6,3 stb.: az ~, ill. gör. megfelelője Isten tulajdonneveként szerepel; a költői nyelvben egy régi, Jahvéra átvitt istennév őrződött meg. A

Ter 14,18 a kánaáni királyt, Melkizedeket „a magasságbeli Isten (El-Eljon) papja”-ként állítja elének (vö. egy Tanachból való kánaáni levélben: az istenek ura kifejezéssel), „aki az eget és a földet teremtette”. Egy Kr. e. 8. sz.-ból, Szfiréből származó arám fölírat, valamint Philo szerint, aki Bübloszból való volt, a főníciaiak tiszteltek egy ~ nevű istent (Euszébiosz, Praeparatio evangelica 1,10), akit magasságosnak, magasságbelinek neveztek (vö. pl. Mik 6,6), mert az égben lakott. Úgy látszik, ez lehetett az ~ eredeti jelentése, amely később (pl. sok gör. és róm. fölíratban; vö. Zsolt 97,9) a minden más isten fölött álló fölségre vonatkozott, a zsidóságban pedig az egyetlen Isten transzcendenciájára utalt. Az ugariti szövegekben szereplő Alijn Baallal filológiai okokból sem kapcsolható össze. → El, → Elohim, → Isten fölsége.

Elkana (héb. 'Isten teremtett'): 10 személy neve az ÓSz-ben. A legfontosabb az Efraimból való ~, Sámuel apja, Hanna és Peninna férje (1Sám 1,1–2; 1Krón 6,8).

Elkos: Náhúm próféta hazája (Náh 1,1). Pontos helye ismeretlen: Pszeudo-Epiphániosz Simeon törzsi birtokán, Szt. Jeromos Galileában kereste; mások szerint Kafarnaummal azonos.

Ellaszár: Arjoch király országának fővárosa. Pontos helye ismeretlen. Korábban a babiloni Larszával azonosították, ma nyugatabbra keresik. → Pontusz.

ellenség: I. Az ÓSz-ben. 1. A külső ~ szorongatja és bálványimádásba viszi Izr.-t, ezért tilos a megalkuvás (MTörv 23,4–7), könyörtelenül le kell vele számolni, ki kell irtani (Kiv 23,22 kk.; Szám 25,1 kk. 16 kk.; MTörv 7,1–5). Izr. ~ei Jahvének is ~ei (Kiv 23,22; Szám 10,35; Bír 5,31; Zsolt 68,22 kk.; 83,10–19). Ez a felfogás Izr.-nek a létért folytatott elkeseredett harcára vezethető vissza. – 2. A szövetséget megszegő Izr.-nek maga Jahve is ~évé válik (Lev 26,14–39; Siral 2,5; Ám 2,4–8; 4,1–5,3). – 3. Az igaz ember ~e Istennek is ~e, ezért büntetést érdemel (Zsolt 5,11; 7,10–16; 35,4 kk.; 140,9 kk.) és átkot (17,14; 109,6–19; Jer 17,18; 18,21 kk.). Az ÓSz-ben az ~ gyűlölete onnan érthető, hogy az a tisztultabb erkölcsi felfogás, amelyet az ÚSz képvisel, még nem bontakozott ki; másfelől az Isten szentesítette jogrend sérthetlenségébe vetett hitből táplálkozott. De már az ÓSz is megköveteli a lemondást a bosszúról (Lev 19,17 kk.; Péld 20,22; 24,29; vö. 1Sám 24,16); az igaz ember megbocsát, mert maga is rászorul Isten bocsánatára (Sir 28,1–7). – II. Az ÚSz-ben a → Sátán (Mt 13,25 kk. 39; Lk 10,19) és a halál (1Kor 15,26) a voltaképpeni ~. De ~ az ember is, aki Isten népét (Lk 1,71.74) és Isten tanúit (Jel 11,5.12) üldözi; sőt a rokon, a családtag is, ha elpártolásba, bűnbe visz (Mt 10,36). A pogányok (Róm 5,10; Kol 1,21), a megtérés elől elzárkózó zsidók és a tévtanítók Isten ~ei (Lk 19,27; ApCsel 2,35; 13,10; Róm 11,28; Fil 3,18). Jézus az ~ szeretetét parancsolja tanítványainak (Mt 5,43 kk.; Mk 11,25; Lk 6,27 kk. 35 kk.), és üldözőinek is megbocsát (23,34). Ezt a példát követik a tanítványok (ApCsel 7,58 kk.; 1Kor 4,12; 1Tesz 5,15; 1Pét 3,9); megbocsátanak ~eiknek, mert nekik is szükségük van Isten megbocsátására (Mt 6,14; 18,33; vö. Róm 5,10; Kol 1,21).

Elohim: istennév. 1. Az egyes számú héb. eloah (arám elah) csaknem kivétel nélkül emelkedett stílusú szövegben fordul elő, olykor köznévként (pl. Ez 28,2; Zsolt 18,2; Dán 11,37), nagyjából az igaz Isten nevéként (pl. MTörv 32,15; Hab 3,3; Zsolt 50,2; Jób: 41-szer). A többes számú ~ több mint 2000 helyen szerepel az ÓSz-ben, s rendszerint az isteneket jelöli (pl. Kiv 18,11; MTörv 10,17; Bír 9,13), de ritkán áll többes számú állítmánnyal (pl. Ter 20,13; 35,7; Kiv 32,4.8; Józs 24,19; 2Sám 7,23), az esetek zömében egyes számban van mellette az igei állítmány, így egyes számú alakként kell értelmezni. S valóban: a többes számú alak általában egy Istenre utal, v. az egy igaz Istenre, v. valamelyik más istenségre, így Kemoszra, a moábiták istenére (Bír 11,24), → Astartéra, a szidoniak istennőjére (1Kir 11,5) v. → Baal-Zebubra, Ekron istenére (2Kir 1,2). A babilóniai szövegekben a holdisten (Szin) is úgy szerepel, mint az istenek istene, a Kr. e. 15. sz.-ban

pedig a kánaáni fejedelmek az istenített fáraót isteneimnek szólították (vö. → amarnai levelek: ilania). Az ÓSz-ben az ~ többes számú alak nem annak az időnek a maradványa, amikor Izr. fiainak elődei még többistenhívők voltak (Józs 24,2.14 kk.; Jud 5,7 kk.), hanem a fogalomnak (= istenség) egyfajta kiszélesítése, minden isteni hatalomnak egységbe foglalása, egyetlen személyen belül: ~ az, aki → El minden tulajdonságát birtokolja, ezért az ÓSz szívesen alkalmazza a többes számú alakot az egy igaz Istenre vonatkoztatva. Jahve az igaz Isten, senki más (MTörv 4,35; vö. Iz 46,9). Így az eredetileg köznévi ~ tulajdonnévvé válik; főleg az → Elohista, a papi teremtéstört. él vele gyakran. – **2.** Az ~ nem egy esetben olyan lényeket jelöl, akik valami módon az Istenhez, az Isten környezetéhez tartoznak, v. emlékeztetnek az Istenre, pl. Isten fiai (Ter 6,2.4; Jób 1,6; 2,1; 38,7), halottak lelkei (1Sám 28,13), olyan emberek, akik rendkívüli erővel rendelkeznek, mint Mózes is (Kiv 4,16; 7,1; vö. Szám 11,17.25), a király (Zsolt 45,7; vö. 2Sám 14,17), a fejedelmek és a bírák (Zsolt 82,6; vö. Kiv 18,15–19; 2Sám 16,23).

Elohista, E: az ún. Elohista-forrás szerzőjét szokás így nevezni, amely egyike annak a 4 forrásnak, amiből a Reuss-Graf-Kuenen-Wellhausen-féle iskola szerint a → Pentateuchust összeállították. Az elnevezés onnan ered, hogy a Pentateuchusnak azokban a részeiben, amelyeket a kritika az ~nak tulajdonít, az Isten a pátriárkák tört.-ében → Elohim néven szerepel, s csak a Kiv 3,15-től lesz → Jahve. Más nyelvi ismérvek: Kánaán őslakói nem kánaániak, hanem amoriták; Isten hegye Hóreb, nem Sínai; a rabszolganő amah, nem sifhah stb. Hogy az ~ nevet ki vezette be, nem lehet egyértelműen megállapítani; talán H. Hupfeld, aki 1853: a Ter forrásait, részleteit felülvizsgálta. A Pentateuchus ~-részleteiről pl. O. Eissfeldt 1922: adott áttekintést. Az ~ munkája részleteivel kapcsolatban sok a nézeteltérés, de azt mindenki elismeri, hogy az ~ a Ter 15-tel (Ábrahám) kezdi a munkáját, majd így folytatja: 20–22; 24–37; 39–50; Kiv 1–14; 17–20; 23–24; 31–33; Szám 11–14; 20–24; 32; MTörv 31; 34. Többen fölteszik, hogy az ~ régebbi források anyagát (E¹, E², E³) dolgozta föl, és hogy művét Kr. e. 750–700 táján fejezte be. Az ósatyáknak és Izr. fiainak tört.-ét élénken és folyékonyan adja elő. Ugyanakkor, mintha egyetemesebb és vallásosabb szemléletű lett volna, és több prof.-i szellem hatotta volna át, mint elődjét, az ún. → Jahvistát. Általában azt is tartják róla, hogy az É-i országrészből származott, a prof.-k földjéről.

Elon (héb. 'tölgy'): **1.** Zebulun fia (Ter 46,14; Szám 26,26), Izr. egyik bírása (Bir 12,11–12). – **2.** város a Zebulun törzs birtokán (12,11–12).

előbőr, fityma: az a bőrrész, amelyet a → körülmetéléskor eltávolítottak. A szó az ÓSz-ben sok helyen szerepel konkrét értelemben (pl. Kiv 4,25; 1Sám 18,25.27; 2Sám 3,14; Jud 14,10; 1Mak 1,14; Ter 17,11.14.23–25: az ~ húsa). Átvitt értelemben a szív keménységének kifejezésére szolgál: Jahve eltávolítását kívánja ezért Jeruzsálem és Júda férfaitól (MTörv 10,16, Jer 4,4). Lev 19,23: az Ígéret földjének elfoglalása után az újonnan ültetett gyümölcsfák termését „úgy tekintsétek, mintha előbőre volna” (értsd: ne használjátok fel, ne egyetek belőle). Józs 5,3: Fitymák dombja; az elnevezés vsz. onnan ered, hogy ezen a helyen végezték a körülmetélést. – Az ÚSz-ben az ~ (= körülmetéletlenség, körülmetéletlenek) a körülmetéltség (= körülmetéltek) ellentéte (ApCsel 11,3; Róm 2,25–27; 3,30; 4,9–12; 1Kor 7,18 kk.; Gal 2,7; 5,6; 6,15; Ef 2,11; Kol 2,13; 3,11).

előfutár, előhírnök: **I.** Az ÓSz-ben. A Messiás ~ának gondolata Malakiás prof. jövendöléseiben alapszik; Mal 3,1 szerint Jahve elküldi hírnökét, hogy utat készítson neki, mielőtt maga megjelenik, hogy templomában ítéletet tartson, megtisztítsa Lévi fiait és népe tagjait. Az ókori K-en az uralkodó jövetelét (→ parúzia) egy neki utat készítő ~ készítette elő (vö. Iz 40,3; 52,7; Abd 1). Mal 3,23 kk. ezt a küldetést Illésnek tulajdonítja, aki a 2Kir 2,11 szerint nem halt meg, hanem tüzes szekéren fölment az égbe. Mielőtt elérkezik az → Úr napja, Jahve elküldi Illés prof.-t, hogy a felbomlott erkölcsi rendet helyreállítsa (vö. Mt

17,10–13). Sir 48,10 hasonló várakozást érzékeltet, de kiegészíti azzal, hogy Illés eljövetele Izr. törzseinek helyreállítását fogja jelenteni; e felfogásban Illés átveszi az → Isten szolgájára háruló feladatok (Iz 49,6) egy részét. Jézus korában a zsidók körében elevenen élt az a hit, hogy eljön Illés, mégpedig küldöttként, ~ként (vö. Mt 11,10–14; 17,10–13; Jn 1,21); a rabbik szerint az lett volna a feladata, hogy helyreállítsa Izr. fiai családjainak (faji) tisztaságát, hirdesse az igazságot, a békét és a bűnbánatot, rendezze a templomi kultuszt és újra egységbe fogja össze Izr. törzseit; ezenkívül tőle várták a vitatott kérdések megoldását (vö. 4,25), és neki kellett volna fölkennie a Messiást is, azaz királyt rendelni Izr. fiai fölé (vö. 1Sám 10,1; 16,13), tanúságot is téve róla. Az ósz-i apokrif iratok szerint Illésen kívül (Hénoch 89,52; 90,31) még Hénoch (90,31), Ezdrás (4Ezd 14,9), Bárak (Bár [szír] 13,3; 76,2), valamint az összes férfi is eljön, aki nem szenvedett halált, hanem fölvitetett a mennybe (4Ezd 6,28) a messiási kor, az üdvösség hírnökeként. Kumránból nem adatolható ez a várakozás, ill. elképzelés. – II. Az ÚSz szerint az ÓSz-nek Illéssel kapcsolatos várakozása → Keresztelő János személyében és küldetésében teljessé vált (vö. Mt 11,4). Máté evangélista, aki az ósz-i várakozást fogalmazta meg (17,12 kk.; vö. Lk 7,27), ehhez Jézus szavait is hozzáfűzte: „Illés már eljött, de nem ismerték fel”, majd megjegyezte: „a tanítványok megértették, hogy Keresztelő Jánosról beszélt nekik”. Hasonló felfogást tükröz 1,17 is: (A Keresztelő) „Illés szellemével és erejével előtte fog járni az Úrnak (= a Messiásnak), hogy az apák szívét fiaik felé fordítsa, az engedetleneket az igazak okosságára térítse, s így a népet előkészítse az Úrnak” (vö. Mal 3,23 kk.). A Keresztelő tudatában volt, hogy ő utat készít annak, aki hatalmasabb nála (Mt 3,11 kk.), ezért bűnbánatra szólította fel a bűnösöket; csak ez menthette meg őket az ítélet napján. Tanítása, vezeklő életmódja, amelyet a pusztában folytatott (Mk 1,4; vö. 1Kir 17,2–7; 19,2–9), öltözete (Mk 1,6; vö. 2Kir 1,8) és lankadatlan buzgalma (Mt 11,7; Mk 6,17 kk.; vö. 1Kir 18,16–20; 21,17–24) annyira emlékeztették kortársait Illésre, hogy az általuk várt Illést látták benne, ha vitát váltott is ki, hogy vajon az a személy-e, akinek a szerepét betölti (Jn 1,21).

előjelek: Az ~, mint az → apokaliptika világának jelenségei az idők végén bekövetkező események lefolyásának módjára és arra utalnak, hogy mikor érkeznek el az idők vége. A részleteket illetően lásd pl. Jo 3,3 kk. Ugyanakkor: a → próféták szimbolikus cselekményei nem ~, hanem a bekövetkező eseményeknek előképei. Az apokaliptikusok, akik titkos ismereteket tulajdonítanak maguknak (4Ezd 14,47; vö. Bölcs 8,8), részletesen leírják az utolsó „gonosz” időben feltűnő ~et (vö. 4Ezd 5,1–13; 9,1–6; Bár [szír] 25,28 stb.), amelyek rendszerint bajt, veszedelmet jelentenek; de a rabbik is hivatkoznak a Messiás eljövetelének előjeleire. Minthogy Jézus elzárkózott az elől, hogy megmondja mikor jön el „az idők vége” (vö. Lk 17,20 kk.; Mk 13,32), nem valószínű, hogy tanítványainak az ~re vonatkozó kérdésére (13,4) apokaliptikus értelemben akart választ adni. Az apokaliptikus beszédben említett események éberségre, virrasztásra, állhatatosságra stb. intenek, nem a jövőben bekövetkező tört.-i eseményeknek kiszámítható és felismerhető jelei. Ugyanez áll a Jel-ben leírt látomásokra is; még az Antikrisztus és föllépése is „késleltető” erő (2Tesz 2,3–6), nem biztosra vehető v. világosan értelmezhető előjel. De számolnunk kell vele, hogy az apokaliptikában régen is fennállt, ma is fennáll a félreértés, helytelen értelmezés veszélye.

előkép: → Szentírás értelme.

előkészület: → készületi nap.

előre elrendelés, predestináció: I. Az ÓSz-ben. A Biblia azt tanítja Istenről, hogy mindenható s mind a természetben, mind a tört.-ben Ő a végső oka minden történésnek. Ehhez kapcsolódva Izr.-ben mélyen benne gyökerezett az isteni → gondviselésbe vetett hit: mindent Isten irányít. A teremtés (Jób 38,25; Zsolt 65,7–14; 147,8–11; Péld 3,19; 8,27–31) és Izr.-nek mint Isten népének a sorsa (2Sám 7,24; Zsolt 78,19 kk.; 89,5; Ez 20,8–12) tanúsítja

Isten szerető gondoskodását (Bölcs 6,7; 14,3: Atya; 17,2; Sir 16,26–30; 23,20; 33,13 kk.; 39,20–22). A hívő ember az ÓSz-ben nem ismer véletlent (Rut 2,3; 1Sám 6,9); Isten előre gondoskodik mindenről (Zsolt 139,16; Iz 37,26; 46,11; 14,24.26 kk.). Jahvénak ezek az elhatározásai, „végzései”, amelyek szerint „terveit” megvalósítja (Péld 19,21; Jer 23,20) öröktől valók (Zsolt 33,11; Iz 25,1; Jer 19,11). Hogy Isten végbeviszi azt, amit akar (Zsolt 115,3; 135,6; Péld 21,1; Iz 55,11; Jón 1,14), vagyis hogy a tetszése szerint cselekszik akkor is, ha szenvedést küld (Préd 7,14; Siral 3,33–38; Ám 3,5–7), rendíthetetlen bizalomnak az alapja: Isten útjai nem a mi útjaink (Jób 11,7; Zsolt 92,6; Préd 3,11; Iz 55,8; 28,29). Isten tudja, hogy mi a jó; Ő mindent lát (2Mak 12,22; 15,2), ismeri övéit (Ter 18,19; Kiv 33,12; Szám 16,5; Zsolt 1,6; 37,18; Jer 1,5; vö. Jn 10,14), és nevük föl van nála írva az élet könyvében (Kiv 32,32; Zsolt 69,29; Dán 12,1). Ezek a gondolatok magukban foglalják az ~ tanának csíráit: Isten mindent előre elrendel (2Kir 19,25; Iz 22,11). – II. Az ÚSz-ben az ~ tana már kifejezetten is megfogalmazódik. A keresztény élet egész kozmológiai és szoteriológiai folyamata mögött egy isteni elgondolás áll (Mt 17,10; 24,6; Mk 9,11; 13,7,10; Lk 21,9; ApCsel 3,21; 9,16), azaz egy isteni terv v. elhatározás (Lk 2,4; 7,30; ApCsel 2,23; 4,28; Róm 9,19; Ef 1,5.9; Gal 1,15; Fil 2,13; Zsid 2,4; 6,17; 10,7; Jak 1,18). Isten a kiválasztottaknak mindent előkészített (Mt 25,34; Lk 2,30 kk.; Róm 9,23; Ef 2,10; 1Pét 1,5). Az ÚSz is ismeri az „élet könyv”-nek fogalmát (Jel 13,8; 17,8; 20,12–15; 21,27; vö. Lk 10,20) és Isten biztos cél felé irányuló terveinek gondolatát (Róm 8,28; 9,11 kk.; 16,25; ApCsel 13,48; Ef 5,9.11; 1Tim 1,9; Zsid 11,40). A Róm 8,28–30 alapos elemzéséből ezek következnek: 1. Az ~nek az az alapja, hogy Isten mindent tud előre. Azokat, akik az ítélet napján elvesznek, Jézus soha nem ismerte (Mt 7,23), azt az embert viszont, aki szereti Istent, Isten is magáénak ismeri (1Kor 8,3; vö. 13,12; Gal 4,9). Az, hogy „az Úr ismeri övéit” (2Tim 2,19; vö. Szám 16,5), a kereszténység alapelve. Isten előre tudása nem csupán értelmének dolga; sokkal inkább szeretetből fakadó, előzetes kegyelem (ApCsel 2,23; Róm 11,2; Gal 3,8). – 2. Az ~ abból következik, hogy Isten előre tud mindent (Mt 20,23; 25,34.41): Isten azt teszi, amit hatalma (= keze) és akarata előre elhatározott (ApCsel 4,28; 17,31). Isten bölcsessége „titokzatos, rejtett” bölcsesség, „amelyet Isten öröktől fogva megdicsőülésünkre szánt” (1Kor 2,7; Ef 1,5.11). – 3. Az ~ a → meghívásban nyilvánul meg. Ezt a meghívást Isten → megigazulásunkra (Róm 5,18) és megdicsőülésünkre (5,2; 2Kor 3,18) adta. Jóllehet a Szentírás nem ad magyarázatot arra, hogy az Isten és az ember → szabadsága miként működik együtt, annyi bizonyos, hogy az ember szabadságát mégis mindig föltételezik a Biblia szerzői. Fil 2,12: félve-remegve, azaz nagyon komolyan kell munkálnunk az üdvösségünket (vö. 1Kor 9,27).

elpártolás, hűtlenné válás: I. Az ÓSz-ben ismeretlen fogalom az istentelenség, az ateizmus, így az ~ a más istenekhez, a bálványokhoz szegődés. Ezt a szövetség megszegése, az Izr.-lel szövetségre lépett Jahve hűtlen elhagyása jelenti (Kiv 32,7 kk.; MTörv 9,7.24; 32,15 kk.); továbbá a lázadás a Jahve által szabott rend, törv. ellen (Lev 26,14 kk.; MTörv 28,15). Mivel a szövetséget a házassági hűség jelképezi, mindez egyszersmind fajtalanokodás, kicsapongás, hűtlenség is (Kiv 34,15 kk.; Szám 15,39; Bir 2,17; Jer 3,6 kk.; Ez 16; Oz 1–3). Jahvénak a szövetséghez való hűsége és szeretete felől nézve az ~ érthetetlen dolog (Jer 2,5; 18,13–17), amely romlásba, pusztulásba visz (Iz 1,28; Jer 18,15 kk.; Oz 11,5 kk.). Azoktól a tagoktól, akik másokat hűtlenségbe visznek, ~ra csábítanak, Izr.-nek radikálisan el kell magát határolnia (MTörv 13). – II. A zsidóságban az ~ mindenekelőtt a mózesi törv.-ek megszegését jelenti (1Mak 1,15; 2,19–22; ApCsel 21,21). – III. Az ÚSz szerint a keresztény is elpártolhat Istentől, ill. Jézus ev.-ától (Zsid 3,12 és Lk 8,13; Gal 1,6). Jézus figyelmezteti tanítványait (Mt 7,15 kk.; 24,4 kk.), az ap.-ok az egyh.-akat (ApCsel 20,29 kk.; Róm 16,17 kk.; 2Tesz 2,2 kk.; Jud 17–20): óvakodjanak a hamis próf.-któl, a tévtanítóktól, akik ~ba viszik őket. Az utolsó időnek nagyarányú ~ lesz az egyik jellemző jelensége (Mt 24,11 kk.; 2Tesz 2,3; Jel 13). → megtagadás.

elragadtatás: → eksztázis, → mennybevitel.

elsőszülött: az az első fiúgyermek, aki anyja méhét megnyitja (Kiv 13,2). Izr. törv.-e mind az ember, mind az állat ~ére tartalmaz előírásokat; ugyanakkor – minthogy a házasság poligám volt – különbséget tettek az apa ~e (Ter 49,3; MTörv 21,17) és az anya ~e közt. Maga a kifejezés elvben testvéreket tételez föl, de nem szükségszerűen; a valóságban egyetlen gyerek is lehetett ~ (pl. Zak 12,10); így kell Lk 2,7: is értelmezni. – 1. Az apa ~ét illetve az ~égi jog: 2 részt kapott örökségképpen az apa javaiból (MTörv 21,17); tekintélye volt a testvérek között, mintegy fölötte állt a többi testvérnek; az apa után ő lett a családfő (Ter 28,29.40; 49,8) és különleges apai áldásban részesült (27,33–36). A pátriárkák korában az apa valamelyik fiatalabb fiúra is ráruházhatta az ~séget (27,30–37; 49,4.8). Később az apa ezt a jogot elvesztette (MTörv 21,17), s ezzel sok viszályt megelőztek. – 2. Az anya ~ét Jahvének kellett szentelni (Kiv 13,2.11–16; 22,28; 34,19–20). Ennek az volt a háttere, hogy Jahve Egyiptomban megkímélte Izr. ~eit (13,11–15; Szám 3,13; 8,17). Ezeket az ~eket 5 sékel ezüstön meg lehetett váltani (Kiv 34,2; Szám 3,40–51; vö. 18,6). A 3,41–54; 8,16 szerint a törv. kihirdetésekor a leviták szolgáltak váltságul az ~ek helyett. – Az állat hím ~e is Jahvét illetve (Kiv 3,2; 34,19–20). Csak a tiszta, hibátlan állatokat áldozták föl (Szám 18,17; MTörv 12,6.17), a többit leölték v. áldozati állatnak valóval helyettesítették (Kiv 13,13; MTörv 15,21–22). – Jahve népét (Izr.-t) is ~ének mondja (Kiv 4,22; Sir 36,11; Jer 31,9). Így lett az ÚSz-ben Krisztus is ~ a sok testvér között (Róm 8,29), sőt az egész teremtés ~e (Kol 1,15). Átvitt értelemben az ~ tekintélyt, előjogot élvez a többi személy (v. dolog) között (Zsolt 89,29).

első termés: → zsengeáldozat.

eltaszítás, elvetés: Isten általános üdvözítő akaratának, amely minden ember üdvösségére kiterjed (1Tim 2,4; 2Pét 3,9), korlátokat szab az ember Isten tervével való szembehelyezkedése, ellene hozott szabad és ezért felelősségteljes döntése. Egyszersmind azonban Isten közbelépését és ítéletét is maga után vonja, amely kárhozatot jelent a bűnösöknek. Az embernek Isten elleni állásfoglalását szintén ~nak nevezi a Biblia. – 1. Az ember képes rá, hogy elvesse Istent; ezt az ÓSz egyértelműen tanúsítja. A Sínai-hegyen úgy veti el Izr. Istent, hogy az aranyborjút imádjá (Kiv 32); v. azzal, hogy a nép teokratikus rendjével szemben földi királyt kíván magának (1Sám 8; 10,19). Izr. semmibe vette, megvetette az Úr szavát (1Sám 15,23.26; Iz 30,12; Jer 8,9) és Isten útmutatásait, amelyeket a törv. ölel fel (6,19; Ez 5,6). Pedig az Isten szava és törv.-e választott népe iránti szeretetének és irgalmának a megnyilatkozása (Iz 5,1–7). A nép Isten intelmeit is megvetette (Jer 6,27–30; Péld 3,11). – Az ÚSz szintén ismeri ezt a magatartást. Mk 8,31; Lk 9,22; 17,25 szerint a főpapok és az írástudók, ill. a kortársai elvetik és a kereszttúra kényszerítik az Emberfiát. Mt 21,42: Jézus a kőhöz hasonlítja sorsát, amelyet az építők elvetnek (vö. Mk 12,1–12). – 2. Isten is elveti az embert, de ezt a Biblia szerint az ember ítéletként vonja magára magatartásával. Isten ítélete utoléri Ézsaut (Zsid 12,17), Sault, az 1. királyt, amiért semmibe vette Isten szavát (1Sám 15,23). A sok eltévelyedés, → elpártolás miatt az egész népnek számítania kell rá, élén a papokkal és a próf.-kkal, hogy Isten elveti (Oz 4,4–10); ezt elsősorban Jeremiás tanítja igen határozottan (Jer 6,19.30; 7,29; 14,19; 52,3; vö. Siral 2,7 kk.; 5,22; Dán 9,4–19). Azt, hogy Isten elvesse, semmiféle földi erő meg nem akadályozhatja (1Kir 9,6 kk.; 2Kir 23,27). A kiválasztottság sem jelent föltétlen védelmet, ahogy Izr. kiválasztottságát félreértve vélte (Ám 5,18–20; 9,7 kk.). Mt 8,12 szerint az ország fiait kivetik a külső sötétségre (vö. 11,20–24). Krisztus a botlás köve és a botrány sziklája (1Pét 2,8; vö. Mt 21,42 kk.; Mk 12,10; Lk 20,18): a vele kapcsolatos döntésen fordul meg az ember sorsa, üdvössége. – 3. A végső ~nak és Isten irgalmának kérdése. Isten szereti a világot (Jn 3,16); ez a szeretet szabadulást, üdvösséget jelent mindenkinek, aki hisz (Mk 16,16; Jn 3,18). A hitnek Krisztus föltétlen követésében kell megnyilvánulnia (Lk 9,60; vö. 1Kor 9,27). Mindazáltal: Isten nem akarja senkire

rákényszeríteni az üdvösséget, hanem őszinte megtérést kíván; a vonakodás, a megtérés elmulasztása végleges ~t von maga után (Mt 25,31–46; Jel 20,15; 22,15). Így a zarándokság idején mindig időszerű a zsoltáros imája: „Ne taszíts el színed elől” (Zsolt 51,13).

Elteke (héb. 'élteko'): papi város (Józs 21,23); Altaku változatban egy asszír szövegből (Szancherib) is kimutatható. 19,44 szerint a sorsvetéskor Dán fiainak lett a birtoka.

eltévelyedés: → tévedés.

Elul: hónapnév; → hónap.

Emát: → Hamat.

ember: 1. Az ÓSz-ben az ~ mindkét teremtéstört.-ben (Ter 1,1–2,4a; 2,4b–7) úgy szerepel, mint a Teremtő legfontosabb alkotása (vö. Zsolt 8). Isten az ~t utolsóként teremtette, a maga képmására; ebből következően az ~ a földön minden más teremtmény fölött áll (Ter 2,4b–7). Isten a föld porából alkotta az ~t, és belelehelte az élet leheletét (2,4b–7). Ugyanakkor az ~ nevet adott az állatoknak (2,20) – ez jelzi, hogy ura a természetnek (vö. 1,26.28). Az ~ élete Isten színe előtt folyik (17,1–2; 24,40; 1Sám 2,35; Zsolt 56,14 stb.), aki törv.-t szab neki, és teljes odaadást vár tőle (MTörv 6,1 kk.; 1Kir 9,4 kk.). Az ~ nem bújhat ki a személyes felelősség alól: nem rejtőzhet el Isten elől (Ter 3,8 kk.; 4,9 kk.). – A héb.-ek a fogamzást titoknak, a mindenható Isten művének tekintették (2Mak 7,22 kk.; Jób 10,8–12; 31,15; Zsolt 119,73; 139,13; Préd 11,5), az életet pedig Isten akaratára vezették vissza (Jób 31,15; 34,14 kk.; Zsolt 104,29 kk.; Iz 42,5); ha Jahve megvonja az éltető erőt, az élet leheletét (Jób 34,14 kk.; vö. 27,3; Zsolt 104,30), az ~ visszatér a porba (Ter 3,19; Jób 10,9; Zsolt 146,4), amiből az Isten alkotta (Ter 2,7; Jób 10,9). – Bár a héb.-ek megkülönböztették, de nem állították egymással szembe az ~ lelkét és a testét; az egész ~t léleknek (= élő lénynek) és testnek (= gyenge, mulandó lénynek) tekintették. A testre csak egy 'hús' értelmű szavuk volt. A lelket nem tudták test nélkül elképzelni, az ~t mindig egészként szemlélték, így szinte minden különbség nélkül állították az ~ről, a lélekről és a testről (= a húsról), hogy érez, akar, remél, kíván, meghal, az egész ~t értve rajta. S a test (= a hús) feltámadását (→ halottak feltámadása) is úgy tekintették, mint ami szükségszerű velejárója a megváltásnak. A trichotómiának semmi nyoma az ÓSz-ben: a test (= a hús), a lélek és az éltető lélek sehol nem szerepel sem egymás mellett, sem egymással szembeállítva; de a test (= hús) és a lélek többször előfordul együtt (Zsolt 63,2; 84,3); s a test (= a hús) és az éltető lélek (Jób 12,10) szintén. Ugyanígy nem ismeri az ÓSz a dichotómiát sem: az ~ és a lelke (pl. Zsolt 49,16), az ~ és a teste (= a húsa; pl. 16,9 kk.), az ember és (éltető) lelke (31,6), a lélek és az arc (= a személy; 139,7) egyenértékű fogalmak. Ebből következően az ÓSz a lélek halhatatlanságát sem ismeri. – Az ember életének központja – mind fizikai, mind lelki vonatkozásban – éppúgy lehetett a lélekben, mint az éltető lélekben, a testben (= a húsban) és a szívben (pl. Bír 16,15; 1Sám 25,37; Zsolt 22,27; 102,5; Péld 5,12; 31,11; Iz 1,5), bár az értelmi tevékenységet és az akarati elhatározásokat elsősorban a szívnek tulajdonították (pl. 1Sám 14,7; Zsolt 19,15; Péld 15,30; Iz 10,7). De más → testrészek is szerepelnek az ÓSz-ben a gondolatok és érzelmek székhelyeiül, így pl. a vesék, a belek és a máj. Az ~ az ÓSz-ben nem egyed, hanem a törzs, a nép tagja, annak sorsában osztozik, jó és rossz napokban egyaránt (Ter 34,7; Kiv 20,5; Bír 1,24 kk. stb.; → szolidaritás). Az Isten előtti személyes felelősség tudata (Kiv 15,26; MTörv 28; 1Sám 15,22; Zsolt 40,7–9; Oz 9,17 stb. → engedelmisség, → megtérés) megvédte az ~t attól, hogy önálló személyiségét elvesztve beleolvadjon a közösségbe. Mint az emberiségnek (Ter 8,21 kk.; 9,1 kk.; 12,1 kk.), ill. annak a népnek a tagja, amelyet Isten tulajdonául lefoglalt (Kiv 19,4 kk.) az egyes ~ részese annak a párbeszédnek, amelyet Isten folytat a tört.-ben az emberiséggel (MTörv 18,15.18; 30,11 kk.; Iz 45,18 kk.; Jer 21,8 stb.; → szövetség, → történelem). Ugyanakkor az ~ azt is megtapasztalhatja, hogy milyen → bűnös, hogy szíve mennyire szembe tud szegülni Istennel (Ter 6,5; 8,21; 1Kir 8,46; Jer 3,17.25; Zsolt 106,6 stb.;

→ bűn). Így az ~ rászorul arra, hogy Istent kérje: bocsásson meg (Jer 3,21 kk.; 14,7.20 kk.; Oz 14,3) és adjon új szívet neki Jer 31,31; Ez 36,26). – 2. Az ÚSz-be sok kifejezés, fordulat átkerült az ÓSz-ből (test, lélek), de Pál a gör. hagyományból is merített (lelkiismeret, ész, értelem stb.). Mindazáltal az ÚSz Philótól és a rabbiktól eltérően nem tartalmaz tanítást az ~ természetére, alkotóelemeire és tulajdonságaira vonatkozóan; az ~ mint az ÓSz-ben, ugyanúgy az ÚSz-ben is mindig a maga egészében jelenik meg (Mt 10,28; 6,25 stb.). A szinoptikusoknak nincs külön tanításuk az ~ről, de az ev.-ok háttérül egyértelmű, tiszta ~ képet tételeznek föl: az ~ a teremtés koronájaként Isten szerető gondviselésének tárgya (6,26–30; 10,29 kk.), Isten arra teremtette, hogy őt dicsőítse (5,16), hogy életében gyümölcsöt hozzon (7,17 kk.; Lk 13,6 kk.; 17,7 kk.). De az ~ keményszívűségében (19,8) nem azt teszi, amit Isten akar: teremtményi mivoltát félreértve (Lk 16,15; 18,10 kk.) önkényesen megváltoztatja Isten törv.-ét (Mt 5,21 kk.; Mk 7,9), nem bízva rá magát Istenre (Mt 6,25 kk.; Mk 4,40), így kockára teszi az életét (8,35 kk.; Lk 13,1 kk.). Ezért Jézus bűnbocsánatot, megtérést hirdet (Mk 1,15; 6,12; Lk 13,1 kk.; 15,11 kk.), de sokan semmibe veszik Istent, aki uruk és bírójuk (Mt 7,13 kk.; 24 kk.; 18,23 kk.; 25,14 kk.), s aki folytonosan tanújelét adja üdvözítő akaratának (Mk 10,45; Lk 15; 23,34). Ebből következően a megváltott ~nek az az alázatos szolgálat az alaptörv.-e, amellyel Isten munkálja az ~ üdvösségét (Mt 5–7; 11,28 kk.; Lk 22,24 kk.). – Pál szerint az ~ létének az az alapja, hogy Isten már az idő kezdete előtt szerette, és kiválasztotta, hogy Jézus Krisztusban a gyermeke legyen, kegyelmének dicséretére (Ef 1,4 kk.; Róm 8,29). Az ~ fölismerte Istent (1,19 kk.; 1Kor 1,21), de nem akart hálás lenni iránta, ezért a mindenség (→ világ) erőinek hatalmába került, így ezek határozzák meg élete folyását (Ef 2,1 kk.; Kol 1,13). Hatásukra az ~, aki hálátlanságában elnyomta az igazságot (Róm 1,18), oktalanná vált, eltévelyedett (1,19.22; 1Kor 1,20; Ef 4,18), így nem képes többé az igazság fölismerésére (1Kor 1,18.23; 2,14). A léte alapját és értelmét nem látó ~ maga akarja az életét kitölteni és a létét biztosítani, ebből következően dicsekszik Isten és a többi ~ előtt (Róm 2,17; 3,27; 1Kor 4,7; 5,6; Ef 2,9) és kicsapongásra adja magát (Róm 1,24 kk.; Gal 5,16 kk.; Ef 2,3; 4,22). Így egyre távolabb kerül az igazságtól, élete pedig kiüresedik (Róm 1,28–31; 1Kor 4,6.18 kk.; 8,1). A reménytelenségnek ez az állapota minden ~re kiterjed (Róm 3,23; 7,7 kk.; 11,32; Ef 2,1 kk.), és a → Törvény révén válik az ~ben tudatossá (Róm 3,20; 7,7 kk.; Gal 2,16). Most (Róm 3,21) ez a helyzet alapvetően megváltozott, mert Isten Fiának fölládozásával új életnek vetette meg az alapját, s erre az ev. által minden ~t meghívott (3,24 kk.; 2Kor 5,19 kk.; Gal 1,6; 5,13). Így az ~ ismét odaadhatja Istennek az életét, azáltal, hogy meghal Krisztussal (Róm 6,2 kk.; Gal 5,24; Kol 3,3), akiben új alapot vetett életének (1Kor 1,2.5.30; Gal 2,20; Ef 1,3 kk.; Kol 3,4), és aki tanú rá: Isten ereje föltámasztja az ~t a halálból (Róm 6,4; Ef 1,19 kk.). Következésképpen, aki hisz és megkeresztelkedik, új teremtmény (2Kor 5,17; Gal 6,15). A föltámadt és megdicsőült Krisztus által (Róm 8; 2Kor 3,4; Ef 1,3 kk.), akinek arcán fölragyogott az ~ előtt Isten dicsősége (2Kor 4,6) a régi ember egyre inkább átalakul új emberré (Ef 2,15; 4,24), Krisztus képmásává (2Kor 3,18). Így Krisztus, a második Ádám (Róm 5,14; 1Kor 15,45) az ~iséget saját testévé formálja át (Ef 4,4.16; Kol 3,15; → Egyház), és tökéletesen végbeviszi, amit Isten, az Atya eredetileg akart (Róm 8,29 kk.). Az ~nek ezt az új létét mindvégig fenyegeti a világ (Ef 6,10 kk.) és a saját szíve (Róm 13,14; Gal 5,16). Csak a régi ember állandó legyőzésével, ismételt fölládozásával (Róm 13,12; Ef 4,22 kk.; Kol 3,8 kk.) lehet megőrizni, valamint a hitben való kitartással, amivel együtt kell járnia az Isten ismeretében (Ef 1,17 kk.; 3,14 kk.; Fil 3,10 kk.) és a szeretetben való gyarapodásnak (Róm 13,10; Ef 3,17; 4,1 kk.; 2Tesz 1,3), továbbá a reménynek, hogy Isten, aki életre kelti a halottakat és létbe szólítja a nem létezőket (Róm 4,17), mindent megad minden ~nek (4,18; 5,2.5; 8,24; Ef 1,18; 4,4; 1Tesz 2,16). – Jánosnak az ~ről való fölfogásában alapvető az a meggyőződés, hogy az ~t az eredete határozza meg (Jn 1,13; 3,3 kk.; 8,44; 1Jn 3,10; 4,4 kk.). Mivel ez a világ, amelynek a Sátán az ura (Jn 12,31; 14,30; 16,11) sötétség (8,12; 12,25.46; 1Jn 1,5 kk.; 2,8 kk. 11), az ~, aki belőle származik (Jn

3,6) szükségszerűen vak (9,39 kk.; 12,40; 1Jn 2,11), a hazugság tartja fogva, így nem képes fölfogni az igazságot, amely Krisztussal jött a világba, aki a világosság (Jn 1,5.10; 3,19; 14,6; 1Jn 2,21). Amíg az ~ ragaszkodik eredetéhez, nem érti az Isten szavát (Jn 8,43 kk.). Mivel a világ, amely az ~ számára az életteret jelenti, Isten szavára lett (1,3 kk.), az ~ben eleve benne él a sejtelen: van Isten; sőt a vágy is fölébred a szívében az Isten után, aki a világosság, az élet és a kenyér az ~ számára (4,15; 6,32 kk.; 7,34; 8,21). Kétségtelen, hogy az Isten Fiának eljövetele → ítélet lesz, mert az ~nek végérvényesen döntenie kell: kitart-e a világ mellett, v. Istent választja, elfogadva őt új élete forrásául (3,1 kk. 19; 12,31). De Isten úgy akarja, hogy ez az ítélet az ~ sorsának jóra fordulását, az ~ megmenekülését, üdvösségét jelentse (3,16 kk.; 6,44 kk.; 1Jn 4,9.14). Már most Istenben kell az ~nek az élet vizét és az élet kenyerét, az élet világosságát, a föltámadást és az életet megtalálnia (Jn 4,10; 6,27 kk.; 8,12; 11,25; 14,6), Jézus tanítását híven megtartva és szeretetében kitartva (15,7.9.16; 13,1 kk.; → lábmosás).

emberáldozat: → áldozat; → építési áldozat; → Moloch.

Emberfia: hebraizmus, amelyet az ÓSz költői nyelve szívesen alkalmaz az 'ember' körülírására, de gyakran 'gyenge, kis lény' értelemben is (Zsolt 8,5; Iz 51,12; 56,2; Jób 25,6; Zsolt 80,18; Szám 23,19; Jer 49,18.33; 50,40; 51,43; Jób 35,8; Zsolt 146,3; Jób 16,21). Többes számban is használatos ilyen értelemben (Ter 11,5; 1Sám 26,19; Zsolt 14,2; 33,13; 90,3 stb.). Ez-ben föltűnő (másutt csak Dán 8,17), hogy Jahve ~nak szólítja a próf.-t (87 ízben). Vsz., hogy az Isten és az ember közti óriási különbséget akarja ezzel a szerző érzékeltetni (vö. a próf.-i magatartással: Ez 1,28b; Dán 8,17). Némelyek a régi K-i mitológiára, valamint olyan részletekre hivatkozva, mint Ez 28,1–10.11–19; Ter 1,26–29 az ősembernek a világ királyaként való leírását látják, s úgy vélik, hogy ez a gondolat az ~ fogalmával kapcsolatban a Zsolt 8: is fölfedezhető. S mivel ugyanez a kifejezés a 80,18: (vö. 146,3) egyértelműen Izr. királyára vonatkozik, az ~t királyi, messiási címként értelmezik, amiből arra lehet következtetni, hogy izr., ill. mezopotámiai elképzelés szerint a király az őseibert testesítette meg. Mindazáltal E. Sjöberg rámutatott, hogy az ÓSz-ben magának az ~ szónak nem volt ilyen jelentése; a 80,18: is csak a kontextus alapján lehet a királyra vonatkoztatni. – Dán 7,13–14 szerepel egy titokzatos személy, aki olyan mint az ~. Ez az ég felhőin az égbe érkezik, az Istenhez, aki aztán királyságot ad neki. – Hogy a Dán szerzője mire gondolt, a 7,18.22.27-ből világlik ki: amint a 4 állat a 4 istenellenes földi országot szimbolizálja, úgy testesíti meg az ~ a kiválasztott népet, mint az eszkatologikus országnak, Isten eljövendő országának a hordozóját a földön. Az a kifejezés, hogy az ~ felhőkkel (maszoréta szöveg, Theodotion; vö. Mk 14,62; Jel 1,7), ill. felhőkön (LXX; vö. Mt 24,30; 26,64; Jel 14,14) érkezik, minden kétséget kizáróan az ~ fölségére utal, szembeállítva az állatokkal szimbolizált evilági birodalmakkal. Minthogy a magyarázattal szolgáló Dán 7,18 a Fölséges szentjeiről beszél, akik királyságot kapnak, némelyek angyalt látnak az ~ban. Így eredetileg az angyalok kapták a népek fölötti uralmat és csak később vonatkoztatták a szöveget a választott népre. Azokra a személyes vonásokra való tekintettel, amelyekkel a 7,13–14 az ~t fölruhazza, és az ÓSz-ben oly mélyen benne gyökerező → messiásvárással is számolva I. Engnell nem tartja vsz.-nek, hogy az ~ 7,13–14: elsődlegesen Izr. népére vonatkozzék. M. Noth is csak másodlagosnak tekinti 7,18.21: az ~ kollektív értelemben vett magyarázatát. Mivel Dán-ban a király és a királyság egymás szinonimájaként szerepel (vö. 2,44 és 2,37–43; 7,23 és 7,17; 8,20–21 és 8,22–25), föltehető, hogy az apokaliptikus szerző az ~ alakjának leírásakor a Fölséges szentjeinek eszkatologikus vezérére is gondolt, ám arra, hogy ezt a Dávid nemzetségből való Messiással azonosította volna, nincs utalás. Az ~ egyedi értelmezése inkább egy transzcendens üdvözítő fejedelem irányába vitt, míg a Messiást Izáj földi sarjadékának tekintették (Iz 11,1–16). – A Dán 2 ismert régi K-i elképzelésre vezethető vissza; fölteszik, hogy az ~nak alakja sem a szerzőtől származik, hanem a hagyományból vették át. Némelyek babiloni forrásra gondolnak, mások kánaáni mítoszt sejtene a 7,13–14:

ahol is egy öreg istenség átruházza a fiára az uralmat. Ismét mások Perzsia és India felé tekintenek, ahol megtalálható a hagyományban egy ősembernek a képzete (a közép-perzsában gayomardnak nevezik, ami 'halandó élet') az emberiség ősmintájaként. A mezopotámiai szinkretizmus révén ez az alak, amely mint az égi ember a hellenista-zsidó (Philo) és a gnosztikus irodalomban is jelentős szerephez jutott, a zsidóság körében is ismertté vált. Csakhogy Dán-ban semmi utalás nincs arra, hogy az ~ Isten elsőszülötte, v. hogy köze volna az emberiség eredetéhez; ugyanígy nem lehet valamiféle őskirálynak sem tekinteni, ahogy némelyek a Ter 1,26–29 alapján elképzelik. De nem értelmezhető eszményi emberként v. az emberiség ősmintájaként sem. Lehetséges, hogy a szentíró felhasznált bizonyos kánaáni v. egyéb mitológiai elemeket, de igazi értelmét az ~ csak Izr. eszkatologikus reményei alapján nyerte. Dán 7: az ~ 4 állattal áll szemben, ezek mindegyike egy-egy királyt, ill. birodalmat személyesít meg. A két „tábor” úgy áll egymással szemben, mint az ég és az alvilág. Ezért mondja Dán az ~ról, hogy embernek látszott, nem pedig azt, hogy ember volt. Azzal, hogy az ~ az ég felhőin érkezik, természetesen az áll szemben, hogy az állatok a sötét őstengerből emelkednek ki. A 4 állat az alvilág uralmát hozza a földre, ezzel szemben az ~ az Isten országát valósítja meg a földön. Ebben az ellentétsorozatban az apokaliptikus szemlélet mutatkozik meg: a földtől nem lehet többé semmit várni, a jövőbeli üdvösség pedig tisztán az ég ajándéka. – A rabbinista irodalomban Akiba rabbi föltehetően a Dávid törzséből származó Messiást látta a 7,13–14: szereplő ~ban, a 7,9-cel kapcsolatban ui. megjegyezte, hogy a trónokat Isten és Dávid számára állították föl. Szerinte a messiási értelmezés meglehetősen általános, úgyannyira, hogy a rabbinista irodalomban 7,13 alapján a Messiás (anani 'felhőn érkező') néven is szerepel. – Az ÚSz-ben az ~ az ÓSz-ből ismert határozatlan alakon (Jn 5,27; Zsid 2,6; Jel 1,13; 14,14) kívül, amely ugyanolyan jelentésű, mint az ember, kétszeresen meghatározott formában 'az embernek a fia' is előfordul Mt-ban 30-szor, Mk-ban 14-szer, Lk-ban 25-ször, Jn-ban 11-szer, az ApCsel-ben 1-szer (7,56). Ebben az alakban (egy-egy szám) és értelemben az ÓSz-ben (LXX) az ~ sehol nem fordul elő, csak többes számban ('az embereknek a fiai': Zsolt 11,4; 12,2.9; 14,2; 31,20; Jo 1,12; Préd 1,13 stb.), és ilyenkor is legtöbbször 'segítségre szoruló lény' értelemben. A szinoptikusoknál az ~ kifejezést csak Jézus használja, magára vonatkoztatva, de csak a föltámadás előtt. Hasonló eredményt mutat Jn is (a 12,34 csak látszólag kivétel), a 3,13–15 a szerző szándéka szerint még Jézus szava (vö. 8,28), ahol a 3,14: érintett gondolat egyértelműen Jézus ajkáról hangzik el. Külön figyelmet érdemel e tekintetben 12,23 és 13,31, ahol Jézus maga mondja „megdicsőül az ~”. Ugyanakkor az evangélista így fogalmaz: „amikor Jézus megdicsőült” (12,16; vö. 7,39). A szinoptikusok szövegei, melyekben az ~ előfordul, két csoportra oszthatók. Az egyikben az ~nak hatalma van. Minden szinoptikusnál hatalma van az ~nak a bűnök bocsánatára (Mk 2,10), arra, hogy ura legyen a szombatnak (2,28), Atyja dicsőségében, a felhőkön jöjjön el (8,38; 13,26), ott üljön az Atya jobbán (14,62; vö. Mt 19,28). 17,9: és Mk 9,9: szerepel a föltámadás, Mt 12,40 és Lk 11,30 szerint az ~ jel; Mt 24,27.37.39 említi az ~ eljövetelét (parúzia), Lk 12,22.24.26.30 az ~ eljövetelének napját; Mt 24,44 és Lk 12,40 figyelmeztet: az ~ váratlanul érkezik. Mt 16,28 szerint hamarosan eljön az ~. – A másik csoportban az ~ szenved és gyalázat éri. Mindegyik szinoptikus alkalmazza az ~ elnevezést, amikor előadja Jézus szenvedésének 2. és 3. megjövendölését (Mk 9,31; 10,33; vö. Mt 26,2.45; Mk 14,41; a szenvedés első megjövendölésekor: 8,31; Mt mintegy elővételezte az ~ kifejezést; vö. 16,13), továbbá amikor leírja a jajt, amit Jézus árulójára mondott (Mk 14,21; vö. Lk 22,48). Ezen túlmenően Mt 8,20 és Lk 9,58 szerint az ~nak nincs, ahol a fejét lehajtsa. Mt 11,19: és Lk 7,34: az áll, hogy „falánk, iszákos” embernek mondták. Mt 20,28: és Mk 9,12: az olvasható róla, hogy sokat kell szenvednie, Mt 20,28 és Mk 10,45 szerint azért jött, hogy szolgáljon és váltságul adja az életét sokakért (vö. Lk 19,10; 9,56; Mt 18,11; 20,28; Mk 10,45). Mt 12,32 és Lk 12,10 arról szól, hogy az ~ elleni bűnök bocsánatot nyernek. 6,22 megjövendöli a tanítványoknak, hogy az ~ért szenvedni fognak. – Csaknem általános az a vélemény, hogy az

~ Jézus idejében nem volt messiási címként elterjedve. Jézus ismételt ~nak mondta magát, nemegyszer nyilvánosan is, ugyanakkor Messiásnak nem nevezte magát (vö. Mk 8,29–30); ha az ~ messiási címnek számított volna, mi értelme lett volna annak, hogy a Messiás elnevezést Jézus kerülje. Mt 16,13 is föltételezi, hogy a Messiás és az ~ ne legyen azonos, ill. egyenértékű – másként nem kaphatta volna meg Jézus a várt választ (vö. Jn 12,34). Másfelől épp azoknak a nézete (B. D. Erdmans, H. Lietzmann, J. Wellhausen) válna kérdésessé, ha az idézett helyekre egyszerűen az 'ember' szót iktatnánk, akik szerint az ~ a galileai arámban általánosan használt kifejezés volt 'ember' értelemben. De ugyanígy nem volt Jézus korában szokásos az én névmást sem az ~ szóval helyettesíteni. Ha tehát Jézus magára alkalmazta az ~ kifejezést, ezzel nyilván föl akarta hívni a figyelmet személyisége egy sajátos vonására, és nem egy eljövendő apokaliptikus alakról beszélt, mint R. Bultmann véli. – Sok exegéta úgy gondolja, hogy Jézus az ~ kifejezést használva tudatosan csatlakozott az égi embernek ahhoz az apokaliptikus leírásához, amely Dán-ben megtalálható, de nem vált általánossá. Jézus ilyen módon avatta be hallgatóit a személyét illető titkokba, úgy, hogy egyszersmind kora evilági-politikai messiást váró fölfogásától is elkülönítette magát. Ami a 7,13: áll, azt Jézus valóban saját magára vonatkoztatta (Mt 24,30; 26,64; vö. 16,27), és a Messiás megdicsőülésével kapcsolatos megnyilatkozásait elvben szintén lehetne úgy értelmezni, mint bevezetést ebbe az apokaliptikus kérdésbe. Az ~ szenvedésére vonatkozó részek is érthetők, hiszen az ~ rokon értelmű a gyenge, erőtlen emberrel. Az ~ra vonatkozó ellentétes állítások ebben a fölfogásban az → Isten szolgája alakjában egyenlítődnék ki, hiszen egész sor olyan eleme van az ~ra vonatkozó ev.-i részleteknek, amelyek utalásként is értelmezhetők az Isten szolgájára vonatkozóan (Mk 10,45 és Iz 53,10; Mk 9,12 és Iz 53,3–13). Ugyanígy Ez-ben is a próf.-nak mint embernek a gyengeségére utal az ~. De Dán-ben az ~ a Fölséges szentjeit is képviseli, akiknek üldözést és elnyomást kell kiállniuk (7,21.25; 11,33.35), és épp ennek folytán nagy dicsőségben lesz részük (12,2–3). Így tehát a két ellentétes szempont összekapcsolódik, harmonikus egységgé olvad össze. S az a kérdés is feleletet kap, vajon Jézus beszédeiben az ~ kifejezés eredetileg is a dicsőségét volt-e hivatva kifejezni, v. ellenkezőleg, csak gyengeséget érzékeltetett. – Ezzel szemben többen (így pl. Cremers, Kögel, Lagrange) úgy gondolják, hogy Jézus 7,13–14-re utalva aligha érthette el a célját (Hénoch 37–71 még nem volt ismert!). Ezért inkább magából a fogalomból kiindulva keresik Jézus ajkán az ~ kifejezésnek az értelmét. A fogalomhoz kétségtelenül hozzátartozik a gyengeség, megalázottság. Annak okát, hogy Jézus átvette az ~ kifejezést, vsz. a farizeusokkal folytatott vitáiban kell keresnünk. A szinoptikusoknál ui. ott fordul elő első ízben az ~ kifejezés, ahol a zsidó értelmiség Jézus magatartását bírálta azért, mert szerintük nem volt hozzá fölhatalmazása (Mk 2,7–12.24–27). Ebben az összefüggésben az ~ kifejezés sajátos színezetet, ill. nyomatékot kap: mint embernek, – aki vagyok és akinek tartotok – van hatalmam, de ti nem ismeritek el. Az ~ szenvedésére vonatkozó részletek (8,31; 9,31; 10,33; vö. Mt 26,21.45) ennek az értelmezésnek nem mondanak ellent, inkább támogatják, hiszen nem érik be az elvetéssel, ami egy megvetett ~nak szokásos sorsa, hanem a megdicsőülés (föltámadás) megjövendülésében csúcsonodnak ki. Ugyanez áll a Júdásra mondott jajra is: az ~ árulójának keményen kell bűnhődnie. Így az ~ név használatának a magyarázata az lehetett Jézus szándéka szerint, hogy a világnak kinyilatkoztassa: alakja – bár átlagosnak látszik – transzcendens, és rendkívüli sajátosságokat rejt magában. – Jn az ~ kifejezést használva egyfelől a szinoptikusokhoz kapcsolódik, másfelől viszont teljesen egyéni. Az ~ megdicsőülése (1,51; 5,27; 6,62; 12,23; 13,31) és szenvedése (3,14; 6,53; 8,28; 12,33–36) itt is szorosan egybekapcsolódik (vö. 12,23–28; 13,30–14,14). 12,32–34-ből kiviláglik, hogy János az ~t nem tekintette azonos értelműnek a Messiással: a nép Jézust, aki ~nak nevezte magát (12,23), Messiásként ünnepelte, amikor azonban arról beszélt, hogy fölemelik a földről, a tömeg elkezdett kételkedni és azt kérdezte, voltaképpen ki az az ~. – Abból az összefüggésből, amelybe az ~ be van állítva (1,51, az 1,45–49: foglaltak után; 3,13–15: a Nikodémussal való beszélgetés

után; 6,27.33: azzal összefüggésben, hogy a zsidók vonakodtak hinni, arra lehet következtetni, hogy János, miként a szinoptikusok is, úgy látta: amikor Jézus az ~ kifejezést használta, ember voltát akarta kiemelni. A szinoptikusoktól eltérően Jánosnál az ~ fogalmához nem kapcsolódnak apokaliptikus-eszkatologikus képzetek (legfőjebb 5,27). Ezen túlmenően Jn hangsúlyozta az ~ égi eredetét (3,13; 6,62; vö. 1,51). C. H. Dodd – az 1,9: (Jézus az igazi világosság), 6,32: (Jézus az élő kenyér), 15,1: (Jézus az igazi szőlőtő) foglaltakat is figyelembe véve – kapcsolatot keresett Jn és a hellenista gondolkodás között, amely gondolkodás számolt egy égi emberrel, mint az emberiség ősmintájával, más szóval az igaz emberrel, aki minden v. legalábbis minden tökéletes emberben benne lakik. Nem teljesen elképzelhetetlen, hogy az efféle elképzelések kifejezőképességét János fölhasználta Krisztus misztériumainak bemutatására. Ugyanakkor világos, hogy amikor János evangélista az ~ égi eredetéről írt, akkor Jézus isteni természetét akarta megvilágítani (vö. 1,1–18; 3,17.31–35; 5,17–28; 6,32–58; 8,23.38; 9,39; 12,34.46; 16,28 stb.).

emberi lélek, szellem (héb. ruah, gör. pneuma, lat. spiritus): I. Az ÓSz-ben. 1. A héb. ruah szó eredetileg annyit jelentett, mint a gör. pneuma, a lat. spiritus, vagyis 'levegőmozgás', 'lehelet' v. 'szél' értelmű volt. Legrégibb jelentése állítólag a 'szél' volt, a 'lehelet' értelem csak a Kr. e. 5. sz.-tól alakult ki, de ennek a föltevésnek ellene szól, hogy a ruah már a legrégebbi szövegekben is éppúgy hordoz 'lehelet' jelentést (Ter 45,27: az élet jeleként; vö. Mik 2,7: Vg) mint 'szél' értelmet (pl. Ter 3,8; Kiv 10,13.19), és hogy a sokszor nagyon régi elképzelések nyomait őrző költői nyelvben a szél nem egyéb, mint Jahve haragjának kísérő jelensége, vagyis lehelet, lihegés (15,8; 2Sám 22,16; Zsolt 18,16; vö. Jn 3,8; Iz 30,28; Oz 13,15). A ruah legrégebbi jelentése tehát a 'lehelet' lehetett; a szelet egy hatalmas lény leheletének tekintették. – 2. Az ~ mint életerő. A lélegzés, a lehelet az élet jele, ezért az élet elvének tekinthető; a ruah az élet lehelete (Ter 6,17; 7,15.22; Zsolt 104,29 kk.; Ez 37,10–14 stb.) akár emberről van szó, akár állatról (Ter 7,22; Szám 16,22; 27,16; Iz 42,5; Jób 34,14 kk.; Zsolt 104,29 kk.; Préd 3,19). Így a ruah párhuzamban állhat a 'lehelet, lélegzet, fuvallat' értelmű nesamah szóval (Jób 4,9; 27,3; 33,4; 34,14; Iz 42,5), valamint a nefes (→ lélek) szóval (Jób 7,11; 12,10; Iz 26,8 kk.). Az éhes emberből már hiányzik az élet lehelete, de ha eszik és iszik, visszatér bele a ruah (Bír 15,19; 1Sám 30,12; vö. Siral 1,11.16.19). Az élet lehelete tehát életerő; akiben nincs ruah, az élettelen és tehetetlen (Jer 10,14; 51,17; Hab 2,19). – Az élet az élet leheletének megkapásával kezdődik (Préd 11,5; Ez 37,8–10), amely ókori K-i felfogás szerint magának az istenségnek a lehelete; amikor Jahve az embernek orrába (arcába) leheli, akkor élőlény lesz (Ter 2,7; vö. Jób 27,3; 34,14 kk.; Zsolt 104,29 kk.; Iz 42,5; Ez 37,1–14). Ezért Jahve „minden testnek éltető szelleme” (Szám 16,22; 27,16), és az ember addig él, amíg az orrában van az Isten lehelete (Jób 27,3). Ha Jahve visszaszívja, akkor az ember visszatér a porba (34,14 kk.; Zsolt 104,29 kk.; 146,4), meg kell halnia (vö. 143,7). A halál után a test a porba tér vissza, amelyből vétetett, az élet lehelete pedig Istenhez, aki adta, az emberbe lehelt (Préd 12,7; vö. Jób 34,14 kk.; Zsolt 104,29 kk.). – 3. Az érzelmek és gondolatok központja. Az erős felindulások kihatnak a légzőszervekre; a bátorságát veszített v. ámuló emberben nincs többé ruah (Józs 2,11; 5,1; 1Kir 10,5), csak akkor száll élet bele, ha összeszedi a bátorságát (Ter 45,27). A mélabúsnak nehéz a ruahja (vö. 1Sám 1,15); az elkeseredettnek a ruahját tölti el keserűség (vö. Ter 26,35; Sir 7,11) v. a nefesét (1Sám 1,10); aki haragra gerjed, az 'rövid lélegzetű', fulladozik (vö. Mik 2,7) v. 'kifogy a nefesből' (Szám 21,4); a türelmesnek 'hosszú a ruahja' (Préd 7,8) v. 'hosszú orrú' (Péld 14,29; 16,32); az alázatos 'kicsi a ruahjában' (29,23), e gögös 'nagy a ruahjában' (16,18); a szomorúság 'leveri a ruahot' (vö. 17,22: Vg). – Minthogy a lélegzetvétel szorosan összefügg a felindulással, a ruahot éppúgy az érzelmek, gondolatok és akarati elhatározások központjának tekintették, mint a → szívet (pl. Kiv 35,21; Péld 16,1–2; Zsolt 34,19; 51,12; 77,7; Iz 19,3; 57,15; Jer 51,11; Ez 11,19; 36,26) v. a nefest (Jób 12,10; Iz 26,9). Ezért a ruah szó szerint fordítható ugyan, de nem a szó Ny-i filozófiai értelmében. – 4. Lélek és lelkek. Nem kevésbé helytelen

az a nézet, hogy az ÓSz-ben a ruahra vonatkozó elképzelések egy eredeti animizmusnak v. polidémonizmusnak a nyomai; az összes olyan kifejezésben, amelyek a ruah mozgására utalnak, nyilvánvaló a ruah ('lehelet') eredeti értelme, de ez azokból a párhuzamos kifejezésekből is egyértelműen következik, amelyekben a lélegzőszervekről van szó. Ezenkívül az ÓSz – a rabbinista irodalomtól és az ÚSz-tól eltérően – a ruahot soha nem vonatkoztatja testétől elvált lélekre v. szellemekre, lelkekre. Egyes számban olykor úgy látszik, mintha a ruah egy lelket jelölne (Bir 9,23; 1Sám 16,14b.15 kk. 23; 18,10 kk.; 19,8 kk.; 1Kir 22,19–23); de ez a jelentés csak egy esetben igazolható (22,21); ezen kívül a szóba jövő esetekben a ruahnak csaknem mindig gonosz minősítése van. Szám 5,14.30: a féltékenység ruahja, szelleme; Oz 4,12; 5,4: a hűtlenség, a kicsapongás ruahja, szelleme; Zak 13,2: a tisztátalanság ruahja, lelke – ezeket minden bizonnyal nem 'gonosz lélek' értelemben kell venni; az ÓSz-ben a démontan kevéssé fejlett, és az olyan párhuzamos kifejezések, mint 'a szédelgés ruahja, szelleme' (Iz 19,14), 'az álomkór ruahja, szelleme' (29,10), 'a bölcsesség lelke' (MTörv 34,9; Iz 11,2), 'a jóindulat és az imádság lelke' (Zak), 'az ítélet és a tűz lelke' (Iz 4,4), nem akarnak egyebet jelenteni Isten által fölkellett indulatnál. – 5. A szellemi lélek és → test. Az ember-test és az Isten-szellem (31,3) ellenét tanúsítja, hogy az Isten és a szellemiség azonos értékű fogalmak. Az ember v. a test a mulandó és az erőtlen (Jób 10,4 kk.; Zsolt 56,5; 78,39; Iz 40,6), az Isten pedig mint szellem a hatalmas és az örök (Jer 17,5–8; Oz 14,4). Úgy látszik, ebben a test és lélek közti ellentétben keresendő annak a meglehetősen homályos részletnek is a nyitja, amelyet a Ter 6,3 képvisel. Ha sehol nem találkozunk is konkrétan azzal, hogy az Isten lélek, az gyakran előfordul, hogy Istennek lelke van, adja a lelket v. a lelkét, és hogy a lelke által hat az emberre és a természetre. – 6. Az ~ mivoltának, lényegének kérdése Izr. fiait nem foglalkoztatta. – II. A korai zsidóságban szintén nem filozófiailag értelmezték a ruahot; csupán a gör. nyelven írt Bölcs állítja élénk a lelket (pneuma) anyagtalán, értelmes, maradandó és mindent átható (7,22 kk.) létezőként. Az ÓSz többi deuterokanonikus kv.-ében, valamint az ósz-i apokrif iratokban – miként a rabbinista irodalomban is – az ÓSz kanonikus kv.-einek felfogása érvényesül, de néhány új elképzeléssel is találkozunk bennük. A 'halottak lelke' a 'halottak szelleme'-ként jelenik meg bennük (pl. Hénoch 22,3–13; 93,12; 98,3.10; Josephus Flavius, ZsidHáb 7,6,3), és különbség mutatkozik a minden bizonnyal fejlettebb angyal- és démontan következtében a jó és a gonosz szellemek, lelkek között, akik a természetben és az emberben működnek. Így Hénoch 60,12–21; 65,8; 66,1 szerint léteznek olyan szellemek, lelkek, akik a természeti erőket irányítják; a Testamentum XII ismeri a tévely, a kicsapongás, Beliál lelkét, szellemét; Júdás testamentuma (20,1.5), a Jubileumok könyve (25,14) az igazság lelkét, szellemét; de ezek mind alá vannak vetve a lelkek urának (így Hénochban 100-szor; 2Mak 3,24; Jubileumok könyve 10,3; Szám 16,22: LXX; vö. Jel 22,6). – A Kumránban felszínre került szövegekben a lelkek egyrészt személyes létezők, akik küzdenek az ember szívéért, másrészt az ember vallás-erkölcsi megnyilvánulásai, anélkül, hogy mindig egyértelműen el lehetne különíteni őket egymástól. – III. Az ÚSz-ben. 1. Az ~ (pneuma) még nem szakad el teljesen a szó eredeti 'lehelet, lélegzetvétél' (2Tesz 2,8; vö. Jn 20,22; Iz 11,4) v. 'szél' (Jn 3,8; Zsid 1,7; vö. Zsolt 104,4) értelmétől, de filozófiai értelmet kap. Az éltető lélek (Mt 27,50; Jak 2,26; Jel 11,11) azután, hogy elválik a testtől, tovább él (Lk 8,55; 23,46; vö. Zsolt 31,6; Jn 19,30; ApCsel 7,59; 1Pét 3,19; vö. Hénoch 22,3–13). Az ember érzelmeinek, gondolatainak, akarat elhatározásainak az ~ a székhelye, a központja (Mk 2,8; 8,12; Róm 8,16; 2Kor 2,13; 7,13), és ellentétben áll a testtel (a hússal), mint a jó és erős akarat az esendő emberi természettel (Mt 26,41) v. mint az ember szellemi része a testével (1Kor 5,5; 2Kor 7,1). Az ~ jelentheti az egész embert is (Gal 6,18; Fil 4,23; Filem 25; 2Tim 4,22). 1Tesz 5,23: a pneuma a pszüché és test (vö. Zsid 4,12) mellett áll. Ezt több exegéta trichotomisztikus értelemben magyarázza, amely szerint az emberben 3 elemet lehet megkülönböztetni (értelem, lélek, test). De Pál itt talán a régi héb. ruah és nefes szavakra gondol, amelyek egyaránt jelenthetik 'az élet leheletét'-t, valamint 'az

érzelmeik és gondolatok székhelyé'-t v. központját is. – 2. Az ~ mint kedélyállapot. A pneuma szó olykor jelzővel áll, hogy így kedélyállapotra utaljon (pl. 1Kor 4,21; Gal 6,1; Ef 4,23; 1Pét 3,4). Pál leveleiben azonban nem világos, hogy vajon a pneuma természetes v. Isten Lelke által létrehozott kedélyállapotot jelöl-e (így Róm 8,16; 2Kor 4,13; 12,18; Fil 1,27). – 3. ~ és test (hús). Ahol Pál ap. szembeállítja a lelket a testtel (Róm 8,4–13; Gal 3,3–6; 5,16–25; 6,8), ott az '~' (pneuma) az az isteni erő, amelynek az ember megigazulását és megszentelődését köszönheti, a test pedig az a gyengeség, amelyben a bűn lakik és gyökerezik (Gal 5,19 kk.). 1Kor 3,1: itt a lelki ember (pneumatikosz), akit egészen betölt Isten lelke és aki az Isten lelke szerint él, szemben áll a testi v. szellemi emberrel (szarkikosz, pszüchikosz), akiben nem él benne a Lélek: (Júd 19; vö. Jak 3,15), más szóval a maga természetes állapotában tekintett emberrel. Isten anyagtalan létező: „Az Isten lélek” (Jn 4,24), következésképpen nem kötődik szükségszerűen sem helyhez, sem néphez (4,21) és olyan kultuszt kíván, amely „lélekben és igazságban” (4,23 kk.) való imádást jelent, vagyis megfelel anyagtalan lényének és annak, amit magáról kinyilatkoztatott. Az ilyen kultuszt nem szabad sem egyetlen helyre korlátozni, sem egyetlen néphez kötni; kizár minden olyan külsőséges istentiszteletet, amely nem belső magatartásnak, az ember szelleme meghódolásának a kifejezője (Iz 1,11–17; 29,13; Jer 6,20; Oz 6,6; Ám 5,21–23; Mik 6,6–8; Róm 12,1); ilyen kultuszt nem lehet emberi intézmény kereteiben létrehozni; lélekből születik és Isten kinyilatkoztatására vezethető vissza (vö. Fil 3,3).

embertárs: → felebarát.

emiták: Moáb őslakói. Később a refaiták közé sorolták őket (Ter 14,5; MTörv 2,10–11).

emlékezés, megemlékezés: Az ÓSz és az ÚSz vallásában Istennek azok a tettei, amelyeket üdvözítő tervének megvalósítása során a múltban végbevitt, hit és kultusz tárgyai. – 1. Az ÓSz-ben maga Isten is korábbi üdvözítő tetteire emlékezve viszi végbe, amit az üdvösség kíván (Kiv 32,13; MTörv 9,27; 1Kron 16,15; Zsolt 98,3; 105,8.42), de főleg a → szövetségre (Kiv 2,24; 6,5; Lev 26,42; Jer 14,21; Zsolt 106,45) v. korábbi ígéreteire (2Kron 6,42; Neh 1,8) való ~ irányítja Istent üdvözítő tetteiben. Ugyanakkor az ember számára az üdvösség forrása az Isten üdvözítő tetteire való ~ (MTörv 8,2.18). A Jahvéhoz való megtérés v. a hozzá való ragaszkodás a rá (Jer 51,50; Préd 12,1; Ez 6,9), a csodáira (1Kron 16,12; Zsolt 105,5) v. a törv.-eire, ill. parancsaira (Mal 3,22) való ~-hez kapcsolódik; és viszont: a Jahvétól való elpártolás, a hűtlenség, a meg nem ~, ill. a megfélemlítés (škh) róla (Bír 3,7; Iz 17,10; 57,11; Oz 2,5 stb.), a nevére (Jer 23,27), a szeretetéről (Ez 16,22.43), a csodáiról (Neh 9,17; Zsolt 106,7). Tehát a hívő ember élete az ÓSz-ben folytonos ~. – Mindenekelőtt a kultikus helyek szolgálnak az Istenre való ~-re (Kiv 20,24). Innen érthető módon az ~ rokon értelművé vált az → ünnep szóval. Izr. liturgikus kalendáriumában az ~ a régibb szövegek felől az újabbak felé haladva egyre jobban kidomborodik. A → sátoros ünnepnek a későbbi nemzedékeket azokra a (lomb)sátorokra kell emlékeztetniük, amelyekben Izr. fiai az Egyiptomból való kivonulás után laktak (Lev 23,24); a → pünkösd v. a hetek ünnepén az egyiptomi szolgasors volt az ~ tárgya (MTörv 16,12), → purim alkalmával pedig az, ami az Eszt 9,20–23: olvasható. Mégis, leginkább a → húsvétra jellemző a szolgaságból, a rabságból való szabadulásra való ~; ez az ünnep magáért az ~ért van, arra hivatott, hogy ébren tartsa az ~t a törv.-hez való hűségre (Kiv 13,9). A kovásztalan kenyér, amelyet húsvét után 7 napig kellett enniük, a „szükség kenyere” volt mivel „nagy sietségben” (= szorongatott helyzetben) vonultak ki Izr. fiai Egyiptomból, így kellett megemlékezniük kivonulásukról egész életükben (MTörv 16,3). Itt már érződik, hogy a rítus több mint egyszerű visszagondolás egy múltbeli eseményre; inkább visszaidézése, megjelenítése Isten üdvözítő tetteinek. Ezt a Kiv 13,4 már meg is fogalmazza. Mégis a legegységesebben a 12,1–4-ből olvasható ki, ahol is a húsvét megülésére vonatkozó rendelkezések anyagukat tekintve a legrégebbinek, teol.-ilag és nyelvi formába öntésük szempontjából viszont a legkésőbbinek látszanak a Pentateuchusban a húsvéti előírások

közül: a húsvét itt nem pusztán tört.-i eseményre ~nek az ünnepe: Isten egy jövőbeli megváltói tette való tekintettel alapítja. Az ilyen ~ azt jelenti, hogy az emberek utánozzák, sőt megjelenítik azt, amit Isten az üdvösségükre végbevitt: „Ez az éjszaka, amelyen Isten virrasztott, hogy kihozza őket Egyiptom földjéről, legyen Izrael fiai számára is az Úr tiszteletére átvirrasztott éjszaka minden nemzedéken át” (12,42). Vagyis: ezen az éjszakán a virrasztás során a szertartásban az egykor lezajlott tört.-i esemény megy végbe. Ezért rendelkezhet így a → Misna: „Minden időben mindenki tekintse kötelességének, hogy úgy nézzen magára, mint aki maga vonult ki Egyiptomból.” Mindazáltal: a húsvét nem csupán ~ és megjelenítés, hanem egyszersmind a jövőbeli teljes üdvösségnek is elővételezése és záloga, ahogy az a húsvéti előírásokból ismételtén kicsendül. – 2. Az ósz-i ~ v. anamnézis, az → Eucharisztia számára a talaj már elő volt készítve. Az Eucharisziát Jézus Krisztus küszöbön álló megváltó halálára való tekintettel alapította (test, amely áldozatul adatik, vér, amely kiontatik). Az erre való ~ (1Kor 11,24 kk.; Lk 22,19) beteljesíti a korábbi kultikus ~ek sorát. Az Eucharisztia azonban szentségi megjelenítés is („Valahányszor... az Úr halálát hirdetitek”: 1Kor 11,26), de tárgyi emlékek is nevezhető. Másrészt a szentségi ~ az üdvösség jövőbeli beteljesedése felé irányít („amíg el nem jön”: 11,26). Az ÚSz-ből azonban az Istenre v. Krisztusra való ~ mint alapmagatartás hiányzik, mert Krisztus és az üdvösség összetartozik, és a hívő számára az Egyh.-ban jelen van.

Emmánuel, Immánuel (héb. 'velünk az Isten'): személynév. Iz 7,14: „Igen, a szűz fogan, fiút szül és ~nek nevezi el”; a hagyományos katolikus értelmezés közvetlenül a Megváltóra vonatkoztatja. Mindamelllett az ~ születése jel Acház számára. Az almah szó 'házasságra érett, férjhez menendő lány'-t jelent, nem 'szűz' jelentésű (Ter 24,43; Kiv 2,8; Zsolt 46,1; 68,26; Péld 30,19; Én 1,3; 6,8; 1Krón 15,20) a szó fiziológiai értelmében, legfőljebb úgy is alkalmazható; a régi K-i nyelvekben fiziológiai értelemben véve nem is volt külön szó a szűzre; Ugaritban pl. Anat is „szűz” (btl), jöllehet a saját bátyjával volt nemi kapcsolata. – Iz 8,8: az ~ egyértelműen az akkori Júdát szimbolizálja. Ezért az első helyen (7,14) közvetlenül Acház fiára vonatkozathatjuk. Acház ellenségei fölkeltek, hogy megdöntsék Acház házat és helyébe új királyt (= királyi házat) válasszanak (Iz 7,6). Nemcsak a királynak, hanem a népnek sem volt már bizalma Dávid házában, hite az isteni ígéretekben (7,2.9). Acház a saját fiát fölálította a Hinnom völgyében (2Kir 16,3). Egy másik fiú már megfogamzott anyja méhében, és nemsokára meg is fog születni. Ez lesz a jel, hogy Jahve az ellenség ármánykodása, s a király és a nép minden kishitúsége, hitetlenkedése ellenére megvalósítja üdvözítő tervét, mégpedig Dávid nemzetsége révén. A jelenbéli szorongatottság tehát a távoli jövő felé mutat, amikor is Dávid házából egy kései utód Jahve terve szerint elhozza a népnek a boldogságot, az eszkatologikus üdvösséget (vö. Iz 9,5–6; 11,1–9). Az ~re vonatkozó jövődőlésben összefonódik a jelen és az idők vége, a dávidi és a messiási ország. Így az ~nek a Megváltóra, az almah 'lány' szónak pedig Máriára vonatkoztatása a liturgiában végső fokon megalapozott, a kinyilatkoztatás tört.-i rendje szerint van.

Emmausz (gör. 'meleg forrás, hévíz'): helység Jeruzsálemtől ÉNy-ra, légvonalban 24 km-re. Hajdan Jeruzsálemből több út vezetett ~ba; közülük leginkább a Bet-Horonba vivő utat használták ennek a katonai szempontból fontos városnak a megközelítésére, amely a puszta és a hegyvidék határánál feküdt, és Ny-on éppolyan jelentősnek számított, mint K-en Jerikó. Itt győzedelmeskedett Kr. e. 161: Makkabeus Júdás Nikanor és Gorgiász fölött (1Mak 3,57–4,25). Bakchidesz Kr. e. 160: megerősítette (9,50–51). Kr. e. 47-től a hasonló nevű kormányzóság legfontosabb helysége. Kr. e. 4: Varus fölégette megtorlásul, amiért Athrongaiosz megtámadott egy róm. hátvédcsapatot. Az első zsidó háborúban itt állomásozott az 5. légió (ezt fölirat is igazolja). Kr. u. 221: Elagabal jóvoltából Nikopolisz néven városi rangra emelkedett. A keresztény közösségben, amely ~ban létrejött, a legjelentősebb személyiség Julius Africanus volt. Hogy a korai bazilika, amelynek maradványait föltárták,

ebből az időből való-e, nem lehet egyértelműen bizonyítani. Az arab Amvasz falut, amely megőrizte nevében a régi ~ nevét, 1967. jún.-ban lerombolták. – Lk 24,13: úgy szerepel, mint két tanítványnak (→ Kleofás) az úticélja. Az ott megadott 60 stádium távolság téves, ezért már Euszébiosz, ill. Szt Jeromos helyesbítette 160 stádiumra; Jeruzsálemtől 60 stádiumnyira régészetiileg igazolhatóan és a hagyománnyal megegyezően nem lehet ~ nevű helységet kimutatni.

En (a héb. ajin 'forrás' szóból): A közeli forrásból elnevezett helységek nevében fordul elő (En-Gedi, En-Ganin, En-Dor, En-Eglajim, En-Rimmon, En-Semes, En-Tappuach).

Enak fiai, enakiták: → anakiták.

En-Dor (héb. 'Dor forrása'): helység Manassze törzsi birtokán (Józs 17,11), Saul tört.-ében a halottlító asszony lakóhelye (1Sám 28,8–25). A Zsolt 83,11 ~hoz köti Bárak győzelmét. Vsz. a mai Hirbet es-Safsaféval azonos, 5 km-re DK-re a Tábor hegyétől.

Éneász: annak a – neve után ítélve hellén – betegnek a neve, akit Péter ap. Liddában 8 évi bénaságából meggyógyított (ApCsel 9,32–34).

En-Eglajim: → En-Gedi.

ének, dal: A héb. sír széles körben használt, tág értelmű kifejezés volt (vö. a magyar ének szóval). Izr. fiai, akik igen szívesen énekeltek, gyakran hangszeren is kísérték az ~et (Ter 31,27; Iz 23,16; 30,29; Ám 6,5). Az ÓSz a sok vallásos ~en kívül több profán ~et is megőrzött. – 1. Profán énekek. Első helyen az ún. munkadalokat kell megemlíteni. A Szám 21,17 kk. egy kúténeket tartalmaz, amelyet vsz. a kút ásásakor énekeltek; ez arra enged következtetni, hogy a forrásvizet nagy becsben tartották és különös, csaknem mágikus erőt tulajdonítottak neki. – Magától értetődik, hogy amikor a termést betakarították, aratáskor, szüretkor, csépléskor és szőlőtaposáskor, ill. sajtoláskor az ~nek fontos szerep jutott (Bír 9,27; 21,21; Iz 9,2; 16,10). De – épp ilyen alkalmakkor – megvolt a veszélye, hogy a mulatozás elfajul; ezért emeltek szót a próf.-k az ilyen ~ek ellen (Iz 5,11 kk.; Ám 6,4 kk.). – Különösen a jegyesség és a menyegző szolgáltatott alkalmat a vigadásra (Jer 16,9; 25,10; 33,11). Elsősorban az → Énekek énekére kell itt hivatkoznunk, amely eredetét tekintve biztos, hogy szerelmi énekek gyűjteménye volt; egy részüket menyegzőre írták és a menyegző alkalmával elő is adták. – Nagyon elterjedtek voltak a különféle őrdalok is; átvitt értelemben a próf.-k szerepére utalnak (Zsolt 130; Iz 21,11 kk.; 52,8 kk.; 62,6 kk.; Hab 2,1–3). – A gúnydal annak volt a jele, hogy valaki szóbeszéd tárgya lett; ha egy-egy személyről volt szó, zömben gúnyos mondások, ha közösségről, akkor inkább gúnydalok keletkeztek. A társadalmi élet szempontjából ugyanazt a szerepet töltötték be, mint amit később a próf.-k fenyegető jóvendölése; az ókori K-en ui. meg voltak róla győződve, hogy a szó ereje valóságformáló (vö. Szám 21,27–30; Iz 37,22–29; 44,9–20; 47). – A temetési szertartások sorában kiemelkedő szerepe volt a siratásnak, a → siratóénekeknek; ezeket „hivatásos” → siratóasszonyok (Jer 9,16 kk.) v. a rokonok, ill. a barátok énekeltek elő (2Sám 1,17; 3,33 kk.). Ironikus volta miatt külön említést érdemel Bábel királyának siratója (Iz 14,4–21). – Mint Egyiptomban és Mezopotámiában, Izr.-ben is tartottak a királyok → énekeseket (2Sám 19,36), akik ünnepi alkalmakkor király- és főleg győzelmi dalokat adtak elő (1Sám 18,6 kk.; Zsolt 45; vö. Kiv 15; Bír 11,34; 16,23 kk.); a legjelentősebb harci dalt, ill. győzelmi éneket a Bír 5 őrizte meg számunkra. – 2. Vallásos énekek. Első helyen a 150 → zsoltárt felölelő kanonikus → Zsoltárok könyvét (Zsolt) kell megemlíteni. Nem fér hozzá kétség: a zsoltárokat nagyon korán felhasználták kultikus célokra. Minthogy az ÓSz-ben nem lehet a profánt és a vallásost világosan elhatárolni, nehéz a zsoltárokon belül bizonyos részeket tisztán profánként elkülöníteni. A Zsolt 5 kv.-re osztása minden bizonnyal a Pentateuchushoz igazodásra, ill. a zsoltárok kultikus szerepére vezethető vissza. A mai bibliamagyarázók a zsoltárokat formai és

tartalmi szempontok alapján különféle csoportokra, műfajokra osztják. Ezzel az ÓSz különféle ~ fajtáinak megkülönböztetését és felismerését is megkönnyítik. Még → canticum, → himnusz.

Énekek éneke, Én: protokanonikus ósz-i bölcsességi kv. – I. Elnevezése. A héb. kánonban az egyéb írások kv.-csoportba sorolták és Sir hassirim 'énekek éneke, azaz legszebb ének'-nek nevezték. A LXX: Aszma 'ének'. A Vg szó szerinti fordításában a héb. nevet vette át: Canticum canticorum '~'. – II. Keletkezése. A. Robert és az ő nyomán A. Feuillet szerint az ~ a próf.-i hagyomány folytatása, a Jahve és népe közti viszony (házasság) tekintetében. Olyan időben keletkezett, amikor az antológiai stílus jelentősebb lett, az ~ témái és képei (menyasszony és vőlegény, király, pásztor, szőlőskert, alvás és ébredés, keresés és megtalálás stb.) a korábbi próf.-i beszédek (Oz, Jer, Ez, Iz) hatására üdvösségtört.-i-eszkatológiai értelmet kaptak. Az 5 költemény, amelyet az ~ magában foglal, azt a reményt és kétséget, bizakodó várakozást és csalódást érzékelteti, amely a fogság és Nehemiás működése (Kr. e. 444. k.) közti időt jellemezte. Ebben a helyzetben Jahve határtalan szeretetében újra meg újra emlékeztette a hűtlen menyasszonyt korábbi boldogságára és hűtlensége ellenére is magához ölelte menyasszonyát. Ez ellen az értelmezés ellen felhozható, hogy az ~ szerzője sehol nem utal az allegóriára, ahogy ez más allegóriák esetében megfigyelhető az ÓSz-ben (pl. Iz 54,4; 62,4; Oz 1,2); aztán a Biblia azon helyein, amelyekkel az ~ párhuzamba állítható, a házassági szerelemről van szó, érzéki színezetű képeket a Biblia szerzői nem alkalmaztak Jahvéra; végül: a klasszikus próf.-i stílusban Izr. mindig hűtlen menyasszony. Az ~ fölépítése, szerkezete lehetetlenné teszi keletkezése idejének meghatározását. A sok arameizmus (pl. Én 1,12; 2,7), a szórványos gör. (3,9 és talán 4,4 is), ill. perzsa sajátosság (4,13) miatt – nyelvi alapon – vannak, akik a hellenista kor elejéről eredeztetik, bár némelyik ének vsz. sokkal régebbi (pl. a 6,4 lehetséges, hogy a 8. sz.-ból ered, mert ekkor Tirca városa eléggé ismert volt, bár föltehetően csak eredeti 'kedves, bájos' értelme miatt került az énekbe). Az, hogy Salamon lett volna a szerző, teljesen kizárt. – III. Műfaját tekintve eltérő vélemények vannak: 1. Az ~ lakodalmas és szerelmi dalok gyűjteménye, melyeket egy szerkesztő úgy foglalt egységbe, hogy bizonyos témák ismétlődése (pl. a szerelmesek egymás utáni vágyakozása) drámai feszültséget adjon a gyűjteménynek. Kifejezései és képei alapján az arab és szír lakodalmas dalok rokonának tekintik (az utóbbiakban a falu népe részletesen megénekli az esküvő hetében királynak és királynőnek képzelt ifjú pár testi szépségét); az ~ mégis inkább az egyiptomi szerelmi dalokhoz hasonló (ide vezethető vissza pl. a szeretett lány „húgom” megszólítása). – 2. Mások – már Origenész is – tudatosan fölépített drámai alkotásnak tekintik, amely egy pásztorlány élményeiről szól, akit Salamon elcsábított és a háremébe vitt, de aki hű maradt első szerelméhez. Nem bizonyítható, hogy az ~ egésze fölfelé ívelne és a végén valami kibontakozáshoz vezetne. – 3. Az ~ olyan énekek gyűjteménye, amelyek eredetileg a K-i termékenységistenségek esküvőjére készültek, istenségek lakodalmáról szóltak. Ezek az énekek később ünnepi olvasmányként belekerültek egy tavasszal tartott ősi kánaáni, ill. izr. ünnep (→ kovásztalan kenyér) rítusában, a természet ébredésének köszöntésére (kultikus-mitológiai magyarázat). Ám a világi szerelmi dalokhoz való hasonlósága miatt nehéz elképzelni, hogy pogány vallásos énekek gyűjteménye belekerülhessen a zsidó kánonba. Egyes tudósok szerint ez azért vált lehetővé, mert a régi kánaáni ünnepi olvasmányt Salamon esküvőjére, ill. Izr. és Jahve kapcsolatára (házasság) vonatkoztatták. – 4. Sok, kivált katolikus exegéta allegóriának tekinti az ~ énekeit, amelyek a férfinak és a nőnek, ill. odaadó szerelmüknek képében Jahve Izr. iránti hűségét tárják elénk. A házasság, ill. a házassági hűség az ÓSz-ben gyakran szerepelt a szövetség, ill. a szövetségi hűség képeként (Iz 50,1; 52,1–2; 54,4–8; 62,4–5; Jer 31,17–22; Ez 16,8; Oz 3,1–3 stb.). Nem meglepő, ha ua. a kép itt részletesebb kifejezést kapott. D. Buzy szerint az ~ 7 éneket tartalmaz, s ezek mindegyike 3 részből áll: a menyasszony meglátogatása, a menyasszony és vőlegény kölcsönös dicséréte, szerelmük beteljesülése. Buzy hozzáteszi, hogy az ~ mintegy

ellentéte a próf.-knak, akik küldetésüknek megfelelően mindig Izr. hűtlenségét hangoztatták. – IV. Értelmezése. 1. Sokan úgy vélik, hogy az ~ szó szerint az emberi szerelemről s a testi szépségről szól. Ám a katolikus exegéták kitartanak amellett, hogy az ~ szó szerint sem csupán a testi szerelmet zengi, hanem – bár nagyon finoman – azt is érzékelteti, hogy a szerelem Isten ajándéka, így a házaselet kötelezettségeinek és a hűségnek a vállalására biztat, mely hozzásegít a személy mélyebb megismeréséhez (Én 2,2–7; 5,10; 6,8–9; 7,11; vö. Ter 3,16). Tört.-i összefüggésben (szövetségi viszony) ez a szerelem szükségszerűen Jahve népe iránti szeretetére utal, mert beleilleszkedik abba az isteni műbe, amely által Jahve népét létrehozta. – 2. Sok zsidó és katolikus szerző szerint az ~ csupán allegorikus, ill. parabolikus értelmű, szó szerint véve nem értelmezhető. Megindoklásul arra hivatkoznak, hogy az Egyh. elítélte Mopszvesztiai Theodorosz szó szerinti értelmezését; csak így magyarázható, hogy bekerült a kánonba; az egyh.-atyákkal, valamint a liturgiával szintén csak ilyen értelmezés lehet összhangban (→ jegyesszimbolika). – 3. Azok a katolikus exegéták, akik a szó szerinti értelmet védik, még egy mélyebb jelképes, ill. előképet föltételező értelmezést is javasolnak (a primer jelentés Jahve népe iránti szeretete és in sensu consequenti az ÚSz-ben Krisztusnak Egyh.-a, vagyis az új Isten népe v. ennek anyja, Mária iránti szeretete), amelyre a szerzők nem hivatkoznak ugyan, de amelyet a klasszikus próf.-i nyelv (képek!) figyelembevételével már a zsidók is az ~ Isten szándéka szerinti értelmének tekintették, később pedig a beteljesedés fényénél (vö. Mt 9,15; 22,1–14; 2Kor 11,2; Ef 5,23.32; Jn 3,29) az Egyh. még inkább. Ez egyúttal az ~ kánonba kerülését is magyarázza. Hogy az ~ zsidó kánonba kerülésének volt-e liturgikus háttere, az kérdéses, mert nem lehet megállapítani, mikor és hogyan került az ~ kapcsolatba a pászkaünnepel.

énekesek: Az ünnepi hangulatot különösen családi v. kultikus ünnepeken (Lk 15,25), zarándoklat alkalmával énekkel emelték, amelyet esetenként zene és tánc is kísért (Jób 21,12; 30,31; Zsolt 69,13; Sir 32,5 kk.; Ám 6,5). Dávid idején ~ és énekesnők is tartoztak az udvartartáshoz (2Sám 19,36). Gyász alkalmával, fájdalom enyhítésére szintén énekeltek (Siral 5,14; Ám 8,3.10), ha csak „hivatásos” → siratóasszonyok is. Az ének általában nemigen állt sokkal többől mint egyetlen versből, amelyet folyamatosan ismételték (Kiv 15,20; 32,18; 1Sám 18,7; 21,12; Mt 11,17). A kultikus éneklés a későbbi időkben a leviták kizárólagos joga volt; a leviták közt épp az ~ és a zenészek (→ hangszerek) számítottak a legtekintélyesebbnek; Ezd 2,41 Aszaf fiaiként említi őket (a többi levitától való megkülönböztetésül?); a Krón ugyanakkor Aszaf, Hemán és Jedutun fiaiként szerepelteti a kultikus énekekre és zenére hivatott levitákat, akiknek szervezete Dávid koráig nyúlik vissza (1Kron 15,16–24; 25,1).

engedelmesség: 1. Az ÓSz-ben. A gör.-től eltérően a héb. Bibliában nincs olyan szó, amely az ~ jelentést hordozná; a fogalom körülírására a 'valakire hallgat' (pl. Ter 22,18), a 'valakinek felel' (pl. Iz 66,4) v. a 'megbízásnak eleget tesz, parancsot teljesít' értelmű (pl. Kiv 7,6) ige szolgált. Ez a szóhasználat arra enged következtetni, hogy az ÓSz-ben az ~ párbeszéd jelleget öltött, s – az imádságtól eltérően – tetteges felelet volt Isten megértett szavára, a → kinyilatkoztatásra. Az így értelmezett ~ volt a központja a vallásosságnak, erre épült a kultusz és minden egyéb (vö. 1Sám 15,22; Zsolt 40,7–9; Jer 7,22 kk.). Ebből következően a → bünt elsősorban az engedetlenség jelentette, a szembeszegülés, a hallani, érteni nem akarás (pl. Iz 30,9). – Végső fokon mindig Jahve az, akinek engedelmeskedni kell, aki különféle módokon nyilvánítja ki akarátát közvetlenül, személyhez szólóan (pl. Ter 22,18) v. közvetve, „szolgái”, így elsősorban Mózes és a próf.-k szavával (MTörv 18,13–20; Jer 7,25 kk. stb.), de a papok és a bírák (vö. MTörv 17,8–13) által is. Később egyre inkább a törv.-ben ölt testet az Isten akarata, ezzel az engedelmeskedés is egyértelművé válik a parancsok megtartásával v. képes kifejezéssel az Isten útjain való járással (vö. 26,16–18; Zsolt 119). Az ~ alapja nem annyira Isten hatalmának és fölségének elismerése, sokkal inkább a szövetség, amelyet Isten a

kiválasztás, az üdvözíteni akarás jegyében Izr.-lél kötött (vö. pl. Kiv 20,2: a Tízparancsolat megalapozása). Tehát az ~nek nem csupán a → félelem szolgál alapjául, hanem az Isten szeretetéből is következik, úgyhogy az Istennek engedelmeskedni már az ÓSz-ben egyet jelent azzal, hogy az Istent szeretni (vö. pl. 20,6; MTörv 10,12 kk.). Mindebből következően az ~ első és legfőbb gyümölcse a szövetség megtartása, és ennek folyományaként az Istennel való közösség (26,16–19; Zsolt 25,10 stb.), az élet (Iz 55,3; vö. Ter 2,16 kk.), az ország (Lev 20,22; MTörv 6,17 kk.), az áldás, a béke és a boldogság (vö. 28,1–14; Iz 48,18). – Az ~ legszebb példája az ÓSz-ben Ábrahám (Ter 12,1–5; 22,1–18). – 2. Az ÚSz-ben. – a) A keresztények ~e az ósz-i szóhasználatától eltérően az engedelmeskedni igén kívül az Isten szavát hallgatni és megtartani (Lk 11,28), az Atya akaratát teljesíteni (Mt 7,21), a parancsokat megtartani (Jn 14,15.21) kifejezés is használatos. – Az ~ a keresztények alapmagatartása Istennel szemben. A szinoptikusoknál az Isten országába való bejutás feltétele (Mt 7,21) és a keresztény élet alapja (Mt 7,24 kk.). A saját elhatározásról, döntésről való lemondás révén az ~ teszi lehetővé Krisztus követését (Mk 8,34), és szellemi rokonságot hoz létre Jézussal (3,34; vö. Jn 15,14). Pál az üdvösséghez szükséges, halláson alapuló hitet (vö. Róm 10,17) az ~gel azonosítja (1,5; 16,26), János az Isten és a Jézus iránti szeretet lényegét a parancsok megtartásában látja (Jn 14; 15,21; 15,10; 1Jn 2,3–6), 1Pét 1,14 kk. 22 szerint (vö. Róm 6,16) a szentség az ~en alapszik. – Az ~ Istennek, az Atyának akaratára irányul (vö. Mt 6,9 kk.; 1Pét 1,14). Isten akaratát elsősorban a parancsok testesítik meg (Mk 10,19; vö. Mt 5,17–19), de az illetékes tekintélyek rendelkezéseiben is benne rejlik, ha nem Isten parancsaival ellentétes dolgot kívánnak (vö. ApCsel 4,19; 5,29). Ezért köteles engedelmeskedni a gyermek a szülőnek, a szolga urának, az alattvaló a fölöttesnek, az állampolgár az uralkodónak (Róm 13,1–7; Ef 6,1.5; Kol 3,20.22; 1Pét 2,13–16). Mégis az Isten akaratát valójában csak Jézus adja igazán tudunkra (vö. Mt 5,27–45), aki az Atyától kapott hatalom birtokában (vö. Mk 1,27; Mt 28,18 kk.) egyszersmind az iránta való ~re is igényt tart. A Jézus iránti ~ az ev. iránti ~ (Róm 10,16; 2Tesz 1,8; vö. 2Kor 10,5; Gal 5,7), valamint az általa alapított, az Ő küldetését folytató Egyh. és ennek feje iránti ~ (Mt 18,15–18; Lk 10,16; 2Kor 2,9; 1Tesz 5,12 kk.; 2Tesz 3,14; Zsid 13,17) révén valósul meg. A keresztény ~ a szívünkbe oltott új törv.-re vonatkozó ósz-i ígéret (Jer 31,31–34; vö. Ez 36,25–28) beteljesedése: nem annyira a külső előírásokhoz való igazodást jelenti, hanem sokkal inkább a készséget annak követésére, amire az Isten Lelke belülről indít (vö. Róm 8,1–7 stb.). – b) Krisztusnak az Atya iránti ~e (Mk 14,36; Fil 2,8 kk.; Zsid 5,8 kk.; 10,5–7) a keresztény ~ példája (vö. Fil 2,5.12). Míg a szinoptikusok Jézus életét és halálát elsősorban az írásokból kikövetkeztethető kell szempontjából nézve mutatják be (pl. Mk 9,31; Lk 24,7.26 kk.), János inkább Isten küldöttként mutatja be Jézust, aki azt tekintette feladatának, hogy mindenben teljesítse küldője akaratát (vö. Jn 4,34; 5,30; 6,38; 8,29; 15,10 stb.). – Krisztus ~éhez két szoteriológiai szempont kapcsolódik: megszünteti Ádám engedetlenségét a következményeivel egyetemben (Róm 5,9) és alapja annak, hogy Jézus legyen az Úr, a Küriosz (Fil 2,8–11), és így azoknak, akik neki engedelmeskednek, örök üdvösséget szerez (Zsid 5,8 kk.).

En-Gedi (héb. 'Gida-forrás'; újabban 'bővizű forrás'-ként értelmezik; vö. Szám 33,32; MTörv 10,7: a nevek!); forrás Júdea pusztájának K-i lejtőjén és oázis a Holt-tenger partvidékén. A település tört.-éről a Bibliából, az egyéb forrásokból és az 1961-től folytatások leleteiből a következő kép rajzolódik elénk: a forrás fölött 30 m magasan, a szikla tetején (kultikus) építmény maradványai vannak a kőzorkorból (kalkolitikum); 1Sám 24: erre a vidékre menekült Dávid Saul elől; erőd maradványai a pusztában, amely Júda osztlányrésze lett (Józs 15,62); ez védte a forrást és a feljárt Szisz hágója felé, amely Edom és Moáb számára a legrövidebb utat jelentette Tekoa és Jeruzsálem megtámadására (2Krón 20: Hacacon-Támár). A Tell-ed-Dzsum virágzó település kb. Kr. e. 630-tól (Jozija) a száműzetésig (V. réteg); a babilóniaiak elpusztították (IV. réteg); a Kr. e. 3–2. sz.-ban a Ptolemaidák kezén volt, akik megerősítették (III. réteg); a Hasmoneusok idején intenzív

földművelés folyhatott itt (II. réteg); a Kr. e. 1. sz.-ban rövid ideig egy terület központja (ZsidHáb 3,3,5); Kr. e. 40–37: a pártusok betöréseitől és a Heródes korabeli zavargásoktól szenvedett; az 1. zsidó fölkelés idején Maszadából megtámadták a szikáriusok (4,7,2); Kr. u. 70 után a róm. császár uralma alá tartozott; a 2. zsidó háborúban Bar Kohba híveinek volt a központja; a róm.-ak innen kiindulva utakat építettek; egészen a bizánci korig (5. sz.) zsidók lakták. ~ trópusi éghajlatáról volt nevezetes; ennek köszönhetően magasra nőtt itt a pálma (Sir 24,14; vö. ZsidTört 9,1,2; Plinius, *Historiae Naturalis* 5,17), de termett itt henna (Én 1,14: → ciprusvirág) és → balzsam (ZsidTört 9,1,2; Plinius, *Hist. Nat.* 12,118) is. Az ~ közelében „a levelek barlangjában” talált iratok ~ kereskedelmi kapcsolatait tanúsítják (piac, kikötő): a Holt-tengeren át a K-i partvidékkel, ahol az Ez 47,10 említette En-Eglajim keresendő, valamint a → nabateusokkal. Az → esszénusok települését, amelyet Plinius (*Hist. Nat.* 5,17.73) mintha összefüggésbe hozna ~vel, még nem sikerült megtalálni.

engesztelés: → kiengesztelődés.

engesztelés helye, kiengesztelődés táblája: A Kiv 25,17–22 (v. tágabb értelemben a Szám 7,89; Lev 16,2.13–16) szerint a → ládán egy kappóretnek (rövidítve: k) kellett állnia, amelyet a Kiv 25,21 a láda tetejeként ír le (LXX: hilasztérion epithema, 'a kiengesztelődés táblája', ugyanígy a 37,6 szóhasználatában is; egyébként 'engesztelés, kiengesztelődés helye' így pl.: Zsid 9,5; vö. 1Krn 28,11). Az ~ 2 oldalán 2 → kerubnak kellett lennie. A legrégebb zsidó kommentárok szerzői 'engesztelőtáblát' (= a felül nyitott láda födelét) értettek rajta, föltehetően abban a meggyőződésben, hogy a kpr fő alapjelentése (a héb.-ben csak kipper formában használták) az arab 'beföd, betakar' jelentésű igékkel rokon. Helyesebb a fogalmat a 'kiengesztelődni' értelmű héb. kipper szóval kapcsolatba hozni (vö. akkád kuppuru). A k mint nomen agentis arra utal, ami kiengesztelődést eredményez (vö. a főtebb említett gör. megfelelővel: LXX; sőt a LXX a Kiv 25,17 és 37,6 esetében is az engesztelés gondolatát helyezi előtérbe). A k több mint egyszerűen a láda teteje, külön jelentése van; drágább, mint maga a láda, mert színarany, sőt föltehetően a legfontosabb tárgy volt a szentélyben (1Krn), amely itt engesztelőteremként szerepel. A k különösen szent hely, az Isten trónja, ahol Jahve székel (vö. a kerubokkal és a szóhasználat: 1Sám 4,4; Zsolt 80,2; 99,1). Ezért a nép nem léphetett be a szentélybe, és a főpapnak, amikor az engesztelés napján a szentélybe lépett, tömjéneznie kellett, hogy a k láthatatlanná váljék. Úgy látszik, a k volt az a hely, ahol az Isten a népével kapcsolatba lépett és kinyilatkoztatta magát (vö. a Vg-ban Kiv 25,19 kk.; Szám 7,89; ugyanígy Kiv 37,6: oraculum). Az ~ az áldozatbemutatás rítusában is fontos szerepet töltött be (→ engesztelés napja, → engesztelő áldozat), és az egész nép bűneivel kapcsolatos engesztelő szertartások is közvetlenül (Lev 16) v. közvetve (4,3–21) a k-hoz kapcsolódtak. Nyilvánvaló tehát, hogy a k az a hely, ahol Isten megbocsátja a bűnöket és megmutatja irgalmasságát (vö. Róm 3,25; → kiengesztelődés). Ha a 'fedél, tető' értelmet eredeti jelentésnek tekintjük, akkor legalábbis azt el kell fogadni, hogy az áldozati rítus hatására ez 'az engesztelés helye, a kiengesztelődés táblája' lett. Egy ilyen jelentésfejlődés föltevése a LXX adatával is összhangban áll.

engesztelés napja (héb. jóm hakkippurim): Izr. általános bűnbánati és engesztelő napja a 7. hónap (Tisri) 10. napján. Az előírásokat a Lev 16 foglalja magában, amelynek szövege nem egy kéztől való, hanem több nagyon régi elemből tevődik össze; a 23,26–32 (vö. Kiv 30,10); 25,9; Szám 29,7–11 és a Misna Jóma traktátusa szintén tartalmaz az ~ra vonatkozóan előírásokat. Idővel az év legszentebb ünnepe lett, úgyhogy a későbbi rabbik a nagy napként, sőt egyszerűen a napként tartották számon. – I. A rítus és jelentése. Az ~jára az előírások böjtot és szombati nyugalmat rendeltek (Lev 16,29–34a: irodalmilag a legkésőbbi), ezért Josephus Flavius (ZsidTört 16,29–34) és az ApCsel 27,9 egyszerűen a böjt idejének, ill. napjának mondja. A főpap egyszerű fehér öltözéket viselt, amikor szolgálatát végezte. Egyébként ő volt a legfontosabb személy a szertartás során, amelynek ezen a napon egyedül a

szentek szentje volt a színhelye ide csak ő léphetett be. Először odavezették az áldozati állatokat (2 kecskebakot, egy kost és egy bikát) a szentély bejáratához, majd sorsot vetettek a 2 kecskebakra: az egyik Jahvéé lett, a másik → Azazelé. Ezután a főpap levágta a bikát engesztelésül magáért és háza népéért, majd belépett a szentélybe. Itt először tömjénezett, hogy a tömjén felhőbe borítsa az → engesztelés helyét, nehogy Isten tekintete vesztét okozza (Lev 16,13); azután vért hintett egyszer a szövetség ládjára és kétszer a láda elé, ill. az engesztelés helyére. Vsz. ez utóbbi, mintegy lusztratív cselekmény jelentette az engesztelést; a bűnért való engesztelő áldozat bemutatásakor valójában a vérrel „megkenés” szolgált engesztelésül (az oltárral kapcsolatban: 16,18; → kiengesztelődés). Most került sor arra, hogy az engesztelés eszközt Istennek szenteljék és vsz. arra is, hogy a szentélyt megtisztítsák a nép bűneitől; a főpap a sorsvetéskor Jahvének jutott kost is levágta, és vérét, mint a bikáét a szentélyben az engesztelés helyére és a kiengesztelés táblája elé hintette. Ez után a szertartás után, amely a szentek szentjét illette, következett – hasonló módon – a szent sátor (a Szentnek) a megtisztítása. Végül az égőáldozati oltár megtisztítására került sor (a 16,18 kk. szerint az az oltár, amely Jahve színe előtt áll; a Jóma-traktátus 5,5 kk. szerint az illatáldozati oltár). A voltaképpeni engesztelés rítusának megfelelően (bűnért való áldozat) az oltár megkenésére a 2 állat összevegyített vére szolgált. Ezzel lezajlott az engesztelés: a szentek szentje, a szentély és az oltár megtisztult a papok és a nép bűneitől. A tiszta és szent helyen Isten, a Szent újra közösségbe léphetett a néppel. – Ezzel a szertartással kapcsolták össze a bűnbak régi rítusát, amelyben népies, ill. jelképes formában kifejezték a bűnök eltávolítását. A sorsvetéskor Azazelnek jutott bakot az égőáldozati oltár elé vezették. A főpap rátette mindkét kezét, megvallotta a nép bűneit (ezek ekkorra már bocsánatot nyertek: 16,16–19, tehát nem valódi „bűnátruházás”), az állat fejére olvasta, aztán egy férfi a bakot kivezette a pusztába, a démonok honába (16,20–22). Később szokássá vált a bakot egy szikla tetejéről letaszítani. A leprások megtisztulásakor a rítus szintén „eltávolító” jellegű volt (14,4–7). A főpapnak és annak a férfinak, aki a bakot kivezette, el kellett végeznie a megtisztulás szertartását. A levágott állatok húsát elégették. – II. A rítus kialakulásának ideje. Az, hogy a próf.-i és tört.-i kv.-ek nem említik az ~t, még nem bizonyosság arra, hogy még nem ismerték, tehát hogy az ~ későbbi keletű. Ez ugyanúgy nem említi a pünkösdi ünnepét, pedig egészen biztos, hogy az ő korában megülették. Neh 8–10 pedig azért nem szól róla, mert akkor még nem a 7. hónap 10. napján tartották meg az ~t. De bármely nézetet vall is valaki a Lev 16; 23,27 kk. és a Szám 29,7–11 keletkezése időpontját illetően, biztos, hogy a bűnbak rítusa nagyon régi keletű. Sok primitív nép körében található rokon rítusok, Babelben pedig szokásban volt Nabu templomának megtisztítása. Az ~nak mint ünnepnek egészére is találunk párhuzamot, mégpedig a babilóniai újév napjának megülésében. Föltehető, hogy különböző nagyon régi engesztelő rítusok kerültek együvé a fogság után, amelyek eredetileg talán egyenként szolgáltak különféle alkalmakkor a nép (Lev 16,8–10.21 kk.) és a szentély (16,16–18) megtisztítására – így alakult ki a fényes ünnep, amelynek később a 7. hónap 10. napja lett az időpontja. – Érthető, hogy az ÚSz a bűnbak rítusának jelentése miatt (a bűnbak jelképesen a népnek már megbocsátott bűneit viselte!) nem erre a rítusra hivatkozik Krisztus áldozatának magyarázatakor (A. Médebielle ellenvéleményt képvisel!), még a Zsid 13,13 esetében sem, ahol arra szólít fel a szöveg, hogy vonuljunk ki a zsinagógából a táboron kívülre és vállaljuk Krisztus gyalázatát; a 13,11 az áldozati állat azon részére utal, amelyet csak a papok fogyaszthattak el a táboron kívül.

engesztelő áldozat: olyan áldozat, amely a bűnt eltörli és így kiengesztel, vagyis helyreállítja az életközösséget Isten és az ember között. – I. Az elnevezés. Az ÓSz-ben a héb. hattát voltaképpeni értelme: 'bűn', tágabb értelemben véve pedig 'az, ami a bűnt eltörli' (Szám 19,9: tisztító víz; vö. 8,7); a bűn eltörlésére mindenekelőtt a bűnért való áldozat szolgált; ezzel levezekelték a bűnt. Ugyanakkor a héb. asam más jogainak megsértésére utal, de tágabb értelemben azt is jelöli, amivel ez a sérelem jóvátehető (1Sám 6,3: jóvátétel). Így a

szó a 'jövátételi áldozat' jelentést is fölvette annak az áldozatnak nevéül, amelyet a Jahve jogait ért sérelem v. egy ember tulajdona ellen elkövetett vétség jövátételére mutattak be (pl. Lev 14,21.25). A P tudatosan törekszik az ~ két fajtájának, a bűnért való és a jövátételi áldozatnak a megkülönböztetésére; de a törv.-ben nem találkozunk mindenütt ezzel a különbségtétellel. – ~ot az akaratlanul elkövetett bűnöktől való megtisztulásért kellett bemutatni (Szám 15,22–26; Lev 4,2.13.22 kk.; 27 kk.; 5,2 kk.); ha valaki szándékosan vétkezett Jahve ellen, akkor a Szám 15,30–31 szerint ki kellett irtani a népből (meg kellett kövezni, el kellett űzni?). A Lev 5,4 kk. (későbbi betoldás?) szerint a nem akaratlanul elkövetett bűn jövátételére is lehetett ugyan áldozatot bemutatni, de csak ha meggondolatlanságból követte el valaki. Az áldozatbemutatás különféle tisztulási, ill. engesztelő rítusokhoz is hozzátartozott (Kiv 29,10–14; Lev 8,14–17; 12,6–8; 14,10–20; 15,14 kk.; Szám 6,9–12). A Lev 16,16.21.30.34 alapján föltehető, hogy az engesztelés különféle erkölcsi v. rituális vétségek esetében is szokásban volt, mint az akaratlanul elkövetett vétségek esetében. – Arra nézve, hogy az ~ milyen jellegű volt és miként szolgálta a kiengesztelődést, → kiengesztelődés. Az → engesztelés napján is hozzátartozott egy engesztelő rítus az áldozat bemutatásához; más hagyományos szokások (pl. 16,11 kk.: a bűnbak elűzése a pusztába; 14,6 kk. 49–53: a madár szabadon engedése) részét alkották ugyan az ~ bemutatásának, de csak jelezték és jelképezték a tisztátalanság megszűnését, önmagukban véve azonban nem számítottak ~nak. Az ~ alap gondolata nyilvánvalóan a jövátétel volt; az áldozattal ui. sokszor együttjárt a visszatartott v. eltulajdonított, lopott holmiért a megkárosított kártalanítása (a teljes érték + 1/5: 5,23 kk.). ~ot mindenekelőtt akkor kellett bemutatni, ha valaki akaratlanul megsértette Jahve jogait (5,15 kk.); de igen sokszor akkor is kötelező volt, ha valaki szándékosan megcsorbította felebarátját jogaiban (legalábbis: 5,19), főleg ha tulajdonjogi sérelem érte az illetőt (5,20 kk.; vö. 19,20–22 és 20,10, valamint MTörv 22,22). – II. Az ~ szerepe. Az ember a bűnével még ha akaratlanul követi is azt el megszakítja Istennel való kapcsolatát és megszentelteleníti a helyet, ahol az Isten közösségre szokott vele lépni. Az áldozati állat vére (a vérrel végzett rítusok: meghintés, bekenés stb. a legfontosabb elemei az ~ bemutatásának!) megtisztítja a szentélyt, így a Szent újra közösségbe léphet az emberrel. A mai szövegekből kikövetkeztethetően ez lehetett az engesztelés szertartásának a fő rendeltetése (quasi sacramentalis expiatio, a bűn kioltása), jóllehet a rítus bizonyos elemeiben és formáiban a kiengesztelés egy más, korábbi értelmezésének nyomai is föllelhetők. Tehát nem a placatio gondolata áll előtérben, amelyet a Lev 4–7 sugall; a vérrel végzett rítusokat nem a vérben rejlő erő teszi hathatóssá (ez a kiengesztelődésnek merőben tetszőleges, lusztratív útja-módja); tisztító hatásuk sokkal inkább abban gyökerezik, hogy Jahve rendelte a kiengesztelődés eszközéül (17,11: a bűnök quasi sacramentalis eltörlése, expiatioja). – III. Az ~ eredete. Jóllehet a hattát és asam szavakkal 'áldozat' értelemben, műszóként, először Ezekiel (Ez 40,39; 42,13), a P és az ÓSz legkésőbbi kv.-ei élnek (2Kir 12,17; Oz 4,8: ~ra utalás?), nem férhet hozzá kétség, hogy az ~ már Ez előtt is szokásban volt, mert a különféle áldozatok közti különbséget ismertnek tételezi föl. A vérrel kapcsolatos különféle rítusok, amelyeknek az ~ bemutatásakor jelentős szerepük volt, szintén az ~ régiségére utalnak; ugyanígy az is, hogy az áldozati állatot a megtisztulni kívánó laikusok hozták, és leölése előtt – legalábbis eredetileg – maguk tették kezüket a fejére, nem a pap, ahogy az a fogság után szokásban volt; vö. Lev 4,15.24.29.33. Az ugariti szövegekben szerepel egy asam (jövátételi áldozat).

Enos (héb. 'ember'): személynév. A Ter 4,26: Szet fia. A papi genealógiában szintén Szet fiaként és Kenan apjaként szerepel (5,6–11). A 4,26: ~ nevéhez fűzött megjegyzést, hogy „akkoriban kezdték segítségül hívni az Úr nevét” általában úgy tekintik, mint a rendszeres és nyilvános istentisztelet első megjelenését. A kainita hagyományban az első ember neve is ~ lehetett.

eón (gör. aión, alapjelentése 'életerő, élettartam') Míg a kronosz az elvont értelemben vett → időt jelölte, addig az aión arra az időre utalt, amelyhez egy meghatározott dolog hozzátartozik. Platón olyan időtartamra utalásul alkalmazta, amelyet a napok és évek egymásutánja nem jellemez (→ örökkévalóság filozófiai értelemben). A zsidó irodalomban (Hénoch kv.-e szláv változatát nem tekintve) nem fordul elő. Itt az ~, éppúgy mint az olam az áttekinthetetlen időtartamot jelöli, azt ahogy a nemzedékek egymást váltják (Préd 1,4). Innen kiindulva – a jobb korra való apokaliptikus várakozás hatásával is számolva – már csak egy lépés kellett a világ fennállásának konkrét idejéig. – A zsidóságban: a régebbi zsidó eszkatológiában a semmi rossztól nem fenyegetett messiási idő és a sanyarú jelen közt nem különült el élesen egymástól: csak a világ fennállása idejének két szakaszát jelentették. Ezt a folytonosságot az apokaliptikus irodalom elvetette: a mostani idő „az igazságtalanság eónja”, amelyet beszennyeznek a bűnök; ennek át kell adnia a helyet a szentség és a boldogság új ~jának, amikor az igazak majd elnyerik jutalmukat (Bár [szír] 15,7). Az apokaliptikus irodalom gyakran él az efféle kifejezésekkel mint ez az ~, praesens saeculum és az eljövendő ~, futurum/venturum saeculum, amelyek egymással élesen szemben álló fogalmakra utalnak. Maga az ~ szó fölvette a 'kozmosz, világmindenség' (→ világ) jelentést. Ilyen értelemben mondhatja 4Ezd 7,50, hogy Isten nem egy, hanem két ~t teremtett. Az első, a gonosz ~ a teremtés kezdetétől az → ítélet napjáig tart (tehát mindkét végén lehatárolt!), az eljövendő ~ az ítélet napjával veszi kezdetét és soha nem ér véget, ezért nagy v. végtelen ~nak is nevezik (Hénoch kv.-e [szláv] 50,2; 61,2; 4Ezd 9,13). A rabbinista irodalomban ez az ~ részben már a világ vége előtt megkezdődik. Ilyen módon az ~ kifejezésben két szembeállítás rejlik időbeli egymásután és minőségbeli különbség (tökéletlen és bűnös egyfelől, tökéletes és szent másfelől); az utoljára említett fölfogásban az ~ nem kötődik okvetlenül időhöz. – Az ÚSz-ben (az eredetiben): a korai zsidó fölfogást az ÚSz szerzői is magukévá tették. Ismételten úgy emlegetik a mát, a jelen időt, hogy ez az ~ (Mt 12,32; Lk 16,8; Róm 12,2; 1Kor 1,20 stb. az eredetiben!). Ezzel szembeállítják az eljövendő ~t (Mt 12,32; Mk 10,30; Ef 1,21). Hogy a kettő szemben áll egymással, azt már Lk 20,34 kk. is mutatja, ahol is az olvasható, hogy a világ fiainak élete különbözik azok életétől, akik méltóvá válnak rá, hogy eljussanak „a másik világba”. Ez a megfogalmazás egyszersmind egyfajta → kiválasztásra is utal; ha az ember bizonyos föltételeknek megfelel, része lesz az ~ban. Ugyanígy Pálnál is (1Tim 6,17 kk.: a gazdagok ebben az ~ban; morális szempontból az ~ semleges!). A magasabb rendű ellentételére 2Tim 4,10 utal, valamint Mt 13,22: a világi gondok veszélyeztetik a természetfölötti életet. Lk 16,8 a világ fiai kifejezésben – a → világosság fiaival szembeállítva – ezt az ~t morális szempontból egy kissé elítélően használja: nemcsak a dolgok fizikai rendjében áll ez az ~ alacsonyabb szinten, mint az eljövendő ~, hanem erkölcsi vonatkozásban is. Ez az alacsonyabbrendűség szinte hozzátartozik a fogalomhoz: 1Kor 1,20; 2,6; 3,18 elítéli azt a bölcsességet, amely a kereszttől elfordul, ugyanígy az Ef 2,2 is az efezusiak megtérésük előtti magatartását. Pál ezért beszél ennek a világnak (= ennek az ~nak) a gonoszságáról (Gal 1,4), amelyben a sátán uralkodik, ennek a világnak (= ez az ~) a fejedelme (2Kor 4,4), s ezért buzdítja Tituszt, hogy éljen szentül és buzgón ebben a világban (Tit 2,12), v. figyelmezteti a róm.-akat, hogy ne hasonuljanak a világhoz (= ez az ~). Mt 13,39 kk.; 24,3; 28,20 (vö. Zsid 9,26) ennek a világnak (= ennek az ~nak) a végéről szól. Az eljövendő ~ már kezdetét vette: Krisztus kiragadta övét ebből a gonosz világból (= ebből a gonosz ~ból; Gal 1,4), és megízlelteti velük az eljövendő világot (~t; Zsid 6,5). Az eljövendő világ (= ~) valójában azonos az → Isten országával.

Epafrász (gör. 'kívánatos'): a kolosszei keresztény közösség megalapítója, de vsz., hogy Laodiceában és Hierapoliszban is ő alapította meg a keresztény egyh.-akat. Pál kedves szolgatársának, Krisztus Jézus szolgájának nevezi (Kol 1,7; 4,12–13); a Filem 23 szerint ~ fogolytársa volt Pálnak Jézus Krisztusban.

Epafroditusz (gör. 'kívánatos' szóból): Pál ap. „testvére, munka- és küzdőtársa”, aki a filippi egyh. megbízásából elvitte Rómába a filippiek adományait. Rómában súlyos beteg lett; amikor fölépült, Pál meleg ajánló szavakkal hazaküldte (Fil 2,25–30; 4,18).

epe: A régiek azt gondolták, hogy a kígyóméreg a kígyó ~ hólyagjában van, ezért a héb. mererah szónak egyszersmind 'epéhólyag' (Jób 16,13: a vese mellett; 20,25; a hát mellett) és 'méreg' (20,14) jelentése is van. Tób 6,5.9; 11,4.8.11–13: a hal ~je gyógyító erejű; a hal ~jének szembetegségek ellen való használata az ókorban nagyon el volt terjedve (Plinius, *Historiae Naturalis* 32,34). – Mt 27,34: ide az „~” úgy kerülhetett, hogy a gör. fordító összetévesztette a móra 'mirha' és a meróra 'epe' arám szavakat (vö. Mk 15,23; → mirha).

Epenétusz (gör. 'a dicsért, magasztalt'): pogánykeresztény Rómában, akit vsz. Aquila és Priscilla térített meg Efezusban. Pál ap. Ázsia zsengejének nevezi Krisztusban és üdvözli (Róm 16,6).

epifánia (gör. 'megjelenés, jelenlét'): A profán gör.-ben az ~ és a vele rokon kifejezések Homérosz óta valamelyik jótékony istenségnek (Aszklépiosz, Apolló, Zeus stb.) váratlan, de jót jelentő megjelenésére utaltak. A hellenista korban már nemcsak valamelyik istenség láthatóvá válását, hanem segítségük megtapasztalását, megmenekülést, szabadulást jelentő közbelépésüket is jelentette. Amellett az egész hellenista és róm. uralkodói kultuszban a visszajövetel (parúzia) szinonimájaként élt az ~, sőt a Ptolemaioszok idején a királynak valamelyik városban tett hivatalos látogatására is az ~ szóval utaltak. Minthogy Egyiptomban a fáraót olyan valakinek látták, akiben valamelyik istenség testet öltött, vsz., hogy itt támadt az a gondolat, hogy a király látogatását az istenség megjelenésével állítsák párhuzamba, annál inkább, mivel a királyt a nép jótevőjének, megmentőjének, üdvözítőjének (szótér) tekintették. – A LXX az ÓSz-ben szereplő ~k közül csak kevés esetében alkalmazza az ~ meghatározást (Ter 35,7; Szám 6,25; MTörv 33,2; Zsolt 30/31,17; 66/67,2; 117/118,27; Jer 29/36,14; Ez 39,28 stb.). Önállóan az ~ főnév (a 2Mak kivételével) csak 2Sám 7,23: és Ám 5,22: szerepel; 2Mak hellenista színezetű írás, innen érthető módon az ~ is gyakran előfordul benne, egyfelől természetfölötti jelenségek bemutatására (3,24–30; 5,2–4; 11,8), de ugyanígy tágabb értelemben is, annak kifejezésére, hogy Isten valami jót tett népe érdekében (2,21; 12,22; 14,15; 15,27). – Az ÚSz-ben Lk 1,79 és 1Tesz 2,8 kivételével csak a pasztorális levelekben szerepel. Tit 2,11 és 3,4: igeként; 2Tim 1,10: miként a hellenista szövegekben a szabadító eszmével kapcsolatos, és a megtestesülésre vonatkozik, ahogy az a Tit 2,11; 3,4 és 2,13-mal való egybevetésből kikövetkeztethető, ahol is biztosan Krisztus újraeljöveteléről van szó. A pogány vallási terminus csak Krisztusra vonatkoztatva kapott teljes értelmet: Krisztusban Isten megjelent igazi Megváltóként az emberek között. Pálnál (1Tim 6,14; 2Tim 4,1; Tit 2,13) az ~ Krisztus dicsőséges eljövételére utal a világ végén. 1Tim 6,15: és 2Tim 4,1: ahol is a Királynak (az igazi Királynak!) és országának elérkeztéről van szó, Pál a képet a régi uralkodói kultuszról veszi át, hogy örömét kifejezze, továbbadja. Külön figyelmet érdemel, hogy amikor Krisztus újraeljöveteléről ír, Pál nem a parúzia kifejezést alkalmazza, mint egyébként, hanem az ~ szóval él. Lehetséges, hogy ez azzal függ össze, hogy a pasztorális levelekben Pál különösen hangsúlyozta Krisztus istenségét. 2Tesz 2,8: az ~ és a parúzia együtt szerepel; lehet, hogy szinonimaként, fokozásul, de ha nem, akkor az ~ itt úgy értelmezhető, mint ami a parúziát különleges eseménnyé avatja.

építés, épülés (teol.-i értelemben csak Pálnál; Mt 24,1 kk.: épületre vonatkozóan): szellemi érték létrejöttének, gyarapodásának elősegítése, előmozdítása az Egyh.-ra (Ef 4,12–16: Krisztus testének fölépítése) v. az Egyh. tagjaira alkalmazva (1Kor 14,12; 2Kor 12,19; Róm 14,19; 15,2). A közösségben mindennek a tagok épülésére kell szolgálnia: a dicsőítő éneknek, a tanításnak, a kinyilatkoztatásnak, a nyelvadománynak, a magyarázatnak (1Kor 14,26), a prófétálás adományának (14,3), a jó szónak (Ef 4,29), a kölcsönös figyelmeztetésnek (1Tesz

5,11), az ap.-i hatalomnak (2Kor 10,8; 13,10). A → karizmák értékét az határozza meg, vajon a közösség épülésére szolgál-e (1Kor 14,5.17). Konkrétan a szeretetben épül föl a test, az Egyh. (Ef 4,16) s a hitben (1Tim 1,4, bár e helynek ilyen módon való értelmezése nem kétségtelen). Mindebből következően Pál szívesen nevezi az ap.-i munkát az Egyh. ~ének (2Kor 10,8; 12,19; 13,10; Róm 15,20 és különösen 1Kor 3,10 kk.: a közösség mint templom = épület). Mivel az ~ szükségszerűen a közösségre irányul, természetlen, aki csak a maga ~ét szolgálja (14,4). Végső fokon tehát elmondható: Pálnál az ~ elsősorban teol.-i-ekkleziológiai értelemben szerepel, ezért nem szabad pusztán „erkölcsi” fogalommá leszűkíteni v. szentimentális módon értelmezni. Végül: Pál olykor polemizálva is él az ~ fogalmával (8,1: a tudás fölfuvalkodottá tesz, a szeretet ellenben épít; 10,23: Minden szabad, de nem minden szolgál javunkra = épülésünkre).

építési áldozat: Egyiptomban és amint a Megiddóban, Tanachban, Gézerben, Joppében stb. felszínre került leletek tanúsítják, a Kr. e. 4. évezredtől Kánaánban is szokásban volt → ház építéskor, pontosabban az alapkö letételekor, de más alkalmakkor is ~ot bemutatni, nemegyszer embert is feláldozni. Az → áldozatnak ez a fajtája még Izr. fiainak korából is kimutatható (Józs 6,26; 1Kir 16,34). Az volt a rendeltetése, hogy a gonosz szellemet (→ démon) elűzze, és az áldozat-bemutatók megnyerjék az elköltözötteket, hogy az újonnan épülő házat vegyék oltalmukba.

Erasztusz, Erasztosz (gör. 'kívánatos' szóból): Pál munkatársa, akit Efezusból – Timóteussal együtt – előre küldött Macedóniába (ApCsel 19,22). A Róm 16,23: úgy szerepel, mint aki a város vagyonát kezeli és üdvözli a róm.-akat. 2Tim 4,19 szerint ~ „Korintusban maradt”. Ha egy és ugyanazon személyről van szó, akkor az illető Korintusban keresztkedhetett meg és további útján elkísérte Pál ap.-t.

erdő: Palesztinát, mielőtt az ember keze hozzá nem ért, ~k borították. Az ~s vidék, amelyet keskeny sztyeppés sáv választott el a pusztától, és amely elsősorban az éghajlatnak (500 mm-nél több évi csapadék) köszönhette létét, ahogy az a jellemző aljnövényzetből még kikövetkeztethető, Palesztinának a Jordántól Ny-ra eső részében D-i irányban Gáza térségéig terjedt. A Jordántól K-re eső terület Ny-i részén a viszonylag keskeny ~ borította hegyeshalmos sáv jóval tovább lenyúlik D-re, mégpedig Petrán is túlra; ugyanakkor É-on az ~s vidék K felé kitüremkedve még a Havrán-hegységet is felöleli. – Napjainkban a palesztinai hegyvidék zömében kopasz, karsztos, csak szórványosan láthatók az egykor sűrű ~ség maradványai. Nagyobb ~s részek vannak ma is még a Kármelen, Galilea egyes részein, Adzslunban (ez Palesztina legkiterjedtebb ~s vidéke) és a Jordánon túli terület D-i részén, de csak embernél magasabb örökzöld bokrokból, köztük szórványosan nagyobb fákból (macchia) v. alacsony és ritkás bokrokból álló cserjések formájában. – A leggyakoribb fafajták: az örökzöld kermesztölgy (Quercus coccifera), a lombhullató kecskeszem tölgy (Quercus aegilops), a terebint (Pistacia terebinthus) és az aleppói fenyő (Pinus halepensis). Magas fákkal csak egyenként, esetleg csoportokban találkozunk. A Libanonban is már csak nyomai vannak az egykor közmondásos ~ségeknek, a hatalmas fenyő-, cédrus- és ciprusállománynak. Az ÓSz korában még sokkal jobb lehetett Palesztinában a helyzet az ÓSz ismételten említi az ~ket, olykor egy-egy ~s vidéket névvel is szerepeltet. Pl. 1Sám 22,5: Heret erdei Júda D-i részén; 2Kir 2,24: ~ Bétel mellett; Iz 35,2: a Kármel és a Száron pompája (= pompás erdei); 2,13; Ez 27,6; Zak 11,2: Básán (hatalmas) tölgyei; 2Sám 18,6: Efraim erdei (a D-i Adzslun-hegység). – A mai ~ szegénység a rablógazdálkodásnak, az ~k kíméletlen irtásának következménye, amit a messze múltba vissza lehet vezetni, másfelől viszont még századunk elején is ki lehet mutatni. Az első fejszecsapások a földművelők nevéhez fűződnek, akik irtással szereztek maguknak szántóföldet (vö. Józs 17,14.18). Ahogy a települések szaporodtak, egyre több tüzelőre (Iz 44,15 kk.; Ez 39,10), ill. faszénre volt szükség; építőanyagnak és különféle tárgyak készítéséhez is egyre több fát használtak fel (Ez 15,3;

bálványt faragtak belőle: Iz 44,15.17; Jer 10,3). Már az ÓSz utal a Libanonban folyó rablógazdálkodásra (Iz 14,8; 37,24; Hab 2,17); innen vitték a fát a szomszédos országokba, elsősorban a Nílus, valamint a Tigris és az Eufrátesz fában szegény vidékeire paloták, templomok stb. építéséhez (1Kir 5,16–28; 7,2–5: libanoni erdei palota; Ezd 3,7). Pusztítóan hatott az ősidőktől üzött erdei legeltetés is (Mik 7,14; Zak 11,3): az ~k nem regenerálódhattak. Végül nem hagyhatók figyelmen kívül a Bibliában többször szereplő ~tüzek sem (Zsolt 83,15; Iz 9,17; Jer 21,14; Ez 21,2 kk.; Zak 11,1; Jak 3,5), amelyeknek szintén jelentős részük volt a palesztinai ~k pusztulásában.

eredeti bűn: → bűnbeesés.

Erek: → Uruk.

erény: Az ÓSz nem ismerte az ~, 'jó erkölcsi készség' értelmű elvont fogalmát. A LXX: ritkán előfordul az ~ gör. neve, az areté, de konkrétan az állhatatosságra (2Mak 10,28; 15,12), a jámborságra (Bölcs 5,13) és Isten dicsőségére (Iz 42,8.12; 43,21; 63,7) utal. A mi fogalmaink szerint ~es embert az ÓSz „igaz”-nak mondta. A Bölcs 8,7 szerint az igazságból fakad a mértékletesség, az okosság, az igazságosság és az erősség. Az elvont ~ fogalmat az ÚSz sem használja, a Fil 4,8 az igazak általános magatartásának, a 2Pét 1,5 az erkölcsi erő, az 1,3 Isten erejének jelzésére alkalmazza. Anélkül, hogy ~tant adnának, az úsz-i szerzők az életszentségről szólva valójában az ~ről beszélnek. Az → erénykatalógusokban előforduló ~ek: → állhatatosság, → béke, → hit, → hűség, → igazságosság, → józanság, → önmegtágadás, → szelídség, → türelem, → vallásosság.

erénykatalógusok: Szt. Péter és Szt. Pál leveleiben található felsorolások (Gal 5,22; Kol 3,12; Ef 4,32–5,2; 1Tim 6,11; 2Tim 2,22; 1Pét 3,8; 2Pét 1,5). Tágabb értelemben ~nak számítanak: 2Kor 6,6; Fil 4,8; 1Tim 4,12; 2Tim 3,10 és a bűnkatalógusokkal szembeállított állapotbeli köteleességek leírásai is (1Tim 3,2–11; Tit 2,2).

eretnység, herezis: A gör. hairezisz a hellén korban azt jelentette, hogy 'tan, tanítás' v. 'iskola'; ebben az értelemben tartalmazza az ApCsel 5,17 (a szadduceusok); 15,5 és 26,5 (a farizeusok); 24,5.14; 28,22 (a keresztények); → esszénusok. A szónak ez a jelentése a zsidóságban (az ortodox irányzatokban) még sokáig megőrződött; ugyanakkor a kereszténységben csakhamar módosult a jelentése: 'tévtan', amely az Egyh.-on kívül keletkezett. 1Kor 11,19: a szónak ez a jelentése még nem egyértelmű; a Gal 5,20 azonban már a → test cselekedetei közé sorolja az ~et, a 2Pét 2,1 pedig a → tévtanítók veszedelmes tanait látja az ~ben (→ tévedés). Ebben az összefüggésben még nincs szó egy adott ~ről. Tit 3,9 kk.: csak egész általánosságban van szó a tévtanítókról, akiket – egy-két figyelmeztetés után – kerülni kell. Jel 2,6.15: Efezusban és Pergamonban olyanok is élnek a hívő keresztények között, akik magukévá tették a → nikolaiták tanítását; hogy ez az ~ miben állt, az a Jel szövegéből nem derül ki; a Jel csak Bileám jövendőmondót említi még ebben az összefüggésben, aki Izr. fiait → bálványimádásba vitte (Szám 23,1; 31,16), ezenkívül áldozati hús fogyasztásáról és erkölcstelenségről tesz említést.

erkölcstelenség, fajtalanlás, kicsapongás, tisztátalanság: I. Az ÓSz-ben nincs külön szó a fogalom jelölésére. Elsősorban a bölcsességi irodalomban találkozunk vele, a muszar (kb. a. m. 'fegyelem'; → nevelés) ellentétéként, anélkül, hogy a rá vonatkozó kifejezés a nemiséggel kapcsolatban bármiféle képzeteket keltene. Nemi vonatkozásban az ~ az ÓSz-ben azonos a nemi és a házasság életre (→ házasságtörés) vonatkozó törv.-ek megszegésével. Az ide vágó törv.-eket elsősorban a → szentség törvénye (Lev 18; 20) öleli fel. A 18,6–17 11 parancsot (eredetileg egy tízparancsolat?) tartalmaz; ezek tiltják a nemi érintkezést az apa feleségével, a lánytestvérrel (akkor is, ha csak féltestvér), az apának lányával, a menyével, az unokával, a szülők testvéreivel, az apai részről testvér feleségével és a sógornókkal, és arra irányulnak,

hogy a nagycsaládon belül az együttélést szabályozzák büntető rendelkezést nem foglalnak magukban. A 18,18–23 további vétségeket sorakoztat fel, így a feleség nővérének befogadását a hárembe, a nemi érintkezést havi tisztulás idején (vö. 15,24; 20,18; Ez 18,6), a házasságtörést, a pederasztíát (gyalázatos dolog), a bestialitást (undok dolog), de szintén büntetés kilátásba helyezése nélkül. Csak a Lev 20 későbbi rétegében találkozunk szankciókkal: házasságtörés (20,10–12), pederasztia (20,13), bestialitás (20,15 kk.; vö. 22,18), akár férfi követi el, akár nő, halálbüntetést von maga után; aki elveszi a lányt is, az anyját is (20,14), azt az asszonyokkal együtt el kell égetni; aki feleségül veszi nővérét, apja v. anyja lányát, v. aki havi tisztulása idején közeledik az asszonyhoz (20,17 kk.), azt ki kell irtani a népből; azt, aki apai nagybátyja v. testvére feleségét elveszi (20,20 kk.), azt Jahve gyermektelenséggel sújtja. Az ún. szichemi tizenkétparancsolat (MTörv 27,20–23) átokkal és a kultikus közösségből való kizárással bünteti azt, aki apja feleségével, apja v. anyja lányával v. anyósával hál; ugyanígy azt is, aki állattal egyesül (bestialitás). – II. Az ÚSz a szexuális értelemben vett ~gel kapcsolatban elsősorban az akatharszia és porneia (de olykor az aszelgeia: Róm 13,13; 2Kor 12,21; Gal 5,19; 2Pét 2,2.18) szóval él. Az akatharszia, amely a profán gör.-ben eredetileg a kultikus tisztátalanságra vonatkozott, és csak a filozófia hatására vett fel etikai (nem szexuális) értelmet a hellén zsidóságban és az ÚSz-ben (de nem következetesen; vö. 1Tesz 2,3; 4,7) a hellén világ szexuális dekadenciáját, nemi értelemben vett erkölcsi hanyatlását, romlását bélyegzi meg (Róm 1,23; 6,19; 2Kor 12,21; Gal 5,19; Ef 4,19; 5,3.5; Kol 3,5; vö. Jel 17,4), amely a → test (→ hús) cselekedetei közé tartozik (Gal 5,19; vö. Róm 6,19). A porneia, amelynek töve már a profán gör.-ben is magában foglalta a szexuális értelmet, ha ez a használatban nem érvényesült is, ezt az értelmét az ÚSz-ben is megtartotta, és vonatkozhat a nemi élettel kapcsolatos vétségekre általában (1Kor 6,13–18; 7,2; 10,8; 2Kor 12,21; Gal 5,19; Ef 5,3; Kol 3,5), de ugyanúgy a házassági erkölcs ellen elkövetett bűnökre is (házasságtörés: Mt 5,32; 15,19; 19,9; 1Kor 5,1; 1Tesz 4,3–4?). ApCsel 15,20: itt a szó speciális jelentést hordoz (a zsidó házassági akadály figyelmen kívül hagyása?). A 'bálványimádás' jelentés (Jn 8,41; Jel) nyilvánvalóan a zsidó szóhasználatból tapadt hozzá a szóhoz; Izr. fiai ui. a Jahve és népe, Izr. közti viszonyt házassági köteléknek fogták fel, és ebből következően a Jahvétól → elpártolást házasságtörésnek tekintették.

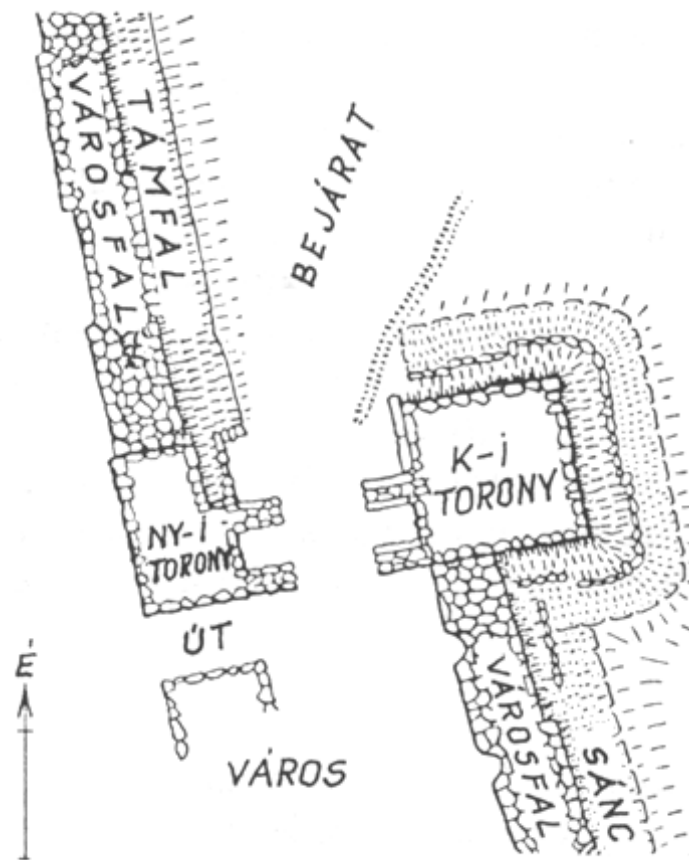
erő, hatalom: I. Az ÓSz-ben az ember ereje általában az életereje (Zsolt 71,9; 90,10; Préd 10,10; Sir 46,9 stb.), férfi-, ill. nemzőereje (Bír 8,21; Oz 12,4; Péld 31,3; az elsőszülött a férfi~ zsengeje, első gyümölcse: Ter 49,3; MTörv 21,17; Zsolt 105,36), a harcban tanúsított ereje és bátorsága (pl. Józs 14,12; Bír 6,14; 2Sám 1,23: erős; 2Kir 18,20; Iz 28,6; Jer 9,23; Ez 32,30; Zsolt 45,6; Préd 9,16). De a gazdagság, a kincs, a vagyon, a jólét is ~nek számít (vö. Ter. 34,29; 1Sám 9,1; Iz 8,4; Oz 12,9; Zsolt 49,7; Jób 20,10; Péld 13,22). Az elbizakodottság és a nyakasság, keményszívűség Istennel szembeszegülő ~ (pl. Kiv 7,13.22; Lev 26,19 kk.; Józs 11,20; Jób 15,25 kk.; Péld 7,13 és Ez 3,7–9: képes értelemben az arc és a homlok megkeményítése). Jahve ad ~t, hatalmat Izr.-nek (MTörv 8,18; Zsolt 68,36; eszkatologikus összefüggésben: Iz 40,31; Zak 10,6.12), az igaznak (1Sám 2,40; Zsolt 84,6; 86,16; 138,3), az Ő nevében uralkodó, teokratikus királynak (1Sám 2,10; Zsolt 18,33), a próf.-knak (Mik 3,8), a Messiás-királynak (Iz 11,2), az Isten szolgájának (49,5). Izr. fiai úgy dicsőítik, mint erejüket, erősségüket (Kiv 15,2; Iz 12,2; Hab 3,19; Zsolt 18,2; 59,10.18; 118,14). Az ~re, a hatalomra utal, annak jelképe a kéz és a kar (MTörv 32,39; 2Kir 19,19; Jób 26,2; Dán 11,6; Jahve kiszabadította népét erős kézzel és kinyújtott karral: Kiv 32,11; MTörv 4,34; 6,21 stb.), valamint (a héb. eredetiben) a szarv (pl. 1Sám 2,10; Zsolt 89,18.25). – Isten erejére v. hatalmára nézve: → erős, → mindenhatóság. – II. Az ÚSz-ben. A) Az ÚSz-ben Isten a Hatalmas (Lk 1,49; vö. 1Tim 6,15 kk.), és egy rabbinista kifejezéssel – maga az ~ (Mt 26,64: Vg). Erejét, hatalmát a teremtés (Róm 1,20; Jel 4,11) és azok a tettek tanúsítják, amelyeket az emberek üdvösségére végbevitt, ill. végbevisz: Jézus fogantatása (Lk 1,35), feltámadása és megdicsőülése (2Kor 13,4; Ef 1,19–21), a Sátán legyőzése és az üdvösség, amelyet Jézus

szerezett (Jel 12,10; vö. 7,12), Isten országának végső győzelme (15,8; 18,8; a doxológiák: 1Pét 5,10–11; Júd 25; Jel 11,17; 19,1; vö. ApCsel 1,8), a halottak feltámasztása (Mt 22,29; 1Kor 6,14). Az örök Igének (Zsid 1,3), a megdicsőült Krisztusnak (Mt 28,18; Róm 1,4; 1Pét 4,11; Jel 1,6; 5,12 kk.; 12,10) szintén ~t, hatalmat tulajdonítanak az ÚSz szerzői, különösen dicsőségben való újraeljövele szem előtt tartásával (Mt 24,30; 2Tesz 1,7,9; 2Pét 1,16). A tört.-i Jézus erejére, hatalmára, sőt teljhatalmára a gör. exusia kifejezés utal. Ezt az ~t, hatalmat Jézus a tisztátalan lelkeken uralkodva (Lk 4,36) és a bűnöket megbocsátva (Mt 9,6.8) érvényesíti, ill. mutatja meg; ezenkívül tanít (7,29), cselekszik (21,23 kk. 27) birtokában; van hatalma ítéletet tartani (Jn 5,27), de saját élete (10,18) és minden ember (17,2) fölött is. Jézus, a Messiás a hatalmasabb (Mt 3,11) Keresztelő Jánoshoz képest. Isten és Krisztus erejével és hatalmával a Sátán (ApCsel 26,18; Jel 13,2: sárkány; vö. Lk 11,21 kk.), a sötétség (22,53; Kol 1,13), az Antikrisztus (2Tesz 2,9), a „vadállat” (Jel 13,2.4) és segítők (17,12 kk.; vö. Mt 16,18; Zsid 2,14; Jel 20,7 kk.) ereje, hatalma áll szemben. – Az ap.-ok osztoznak Jézussal a hatalomban (Mt 10,1; Lk 10,19); hatalmuk van a Szentlélek kiárasztására, átadására (ApCsel 8,19), de a hívő keresztények fölött is (2Kor 10,8; 13,10; vö. 1Kor 9,4–6.12.12; 2Tesz 3,9). Azok, akik hisznek, hatalmat kapnak rá, hogy Isten gyermekei legyenek (Jn 1,12); a választottaknak hatalmuk van a népek (Jel 2,26) fölött. Az idők végén Isten azoknak, akik tanúságot tettek róla, hatalmat fog adni, hogy ítélkezzenek az istentelen világ fölött (6,8; 9,3.10.19; 11,6; 13,5; 14,18; 16,9; 18,1). – B) Ezekon kívül még egész sor olyan részlettel találkozunk az ÚSz-ben, ahol Istennek és Krisztusnak üdvözítő ereje nyilvánul meg. A szinoptikusok közül elsősorban Lukács állítja elének a tört.-i Krisztust úgy, mint akiben az Isten Lelkének ereje működik (Lk 1,35; 4,14; ApCsel 10,38). Ez az ~ nyilatkozik meg az ördögüzésekben (Lk 4,36) és a gyógyításokban (5,17; 6,19; 8,46), és egyáltalán Jézus szavaiban és egész működésében is (24,19). Jézus ezt az ~t, hatalmat ap.-ainak és tanítványainak is továbbadta (9,1); főleg a Szentlélek eljövele után töltötte el őket az Isten ereje (24,49; ApCsel 1,8; 3,12; 4,8; 6,8). Jézus halálával és megdicsőülésével Isten ereje a meghívottak üdvössége lett (1Kor 1,24). Ez az ~ nyilatkozik meg az ev.-ban (Róm 1,16; 1Kor 1,18; vö. ApCsel 19,20); ennek az ~nek köszönhető az üdvösség örömhírének hirdetése, de az is, hogy az emberek szíve megnyílt az ev.-nak (Róm 15,18–19; 1Kor 2,35; vö. 4,19 kk.); az igehirdetőket Isten ereje teszi képessé a nehézségek és a gyengeségek legyőzésére (2Kor 12,9 kk.; 13,4; Fil 4,13), valamint arra is, hogy állhatatosak maradjanak (1Tim 1,12; 2Tim 2,1; 4,17). Amint Isten ereje egykor megnyilatkozott Jézus feltámasztásában és megdicsőülésében (Ef 1,19–21; Kol 2,12), úgy működik a hívő keresztényekben is Isten és Krisztus ereje (1Kor 5,4; 2Kor 13,3; Ef 1,20; 3,20; 4,16; vö. 1Tesz 2,13). Belőle fakadnak: az újjászületés (2Pét 1,3 kk.), a Lélek adományai (1Kor 12,6.11; 1Pét 4,11), a keresztény élet (Ef 3,16; Fil 2,13; Kol 1,11; 1Jn 2,14), az állhatatosság (Ef 6,10), az üdvösség teljessége (1Pét 1,5), de neki tulajdonítható a halottak feltámasztása is (1Kor 15,43; Fil 3,10 kk.). Az ev.-ban megnyilatkozó ~nek ellentéte a test (Róm 7,23–25; 8,15,56; Gal 3,21; Zsid 7,19) és a régi kultusz (10,1–4.11) erőtlensége, tehetetlensége; másfelől: a Sátán (Ef 2,2; 2Tesz 2,7.9.11) és a bűn (Róm 6,14–16.22 ereje, hatalma. – C) Az ~ emberi hatalomra, erőszakra is vonatkozhat (Mt 8,9; Mk 13,34; Lk 4,6; 19,17; ApCsel 9,14; 1Kor 11,10; hatalom birtokosai, fölöttesek: Lk 12,11; Róm 13,1–3; Tit 3,1). Minden emberi hatalom Istentől való (Jn 19,10 kk.; Róm 13,1b). – D) Gyakran utal az ~ (többnyire többes számban) Jézus és a tanítványok → csodáira is (Mt 7,22; 11,20; Mk 6,5; Lk 19,37; ApCsel 2,22; 8,13; 1Kor 12,10; Zsid 2,4) is. – A zsidóságból származik az → erősségek és → hatalmasságok fogalma. Az angyalok erejére, hatalmára nézve: 2Pét 2,11; Jel 5,2; 10,1; 18,21.

erődítés: Palesztinában a legrégebb feltárt települések nem mutatják ~ nyomait (Telelat Ghassul; → Ötváros). A legújabb ásátások során Jerikóban felszínre került egy masszív torony a csiszolt kőkorból. Ezt a szokatlan építményt a korai bronzkorban (Kr. e. 3. évezred) fölváltotta egy városfal, amelyet Aiban is föltártak. Ain kívül Megiddóban, majd Tircában is

meglehetősen vastag (8–9 m) falakat építettek védelmül úgy, hogy két párhuzamos falat raktak közepes méretű kövekből, majd a köztük lévő űrt kitöltötték földdel és kavicssal. Ez a fal – Aiban 2-szer – körülvette a dombot; Tircában belülről támfalakkal, kívülről előfállal még meg is erősítették. A kora bronzkori Aradot körülvevő fal átlagos vastagsága 2–3 m; a falat, amelyhez több félkör alapú torony csatlakozott, kapu kötötte össze a várossal. – A középső bronzkorban (Kr. e. 1800–1600 k.) tökéletesedett a technika. 3 típust lehet megkülönböztetni: – 1. Kőből épült védőfal, amelyet bevontak téglafallal, eléje rézsút raktak, pl. Gézerben, Szichemben, Jerikóban, ahol a fal 2 m-rel volt magasabb az 5 m magas rézsűnél, nem számítva a téglafalat, amelynek magasságát nem ismerjük. – 2. Döngölt földből álló hatalmas rézsű, árkokkal és ellenrézsűkkel. Ilyen látható az egykori Lachis (ma Tell el-Duver) v. Szichem (ma Tell el-Fara) esetében is. Az ilyen „fal” nagyobb védelmet nyújtott föld alatti támadás (= aláásás) ellen, mint a másfajta falak. A legjobb árok Tell el-Adzsulban maradt fenn: 7 m mély és a domb tetején álló falhoz képest 35°-os a hajlásszöge. – 3. Hatalmas kötömbökkel borított döngölt falakból álló négyszögletes építmény. Ilyet főleg a hikszoszok építettek, de Hacorban is látható egy, ahol megerősített táborhely lehetett. Az erődnek ez a fajtája dívott a késői bronzkorban (Kr. e. 1600–1200 k.) is, de a kánaániak kiugrókkal és benyílókkal, sőt párkányokkal körülvelt masszív tornyokkal is ellátták. A hatalmas kapu, ha még nem is volt fedett, két v. három „szintes” volt attól függően, hogy a mélyben két v. három pár előfal szolgált-e szélességének (olykor felére) csökkentésére és eltorlaszolásának megkönnyítésére. Már a középső bronzkorban megvolt Gézerben, majd Bet-Seánban is a kánaániaknak ez a jellegzetes erődje, a migdol, amelyet a fáraók nagy tetteit ábrázoló egyiptomi művészek örökítették meg. A védőmű utolsó eleme a vízről való gondoskodást szolgálta: alagutat fúrtak, amely elvezetett a forrásig; ilyen volt a zinnor Jeruzsálemben (2Sám 5,8). Ez lefelé futó árkokból és aknákból állt, és a jebuziták várától a Gichon-forrásig vezetett. A legszebb zinnor kétségtelenül a megiddói, amelyet legújabbban a vaskorból származtatnak. Egyébként ebben a korszakban csak annyiban tértek el az erődök az előző korszakbeliektől, hogy nagyobb kötömböket használtak külső beborításukhoz (ez volt az ún. küklpszfal). Izr. fiait a kánaáni erődök először megrémítették (Szám 13,28), de aztán megszokták őket, és maguk is építettek erődöket. Első erődek gyengék, szegényesek lehetnek, mint Saulé is Gibeonban. A Salamon korából valók már sokkal erősebbek voltak, Megiddóban is, Ecion-Geberben is. Megiddó, Hacor, Gézer és Tell Bet Mirsim kazamatafalai a királyság első idejéből maradtak fenn, Ramat-Rahél és Szamaria falai valamivel később épültek. A legjobb állapotban → Micpa (Tell el-Nasbe) ~e maradt fenn a királyság idejéből. A pompás városkapu nem a szokásos módon töri meg a falat, hanem az egy darabon párhuzamosan futó falak végei közé van keresztbe elhelyezve. Így a kívülről jövő kénytelen volt egy ideig a fal mellett haladni. A falak a kissé előreugró bástyákkal elég jó állapotban megőrződtek. Lachisban az ásatások során szintén a város kettős falai kerültek elő, hatalmas bástyákkal és egymáshoz pikkelyszerűen csatlakozó falmaradványokkal. Azokon az asszír reliefeken is jól látható, hogy milyen lehetett a falak fölé emelkedő téglaeépítmény, amelyek megörökítették a város ostromát Szancherib idejében. Az aradi garnizon ~ének maradványaiból (a K-i kapu 2 hatalmas bástyával, támfalak, kazamatafalak) ítélve szintén erős védelmet biztosíthatott. – A perzsa időből a haditechnikának nem sok emléke maradt ránk Palesztinában, → Nehemiás azonban újra fölépíttette Jeruzsálem falait. A hellén időből már több erőd ismeretes (Szamaria kerek tornya, Bet-Cur citadellája és Sartabe). A róm. korban mindenekelőtt Heródes fejlesztette tovább az erődépítést (→ Herodeion, → Mahéruz, → Maszada, → Szamaria). A róm. tábor példázza Bet Dzsibrin. A jeruzsálemi Antonia-vár (ApCsel 21,34) udvarát és alapfalait szintén föltárták. Josephus Flavius leírja a 3 hatalmas bástyát, amely Heródes jeruzsálemi palotájának (→ praetorium) védelmét szolgálta, s amelynek szépen faragott, jól összeillesztett, hatalmas kötömbjei még ma is láthatók. Kb. egy fél évszázaddal Heródes halála után I. Agrippa király hozzáfogott Jeruzsálemben a 3. fal

építéséhez. Ez sokáig állta a róm.-ak ostromát. Jeruzsálem pusztulása után Maszada még több mint 2 évig ellenállt. A róm. tábor ostromfala jó állapotban maradt fenn. → város, → városkapu, → víz.

44. A micpai városkapu

erős, hatalmas: Ez a jelző valójában csak Istent illeti meg, ezt egyaránt hangsúlyozza az ÓSz (pl. MTörv 10,17; 1Krn 29,12; Jób 12,13; 2Mak 1,24; vö. Iz 2,10.19.21), a zsidóság (pl. Philo, De specialibus legibus 1,307) és a kereszténység (Ef 1,19–20; 6,10; Jel 7,12; 18,8). Csak az angyalok nevezhetők még ~nek mint Istenhez közel álló lények (2Pét 2,11; Jel 5,2; 10,1; 18,21). Elsősorban Krisztust jellemzi ez az isteni tulajdonság (2Tesz 1,10). A Keresztelő az Eljövendőt magánál hatalmasabbnak nevezi (Mk 1,7). – A Sátántól sem lehet ezt a tulajdonságot elvitatni (3,27), de Krisztus mint erősebb, legyőzi (Lk 11,22). – Az emberek közt a szó igazi értelmében csak azok ~ek, akik hisznek (Zsid 11,34; 1Jn 2,14), akiket Isten kiválasztott (1Kor 1,25.28); akiket a világ tart ~nek, azoknak az idők végén megmutatkozik az erőtlenségük (Jel 6,15; vö. 19,18). → erő.

erősségek, erők (gör. dünameisz): a szellemek (→ angyal) egyik karának neve (1Kor 15,24; Ef 1,21; 1Pét 3,22); az ósz-i apokrif iratokból származik (Hénoch, 4Ezd). → hatalmasságok.

erszény, tarsoly: Minden biztonnal bőrből készült, és az → övükön v. a nyakukban viselték Izr. fiai. A héb. kiszben pénzt tartottak (2Kir 5,23; zsák; Iz 46,6; Péld 1,14; 7,20) v. kő súlyokat (MTörv 25,13: zsák; Mik 6,11: zacskó; vö. Péld 16,11). A seror elsősorban mirhatárolás céljára szolgált (Én 1,13: a héb. eredetiben), de pénzt is tartottak benne (Ter 42,35: zsák; Péld 7,20). Ha nagyobb pénzösszeg volt benne, akkor lepecsételték (Tób 9,5; vö. Jób 14,17: zacskó), innen ered az élet tarsolya kifejezés (1Sám 25,29). Ag 1,6: lyukas ~, Lk 12,33: kimeríthetetlen ~. Itt Lukács a gör. ballantion szóval él; 10,4; 22,35 kk. is ezt

tartalmazza a péra 'tarisznya' (élelem céljára) mellett.

Erzébet (héb. 'Isten a teljesség, a tökéletesség'): személynév. Jézus gyermekségtört.-ében Áron leszármazottja, Zakariás pap felesége, → Keresztelő János anyja. A Boldogságos Szűz Mária rokona, esetleg nagynénje.

Esbaal: → Isbaal.

Esdrelon: → Jiszreel.

esketés: valakinek → esküre, saját maga elátkozására kötelezése, átokkal fenyegetése az igazság v. valamely ígéret kikényszerítésére (1Sám 3,17; 14,24; 1Kir 18,10). Ahogy gyakran az esküt is az élő Istenre tették, így is eskettek (Mt 26,63), de később Jézus nevére is szokásban volt esketni (ApCsel 19,13–16). A zsidó törv.-kezésben a Misna szabályozta az ~t; mindenekelőtt a tanúkat eskették meg, a vádlottnak elegendő bizonyíték híján kellett esküt tennie.

Eskol (héb. 'szőlő'): **1.** személynév. Ábrahám egyik szövetségese, aki Hebronban telepedett le (Ter 14,13.24). – **2.** földrajzi név. A Szám 13,23–24; MTörv 1,24 említ egy ~-völgyet Hebron közelében, amely szőlőműveléséről volt híres. Neve ma Vádi-Bit-Iskahilban él tovább.

eskü: a régi népeknél a bizonyításnak az a módja, amikor valaki rosszat kíván magának arra az esetre, ha nem mondana igazat v. nem tartaná meg a szavát; e rossznak a bekövetkeztét (az → átok beteljesedését) az ~nek tulajdonított mágikus erőtől v. a tanúul hívott istenségtől várva. Innen érthető módon Izr. fiaik körében az ~re és az átokra nemegyszer ugyanazzal a szóval (alah) utaltak és ~ formulaként is föltételes átkot mondtak (1Sám 14,44; 20,13; 2Sám 3,35; Szám 5,21; Jób 31,5 kk.; Zsolt 95,11). ~ közben Isten (Bír 8,19; 1Sám 14,39.45; 19,6; Jer 4,2) v. a megszólított személy életére (1Sám 1,26; 20,3; 2Sám 15,21) hivatkoztak, Istent hívták tanúul v. bírónak (Ter 31,50.53; 1Sám 20,23; Jer 42,5), később azonban az égre, Isten nevére, a Templomra, az angyalokra stb. is esküdtek (Mt 23,16–22), sőt egy-egy esetben tárgynak (Ter 21,30; 1Sám 18,3–5; 25,27.35) is tulajdonítottak bizonyító erőt. Aki ~t tett, fölemelte a kezét (Ter 14,22; MTörv 32,40; Zsolt 106,26), tenyerébe csapott (Jób 17,3; Péld 6,1) v. a csípője alá (eufemisztikus kifejezés!) tette a kezét annak, akinek valamit ígért (Ter 24,2; 47,29). ~t elsősorban bíróság előtt tettek (Kiv 22,7 kk.; 1Kir 8,31; Szám 5,11–31) v. szerződéskötéskor (Ter 21,23–32; 31,53; 1Sám 20,12–16), ill. amikor valamit ígértek (Ter 24,2; 47,29 kk.) A → hamis eskü nem tartozott a ritkaságok közé, de a törv. tiltotta (Kiv 20,7; Lev 19,12; MTörv 5,11), s a prof.-k is elítélték (Ez 16,59; 17,13–21). Sir 23,9–11 óva int az esküdözéstől; az → esszénusok Jézus korában megengedhetetlennek tartották az ~t, mégis a közösségbe belépésükkor maguk is ~t tettek, hogy egész szívükből, egész lelkükből megtérnek Mózes törv.-éhez, és elfordulnak az istentelen utakon járóktól. A rabbik igyekeztek az ~vel való visszaéléseket meggátolni, a farizeusok szörszálhasogató aprólékossággal kidolgozták az ~ érvényességének föltételeit; velük szemben Jézus ezt tanította: „Egyáltalán ne esküdjete... Így beszéljete inkább: az igen igen, a nem nem” (Mt 5,37). Jak 5,12: „Legyen körötökben az igen: igen, a nem: nem.” Minthogy az ~ föltételezi az ember elégtelenségét, minden, ami az egyszerű állítást nyomatékosítja, a gonosztól, a Sátántól, a hazugság atyjától van, aki az embert hazugságba viszi (Jn 8,44). Jézus teljes egyenességet kíván tanítványaitól, ezért a tanítványok körében az ~ felesleges, de nincs teljességgel kizárva, hiszen maga Jézus sem utasította el a fötanács által kívánt ~t (Mt 26,63 kk.). Pál többször is megerősíti tanítását ~vel (Róm 1,9; 9,1; 2Kor 1,23; 11,31; Gal 1,20). → esketés.

eső: A vízben szegény Palesztinában az ~ roppant fontos volt, mind a földművelés, mind a vízellátás szempontjából. Az esőzés ideje okt.-tól ápr.-ig tartott. Nyáron szokatlan az ~ (vö. 1Sám 12,17 kk.), aratás idején (húsvétől pünkösdig) kárt is okozhat, így senki se kívánja

(Péld 26,1). Az első, a korai ~ okt. közepétől nov. közepéig tart, fellazítja a nyáron kiszáradt, kemény talajt, hogy vetni lehessen, ezért nem szabad nagyon sűrűn és nagy cseppekben esnie, ömlenie. A hideg téli ~ dec.-ben/jan.-ban esik. Ez elsősorban a vízellátást szolgálja, és hordalékával megtermékenyíti a völgyeket. E két esőzés közt kezdődik a vetés, és febr.-ig tart. A jó terméshez elengedhetetlen a kései ~ márc.-tól ápr.-ig, amely napsütéssel váltakozik. → harmat, → víz.

Esszénus-kapu: → Jeruzsálem.

esszénusok, esszaiusok: palesztinai zsidó vallási szekta, amely tagjaitól szigorú aszkézist kívánt. Elsősorban Alexandriai Philo és Josephus Flavius alapján lehet róluk képet alkotni, s az idősebb Plinius is említi őket. A Bibliában és a hivatalos zsidó hagyományban nem szerepelnek, bár a Misna egyszer talán említi őket. – A gör. ~ elnevezések vsz. az arám hasen, ill. hasajja 'jámborok, szentek' többes számú szóalakoknak felelnek meg (→ hasszideusok); mások 'hallgatagok'-ként értelmezik az elnevezést. Föltehetően csak Palesztinában éltek, főleg a Holt-tenger környékén (En-Gedi). Először Makkabeus Jonatán (Kr. e. 152–143) korából lehet őket kimutatni, s amikor Josephus Flavius Jeruzsálem pusztulását leírta (ZsidHáb), még mindig léteztek. Önként vállalt szegénységben és cölibátusban éltek (mindamellert nős ~ is voltak, afféle harmadrendiek), és a maguk választotta előljárónak engedelmessé váltak. Nem kereskedtek és nem katonáskodtak. Kétkezi munkából, kivált földművelésből éltek. Vallási gyakorlataikhoz hozzátartozott a rituális tisztálkodás, Mózesnek és az angyaloknak a tisztelete, a reggeli ima a Nap köszöntésére és a szombat szigorú megtartása. Ugyanakkor a Templom kultuszától és az állatáldozatoktól tartózkodtak. A fölvételt, ami ünnepélyes esküvel járt, hosszú próbaidő előzte meg. Nézeteik általában megfeleltek a → farizeusokénak. Josephus Flavius szerint a gondviselés kérdésében már-már fatalisták, a lélekről olyan tant vallottak, amely egyébként idegen a zsidóságtól. Volt egy titkos tanításuk is a beavatottak számára. A tanításuk alapján zsidó, de sok idegen elem vegyült bele, ezért a hivatalos zsidóság soha nem fogadta el. A kumráni közösséggel kapcsolatban némelyek az ~ra gondolnak, de még sok részlet tisztázatlan és magyarázatra szorul.

Estaol: helység Sefelában, amely Józs 19,41 szerint Dán, 15,33 szerint ellenben Júda örökrésze lett. Dán fiai megkísérelték, hogy ~ és Corea vidékén letelepedjenek (Bír 1,34; 13–16: Sámson története), de mivel ez nem sikerült nekik, Kánaánban kerestek lakóhelyet (18,2–29).

este: a → nap vége. Befejeződik a munka (Ter 30,16; Bír 19,16; Zsolt 104,23), a munkás megkapja bérét (MTörv 24,15; Mt 20,8); aki úton van, szállást keres éjszakára (Bír 19,11 kk.; Lk 24,29). ~ a rituális tisztátalanság állapota is megszűnik, amibe valaki állat hullájának érintésével (Lev 11,24 kk.), fertőzött (pl. leprás) házba lépve (14,46) v. más módon (15) került. ~ a böjt is véget ér (2Sám 1,12), mint a zsidók és a mohamedánok körében még napjainkban is. ~n (héb. ben ha arbajim 'a 2 este között'; Kiv 16,12; 30,8), amely a naponta esedékes esti áldozat bemutatásának és a húsvéti bárány leölésének (12,6) ideje volt, a szamariaiak és a karaiták a naplemente és a teljes sötétség (mint: MTörv 16,6) beállta közti időt értették, a farizeusok viszont azt az időt, amely a közé a 2 pillanat közé esett, amikor a nap hanyatlani kezdett és eltűnt a látóhatárról. Jézus korában ez utóbbi értelmezés volt érvényben. – A zsoltárokból és a próf.-k írásaiban az ~ gyakran az igaz szenvedésének és megpróbáltatásainak idejére utal (Zsolt 30,6; Iz 17,14 stb.).

esti áldozat: az izr. → kultuszban a naponta kétszer (reggel és este) rendszeresen bemutatott → égőáldozatok egyike. Az előírások megtalálhatók: Kiv 29,38–42; Szám 28,3–8. Már a Kir is említi (1Kir 18,29: esti áldozat; 2Kir 16,15: esti és → reggeli áldozat). A fogság utáni időre nézve lásd Ezd 9,5; Dán 9,21. Lehetséges, hogy P részletes szabályai (Kiv, Szám)

a liturgia fejlődésének az eredményei; vö. Ez 46,13–15. A minha elnevezésből (2Kir 16,15; Zsolt 141,2) nem következik okvetlenül, hogy a fogság előtt az ~ – a reggeli áldozattal szemben – vértelen áldozat (→ ételáldozat) volt. Josephus Flavius és a Misna szerint az ~ot a 9. óra k. (= 15 óra k.) mutatták be.

észak, É: az a félelmetes égtáj, ahonnan a megsemmisítő ítélet utoléri a földet (Iz 14,13; Jer 1,14 kk.; 4,6; 6,1; 13,20 stb.). Talán ezzel függ össze, hogy ~ egyszermind az a hely, ahol az istenek (Iz 14,13; → Szeffon-hegy) és a démonok laknak, ahonnan Jahve is érkezik (Ez 1,4); ilyen értelemben van szó ~ határáról, messze ~ról (értsd: ~ legtávolibb részéről; vö. Iz 14,13; Ez 38,6.15; 39,2; Zsolt 48,3). → égtájak, → szél.

eszkatológia (gör. eszkaton 'végső, legutolsó' és logosz 'tan' szóból): a teol.-nak az egyén és az emberiség végső sorsát tárgyaló része. A dogmatikában az utolsó fejezet (Tractatus de novissimis), mely a végső dolgokkal kapcsolatos kérdéseket foglalja magába. Századunk eleje óta protestáns körökben, főleg A. Schweitzer kezdeményezésére az egész dogmatikát, különösen az Egyh.-ra vonatkozó részt az ~ fényénél vizsgálják. A katolikus teol.-ban is megnőtt a jelentősége. A biblikus teol.-ban az ~ban a Szentírásnak a végső dolgokra vonatkozó részletei kerülnek vizsgálat alá. Az ~ tárgyáról, ill. annak hatáiról eltérnek a vélemények. Némelyek szerint az egyén végső sorsára és a világ végére vonatkozó szentírási részek egyaránt beletartoznak az ~ba, mások viszont csak a világ végével és megújulásával kapcsolatos bibliai részeket utalják az ~ körébe. Mivel azonban a Biblia (Szám 23,10; Jer 17,11; Zsolt 49,14; 73,17; Jób 8,7 stb.) az egyén sorsát illetően is sokszor él a végső szóval (héb. aharit, gör. eszkhata), nyilvánvalóan az első fölfogás a helyes. – Az egyéni ~n kívül, amely jórészt az egyén halál utáni életével foglalkozik (→ halál, → halottak feltámadása, → holtak országa, → ítélet, → Jézus Krisztus feltámadása, → menny, → pokol, → temetkezés, → tisztítóút), a Biblia még nemzeti ~t is ismer, amely a választott nép jövőjével foglalkozik, továbbá általános ~t, amely az egész emberiség végső sorsára vonatkozó ismereteket foglalja magában. Amikor a jövőbeli üdvösség áttevődik a túlvilágra, transzcendentális ~ról szokás beszélni. A nemzeti és az általános ~t lehet tágabb és szűkebb értelemben venni. A szűkebb értelemben vett ~ra jellemző a világtört. dualisztikus fölfogása; a tágabban értett ~ a mai eón végét taglalja, ami az üdvösség új és örök idejét vezet be. Ez az egész kozmosz teljes átalakulását és fölemelését fogja jelenteni, ahol bűnnek, szenvedésnek és mulandóságnak semmiféle formában nem lesz helye. – I. Eredete. A bibliai ~ eredetét nem lehet az időnek egy olyan fölfogására visszavezetni, amely az izr.-kat mintegy magától elvezette volna ahhoz, hogy a történelmet fejlődési folyamatnak tekintsék a teremtéstől a kiteljesedésig. Az ő időre vonatkozó fölfogásuk alapvetően ritmikus volt, és így egy vég nélküli kezdetet tételeztek föl. Ebből következően tört.-szemléletük teol.-i jellegének magyarázatát másban kell keresni. – Némelyek (H. Gunkel, H. Gressmann) úgy vélik, hogy ezt a forrást meg is találták abban a régi K-i mitológiában, amelyben a világ, ameddig csak fönnáll, egyetlen kozmikus évet alkot s teljes lefutását napéjegyenlőségi (ekvinokciális) pontok tagolják. Amikor – kozmikus katasztrófa után – ez a világév lejár, ismét az idő kezdete érkezik el, amikor is a föld az istenek országa lesz. Így visszatérnek a paradicsomi állapotok. Ebből a fölfogásból az következik, hogy az általános ~ ősi a nemzetinél. Ezért a prof.-knak azt, ami eredetileg a világ egészére vonatkozott, mintegy meg kellett osztaniuk, hogy a megfelelő részt Izr.-re alkalmazzák. E. Sellin és S. Mowinckel rámutattak, hogy sem a babilóniaiaknál, sem az egyiptomiaknál nem lehet a szó igazi értelmében ~ról, ill. olyan világhoz fordítva beszélni, amelynek egy idő után szükségszerűen be kell következnie. Igaz, a párszizmus ismert eszkatologikus várakozásokat, de szinte semmi valószínűsége nincs annak, hogy Izr. a fogságban kapcsolatba került volna ezzel a tannal. Ezen túlmenően: az írásos szövegekből nem igazolható az általános ~ elsőbbsége; ellenkezőleg: az egész világot illető várakozások egyértelműen később bukkannak fel bennük. Kézenfekvőbb tehát, ha azt tesszük föl, hogy az

általános ~ a nemzetből nőtt ki: Jahve az erkölcsi rend őre és az egyetlen Isten, s mint ilyen, minden néptől megköveteli a természeti törv.-ek megtartását. – Egy másik nézet szerint Izr. ~jának eredete Izr.-nek Istenről alkotott fölfogásából nőtt ki: ismerték etikai követelményeit és olyan élő személynek tartották, aki múltnak és jövőnek egyaránt ura. – Ahogy Izr.-lel bánt, úgy fog majd bántani Jahve a többi néppel is, hogy az igazságosságot győzelemre juttassa. Mowinckel tétele, amelynek értelmében az ~t Jahve trónra lépésének évről évre megült ünnepére lehet visszavezetni, szintén ezen a nézeten alapszik, legalábbis annyiban, hogy állítja: épp Izr.-nek Jahvéban való hite volt az, ami az ünnep tartalma és a szomorú jelen közti ellentmondást át tudta hidalni annak várásával, hogy Jahve majd mindent jóra fordít. – Kétségtelen, hogy ez az istenhit jelentős hatással volt az izr. ~ kialakulására, de csak akkor fogadható el a jellegzetesen jövőbeli megoldásnak a magyarázatául, ha azt a meggyőződést is magában foglalja, hogy az ember valami nagyra van hivatva. S Izr.-ben ez a meggyőződés csakugyan élt is, ezt az ÓSz egyértelműen tanúsítja: Noé áldása (Ter 9,25–27), Ábrahám kiválasztása (12,1–3; vö. 13,14–17), a Sínai-hegyhez kapcsolódó hagyomány, a próf.-k, a zsoltárok stb. Ettől az Istentől kapott s egyre világosabbá és mélyebbé váló meggyőződéstől áthatva foglalták el Izr. törzsei a boldogság zálogául az Ígéret földjét. Dávid óta az eszményi királyságban öltött ez a meggyőződés testet, Babilonban ahhoz adott erőt, hogy átvészeljék a fogságot és higgyenek a dicsőséges jövőben, amikor is újjászületik a szent nép, és minden nép meghívást kap a szent közösségbe; miután hazatértek, az ország helyreállítása terén átélt csalódásból megszületett az a meggyőződés, hogy az ígért üdvösséget egyre inkább az ég ajándékának kell tekinteni; végül az ősegyh. is, amelyet eltöltött ugyan Krisztus föltámadásának ereje, először mégis csalódott, mert Krisztus hamarosan várt eljövetele nem következett be, így ismerte föl a titkot, hogy élete Krisztussal el van rejtve az Istenben (Kol 3,3). Végző fokon tehát a kiválasztottság tudatában gyökerezik Izr. ~ja. – Annak mélyebb ismeretére, hogy Isten mire választotta ki a népét, Izr. csak fokról fokra jutott el, így nem csoda, hogy ez az esemény olykor mitológiából v. néprajzból kölcsönzött színeket öltött (pl. a Paradicsom témája, az állatok békében élése, csodálatos termékenység stb.). De ez mit sem változtat azon a tényen, hogy Izr. hivatása szoteriológiai jelentőségét korán fölismerte, és ez a fölismerés a jahvista és a papi tört.-szemléletben úgy csapódott le, hogy megállapítható: a teremtéstől egyenes vonal vezet a kiteljesedésig. Ez a törtézettség Izr. kiválasztásának okát abban keresi, hogy az első ember eljátszotta az ősi boldogságot, és Isten kezében Izr. az eszköz ahhoz, hogy ezt az emberiségnek visszaadhassa (vö. Ter 3,15; 12,3 stb.). – II. Kibontakozása. 1. Az ÓSz-ben. Arra, hogy Izr.-ben élt a jövőbeli boldogság reménye, vsz. a 49,8–12 a legrégebb bizonyíték, egy régi dal Júdáról, amely föltehetően a királyok korának korai szakaszában keletkezett. A 49,8 Júda hegemoniáját tételezi föl a többi törzs fölött, Dávid révén (ezzel ellentétben a MTörv 33,7: a szakadás visszavonhatatlan ténynek látszik), ugyanakkor a Ter 49,10–12 utalást tartalmaz egy nagyobb fejedelemre (Ez 21,32 is így értelmezi az egyébként eléggé rejtélyes sorokat), akinek eljövetele paradicsomi állapot kezdetét jelenti, amely paradicsomi állapot a szerző számára csak álom lehetett. Ez a jövővárás erősen nacionalista színezetű (Júda világuralma); a világ végéről nincs szó. Ugyanez áll a Szám 24,15–19-re is, amely szintúgy nagyon régi jóvendülés. A Ter és a Szám későbbi szerkesztője az idézett részleteket azzal vezette be, hogy azok Izr. sorsáról „a napok végével” kapcsolatban szólnak. Mivel az a helyzet, amelyben Izr. a Ter 49,2–27 és Szám 24,15–19 szerint volt, egészében véve egybevág a királyság korai szakaszára jellemző állapotokkal, arra a következtetésre jutottak az exegeták, hogy a szentíró gyakorlatilag erre a konkrét időszakra gondolt, ezt nevezte egyszerűen „a napok végé”-nek, hiszen Jákob v. Bileám szemszögéből még valóban távoli jövőnek számított. Kétségtelen, hogy a héb. kifejezés szó szerint: ’a későbbi, ezutáni időben’ v. az időre vonatkozó héb. fölfogás szerint: ’a jövőben’. A szokásos fordítás tehát nem igazolható minden további nélkül, de az akkádiban is előfordul ilyen értelemben. Ezenkívül a héb. gondolkodásmódot is figyelembe kell venni,

amely kedvelte az éles ellentéteket és kevésbé ügyelt a fokozatokra és az arányokra. Aztán a héb.-ben nem is volt külön szó a 'későbbi' és a 'végső' értelem kifejezésére. Így érthető, hogy a sugalmazott szerző sokáig nem különböztette meg a tört.-i jövőt és a tkp.-i végső időt. Mindamellet ez nem zárja ki, hogy a szóban forgó kifejezés – a szövegösszefüggésből következően – sok esetben ténylegesen eszkatologikus értelmet hordozzon. A Ter 49 és a Szám 24 is bizonyosan erről szól, annál inkább, mivel a várt idilli boldogság éles ellentétben áll az adott, nem túlságosan kedvező tört.-i helyzettel. – Izr. ~jának tört.-ében a próf.-kkal új szakasz kezdődött. Izr. romlásán megrendülve, ugyanakkor látva, hogy a nép kiválasztottsága tudatában a boldog jövőt várja, Ámosz azt kezdte hirdetni a népnek, hogy épp a kiválasztottság lesz az oka annak, hogy a népet Jahve megbünteti (Ám 3,2); Jahve napja nem világosságot fog hozni, hanem sötétséget (5,18). Ozeás és Izajás szintén romlással fenyegették a népet. Iz 2,9–21 még tovább megy: míg Ámosz csak Izr. szomszédainak jövendölt pusztulást (Ám 1,3–2,3), addig itt az egész Isten ellen lázadó, Istenről megfélemlített emberiségre irányul Jahve haragja (egyetemes ~). Az egyetemes ítélet gondolatát Szof 1,2–18; 3,8 is átvette (vö. Jer 25,30–38). Jeremiás hiába figyelmeztette a népet, hogy vigyázzon, mert É-ről ellenség tör rá, maga is megérte népe pusztulását. Ám ez a pusztulás nem totális, nem is végleges. Jeremiás épp élete legsötétebb pillanataiban beszélt Júda sorsának jóra fordulásáról, az eljövendő boldog időről (31,23–26; 32; 33). Az „idők végén” a nép felfogja Jahve büntető ítéletének értelmét (23,19–40; 30,23–24), és visszatér Jahvéhoz (vö. MTörv 4,30–31), aki új szívet ad népének és új és örök szövetséget köt Izr.-lel (Jer 31,31–34). Ezekiel is erről az új szívről és új szövetségről beszél (Ez 36,26; 37,26–28), a halottak kiszáradt csontjainak megelevenedésében a lesüllyedt, szétzilálódott népének újraéledését látja (37,1–14). Ám 5,15: kifejeződik a remény, hogy Jahve megkönyörül József maradékán. Oz 2,1–3.16–25 még világosabban beszél erről a reményről. Miután az asszírok elfoglalták Galileát, Izajás szintén azzal vigasztalja az érintett törzseket, hogy a jövőben ragyogó világosság támad és elűzi a sötétséget (Iz 8,23–9,4). A Dávid házára vonatkozó hite töretlen. Ha méltatlan királyok ülnek is Dávid trónján, majd hajtás sarjad a törzsökből: megszületik az igaz utód, aki helyreállítja az országot és megteremti az örök békét (7,14–15; 9,5–6; 11,1–9; vö. Jer 23,4–6; 33,14–17). Ugyanígy Ám 9,11–15 is Júda királyi házának új dicsőségét hirdeti, Ezekiel viszont nem beszél királyságról; ehelyett az eljövendő boldog országot mintegy hierokráciaként képzele el, amelynek a Templom a központja (Ez 40–48). Igaz, ebben Dávidnak egy sarja különös szerepet tölt be, de ez fejedelem, nem király (34,23–31; 37,24; 44,3; 45,7–12; 46,2). Ezekiel még mindig bízik a kettészakadt ország egyesülésében (37,15–28; 48; vö. Jer 22,27–30; 30,3–21; 31,17.20). – Ebben a második szakaszban tehát megjelenik egy új Izr.-nek az eszménye, amely a maradékból fog kialakulni, s amelyet majd az igazság és a szentség (Iz 1,26–28; 4,2–5) fog jellemezni, s a népek vallási központja lesz (2,2–5; Mik 4,1–3; Jer 12,14–17). – Deutero-Izajás a beteljesedés időszakát hirdeti: a bünt levezekelték, az ígért megújulás közel van, sőt, a fogságból való hazatéréssel már kezdetét is vette a megújulás korszaka, de ezt nem szabad csupán tört.-i eseménynek tekinteni; valami újról (Iz 42,9; 43,19; 48,6) van szó, egy második teremtésről (41,20; 43,7; 45,8 stb.: a 'teremt' ismételt használata!), egy új kivonulásról, amely az elsőhöz nem is fogható (43,16–21; 48,20–21; 49,9–13; 51,9–16). Jahve megkönyörül a foglyokon és a pusztát Paradicsommá változtatja számukra (41,17–20); örök boldogságban lesz részük, mert Isten lesz a vigasztalójuk (51,11–13); Jahve lesz Jeruzsálemben a király (52,7), és minden nép térdet hajt előtte (45,14–16.23–25). A pogányoknak ez a megtérése az → Isten szolgája szenvedésének lesz a gyümölcse, akinek titokzatos alakja a választott nép elitjét testesíti meg. Ez az esemény (vö. Dán 11,33; 12,3: a bölcs, értelmes emberek vértanúsága) a maga teljes valóságában a zsidó nép virága, a Názáreti Jézus alakjában öltött testet, aki levezekelt halálával minden bünt. – Aggeus (Ag 2,6–9.20–23) és Zakariás (Zak 2,15–17; 8,20–23) szintén várakozással néz a jövő elé és nagy reményeket táplál; ez utóbbi a papság fölemelkedését helyezi kilátásba (3,1–7), és

Zerubbábelben látja a messiási ígéretek megtestesítőjét (4,6–9; vö. 3,8–10; 6,9–14; továbbá Mal 2,17–3,5 is). Az ilyen várakozás megghiúsulásának végül szükségszerűen csalódáshoz kellett vezetnie. Ennek jelei Tritó-Izajásnál jelentkeznek: az eszkatologikus boldogságnak (= üdvösségnek) nem ez a világ a színhelye. Első ízben jelenik meg az új ég és új föld (Iz 65,17; 66,22) gondolata. Egy apokalipszis (24,27) szerint az új világ kozmikus katasztrófa után születik meg (24,21–23); Ez 38: Góg föllépése után valósul meg (vö. Jo 2,20; 4 és Zak 14). – A régi eszkatologikus elképzelések mellett a transzcendens változatok jóval jelentősebbek. Dán 7: a boldogság hazája égből alászálló ország; létrejöttét megelőzi az emberiség egy részének föltámadása. Hogy – a szerző fölfogásában – szakadék tátong közte és a jelen közt, az a szerző eszkatologikus kifejezőkészletéből következik. A 4 állam uralmának idejét ui. végső időnek nevezi (8,17; 11,35.40; 12,4.9); máskor „vég”-et emleget (9,26; 11,27; 12,13); 10,14: a klasszikus „végső napok” szerepel (ugyanebben az értelemben később a rabbik, sőt az ÚSz is a gonosz eón kifejezéssel élnek). Míg a 2. és 3. szakaszban a prof.-k a földi Jeruzsálem csodálatos fölvirágzásáról álmodtak, most egy Isten alapította mennyei Jeruzsálemtől beszélnek, amely az új eón kezdetekor fog az égből alászállni a földre, hogy a választottak lakóhelye legyen (Hénoch 53,6; 90,28–32; Bár [szír] 4,2–6; 4Ezd 7,26; 10,27.54; 13,6.36 stb.) – ez olyan gondolat, amely a Jel-ben újra megjelenik (21,2–22,5; vö. Gal 4,26; Zsid 12,22). Mózes mennybevétele 10 szerint az eszkatologikus Izr.-t fölviszik a mennybe. A kozmosz átalakulásának gondolata is elég gyakori (Hénoch 45,4; 72,1; 91,14–16; Mózes mennybevétele 10,6; 4Ezd 7,31; 8,52–54 stb.). Mindez oda vezetett, hogy éles határt vonjanak a mostani eón és az eljövendő eón közé. Ebből az is következett, hogy az eljövendő eónt nem lehetett többé a régi, nemzeti színezetű (értsd: erősen evilági) eszkatologikus elképzelésekkel összeegyeztetni. Ezért megoldást kerestek: számoltak az általános ítélettel, amely véget vet ennek a világnak; utána kerül sor az új ég és új föld megalkotására, ahol is egyedül Isten uralkodik; de ezt megelőzi egy boldog időszak, amely még ennek a világnak a rendjébe tartozik; ekkor a Messiás fog uralkodni (4Ezd, Bár [szír], Talmud stb.). Ezt a messiási időt a Messiás ún. jalkiáltásai vezetik be, és föltámadnak a jámborok, akiknek részük lesz a Messiás boldogságában. Ennek a messiási országnak a falai 4Ezd 7,28 kk. szerint 400 évig, Hénoch szerint 33 000 évig fognak fönnállni; a rabbiknál az időhatárok 40 és 365 000 év között mozognak. Ennek az időnek az elteltével meghal a Messiás (más elképzelés szerint fölmege az égbe) és a messiási emberiség és egy általános föltámadás következik, általános ítélettel: a gonoszokra örök szenvedés vár, a jóknak pedig örök boldogság jut, tehát a jók kétszer támadnak föl (→ kiliazmus). – 2. Az ÚSz-ben. Jézusnak és az ősegyh.-nak eszkatologikus tanítását a különféle irányzatok más-más módon értelmezik, ill. értékelik. Az ún. „következetes ~” szerint Jézus egész tanítása nem más, mint a közvetlen közeli vég bejelentése. Ugyannyira, hogy Jézus ezt a véget és vele a saját megdicsőülését kezdetben még a maga életében várta; később halálában látta az eszkatologikus üdvösség föltételét. Nem tekintve azt, hogy ez az irányzat Jézust egzaltált személynek nézi, azt a szerepet is eltúlozza, amit a vég várása időszámításunk elején a zsidó nép körében játszott, és nem veszi figyelembe azokat a szövegrészeket, amelyekből kiviláglik, hogy Isten országa Jézus személyében már el is érkezett. Ezekből a szövegrészekből kiindulva némelyek megvalósult, ill. megvalósuló ~t emlegetnek. Jézus működése így nem csupán előjátéka Isten országának, hanem maga az Isten országa. Eljövetele tehát már be is következett. Ezzel szemben O. Cullmann, G. Delling és mások jogosan hivatkoznak arra, hogy az ÚSz-ben az általános föltámadás (1Tesz 4,13–17; Jn 6,39–40.44 stb.) úgy szerepel, mint ami a jövőben fog bekövetkezni, az „utolsó napon”. Egészen más úton jár K. Barth, P. Althaus, de mindenekelőtt R. Bultmann. Ők az eszkatologikus jövőben a transzcendens üdvösség „mitológiai” elképzelését látják: jóllehet az üdvösség kívül esik a mi világunkon és történelmünkön, és egészen az isteninek a szférájába tartozik, az ember az idő fogalmait szem előtt tartva utal rá. Hogy az ~nak vannak olyan elemei, amelyek „mitológiai”-nak nevezhetők, ez még nem ok egy ilyen radikális

„eszkatológiátlanítás”-ra. Végso fokon az a kérdés: lehet-e az üdvösség tört.-éről beszélni, vagyis arról, hogy az emberiség fejlődése az idők folyamán az üdvösség felé tart-e, ill. hogy az időn belül Isten részesítheti-e az embert valamilyen célra irányuló kegyelemben? Az e kérdésre adott felelet összefügg a megtestesüléssel kapcsolatos tényekkel. – Az ÚSz meg van győződve arról, hogy Jézus a tört. csúcspontja, kiteljesedése; benne a történelmi idő végéhez ért és kezdetét vette az eszkatologikus Isten országa (Mt 3,2; Mk 1,15 stb.). Keresztelő János azt hirdette róla, hogy Ő lesz hivatva ítéletet tartani (Lk 3,9.17; Mt 3,7.10.12), és Kaifás előtt Jézus maga is megmondta nyilvánvalóan Dán 7,13-ra utalva –, hogy nemsokára eljön az ég felhőin (Mt 26,64). Jézusnak ezt a kijelentését eszkatologikus beszédével (24; Mk 13; Lk 21,5–36) kapcsolatba hozva kell nézni, ahol is az áll, hogy mielőtt az Emberfia megjelenik az ég felhőin, kozmikus katasztrófák lesznek; ezek a katasztrófák Mt 24,3.29 szerint közvetlenül Jeruzsálem pusztulása után fognak bekövetkezni (Mk 13,24 sokkal kevésbé konkrét, Lk 21,14 pedig – föltehetően az események hatása alatt – Jeruzsálem pusztulása és a → parúzia közé teszi „a hitelenség idejét”). Mindamellet: az eszkatologikus beszéd központjában a kiválasztottak egybegyűjtése áll, ezt Mt 25,31–46 utolsó ítéletként írja le, amikor is minden nép végso sorsa eldől. A szinoptikus apokalipszisben nincs szó a halottak föltámadásáról. Pál (1Tesz 4,13–18) vsz. azért tért ki rá, mert néhány haláleset az újonnan megkeresztelteknek hitbéli nehézséget okozott. De hogy Pálnak a parúziáról szóló tanítást ilyen értelemben ki kellett egészítenie, azt is tanúsítja, hogy a kérdés hagyományos tárgyalása nem tartalmazta a halottak föltámadásáról szóló tanítást, a szinoptikus apokalipszis tehát híven tükrözte a hagyományt, ill. annak eredeti változatát. 2Pét 3,10–13: ez a parúzia, amely azonos Jahve napjával, abban is meg fog nyilvánulni, hogy az ég is, a föld is tűz martalékává válik (vö. Mt 3,11: tűzzel való megkeresztelkedés), hogy helyet adjon az új égnek és új földnek, amely majd az igazságosság hazája lesz. – Jóllehet számtalan részlet arra enged következtetni, hogy az idők vége már elkezdődött (ApCsel 2,15–20; 1Kor 10,11; 1Pét 4,7; 1Jn 2,18), ahogy az ÓSz-ben, úgy itt az ÚSz-ben sem következett be a várt vég, ellenkezőleg: az az eón változatlanul fönnáll (2Pét 3,3–10). Ez elvezetett annak mélyebb ismeretéhez és újraértékeléséhez, ami Krisztusban az embernek osztályrészévé vált, mindenekelőtt Jánosnál. Szerinte az örök élet már elkezdődött: aki Krisztusban hisz, nem esik ítélet alá, már átment a halálból az életre (Jn 5,24; 6,40.47; 8,51). 11,24–26: Márta hitet tesz amellet, hogy a halottak föltámadnak az „utolsó napon”, de ehhez hozzákapcsolódik egy „helyesbítés”: Krisztus maga a föltámadás és az élet, s így már most megadja a halhatatlanságot azoknak, akik hisznek benne (vö. 5,25). Krisztus eljövetele is új megvilágítást kap: Krisztus akkor jön el, amikor a híveit kiszabadítja ebből az eónból, hogy fölvigye oda, ahol Ő van (14, különösen 14,3.19), és Krisztusnak ez az eljövetele → epifánia lesz (14,21.23). 16,16–24 szerint Krisztusnak nemsokára bekövetkező, ígért eljövetelét szintén ilyen spirituális módon kell értelmezni: arról van szó, hogy ennek az életnek rövid ideig tartó szomorúsága után viszontlátjuk Krisztust örökre (16,22). Mindazáltal ez az értelmezés nem zárja ki azt, hogy a tört.-nek egy Istentől meghatározott időpontban vége ne szakadjon. Ismételten szerepel tehát Jn-ban is az „utolsó nap”, amikor is Krisztus föltámasztja a halottakat és akik nem követték tanítását, azokat elítéli (6,39–40.44.54; 11,24; 12,48). – Pálnál a korai levelektől a fogságból írt levelekig változik az ~ról szóló tanítás: egyre inkább előtérbe kerül az a szerep, amelyet az Egyh. betölt az üdvösség szempontjából (vö. pl. Ef 2,5; Kol 2,12; 3,1–4 és Róm 8,24). – A Jel-ben olyan fölfogás tükröződik, amely a kiteljesedés előtt egy hosszabb v. rövidebb messiási időszakot tételez föl. Az ezeréves ország, amelyet a Messiás jajkiáltásai és a föltámadás előznek meg, az Egyh. gyors fölvirágzását jelképezi Róma véres üldözése után (20,1–6), de egyszersmind arra is következtetni enged, hogy ez a korszak, amely majd az idők végével fog lezárulni (20,11–22,5), hosszú ideig is eltarthat. Az 1Kor 15,24–28: a messiási országnak szintén olyan fölfogása tükröződik, amely az utolsó napot előzi meg: az utolsó ellenség legyőzése után Krisztus átadja az uralmat az Atyának, hogy Isten legyen minden mindenben.

esztelenség, balgaság, bolondság, ostobaság: Az ÓSz-ben a bölcsesség és okosság ellentéte (Péld 1,7), a jó tanács, a tanítás, a figyelmeztetés, a jóra intés, a dorgálás semmibevétele, megvetése (12,1; 12,15; 15,5; 17,10; 23,9; 26,11; Sir 21,14). A balga megfontolatlanul beszél (Péld 10,14; 12,23; 13,16; 14,3; 18,13), nem akkor szólal meg, amikor kell (20,20), s áthágja a helyes viselkedés szabályait (21,22–24). A balgáktól tehát óvakodni kell (Péld 13,20; 27,3; Sir 22,13); a balga nem javul meg (Péld 27,22), ~e vesztét okozza (Jób 5,2 kk.; Péld 1,32; 5,23). Isten vakmerő viselkedésükért eltaszítja az eszteleneket (Bölcs 1,3); csak az utolsó ítéletkor látják be ~üket (5,4–14). – A vallási és erkölcsi törv.-ek v. egyszerűen az okosság elleni vétségek szintén ~nek minősültek. Amikor Izr. nem az Úr parancsainak útját járta (MTörv 32,6), idegen istenekhez pártolt (Jer 5,11 kk.), v. a szamariaiak, akik elkülönültek Izr.-től (Sir 50,26), balgák, esztelenek voltak. De balga volt az is, aki nem törődött Istennel (Zsolt 14,1; Iz 32,5 kk.). A bűn: pl. az Isten gyalázása (Zsolt 74,18.22), a megbecstelenítés (2Sám 13,12), a házasságtörés (MTörv 22,21), mind ~ (Péld 15,21). – Az ÚSz-ben a természetes okosság ellentéte. 1Pét 2,15: a keresztények arra vannak hivatva, hogy tetteikkel elnémítsák az ostobákat. Jézus beszélt balga férfiakról (Mt 7,26 kk.), balga hajadonokról (25,1–13), esztelen gazdagról (Lk 12,16–21); arról, hogy milyen büntetést kap, aki az ostoba szóval illeti embertársát (Mt 5,22). A gazdagokat esztelen kívánság keríti hatalmába (1Tim 6,9). A kinyilatkoztatás fényénél ostobák a pogányok is, akik nem ismerik Istent és nem tartják meg parancsait (Róm 1,21 kk. 31; 10,19; Tit 3,3). Akik kiforgatják a törv.-t, azok balgák (Mt 23,17; Lk 10,40). De balgák a tanítványok is, akik nem értik Jézus kereszthalálát (24,25), s akik ragaszkodni akarnak az ósz-i törv.-hez (Gal 3,1.3), nem értik meg az Úr akaratát (Ef 5,17), akiknek hiányoznak a hitbeli ismereteik (1Kor 15,36), azok szintén. Pál a dicsekvést balgaságnak minősíti (2Kor 11,1.6.19.23; 12,6.11), Timóteust a tévtanítókkal való okatlan vitatkozás kerülésére inti (2Tim 2,23; 3,9; vö. Ef 5,4), az evilági bölcsességükre büszke korintusiaknak pedig a keresztről szóló tanítás balgaságát állítja a szemük elé, ami által a világ megmenekült; mert Isten azt választotta ki, ami a világ szemében balga, hogy megszégyenítse a bölcsüket (1Kor 1,18 kk. 23 kk. 26–31; 2,14; 3,18 kk.; 4,10).

Eszter (héb. 'Istár, a babilóniaiak istennője?') Abichajil lányának, Hadassának perzsa neve. A róla elnevezett kv. hősnője, Mardokeus unokahúga és nevelt lánya (Eszter 3,12; 9,29).

Eszter könyve, Eszter: héb. szövegében proto-, gör. részeiben deuterokanonikus ósz-i kv. – I. Keletkezése. A héb. ~ keletkezési idejét Kr. e. 300 és 80 közé teszik, a pontos megállapításra tett kísérletek mind föltevések. A nyelvi bizonyítékokon (a kifejezőeszközök állományán) kívül emellett szól a gör. fordítás kolofonja is. 2Mak 15,36 alapján szintén kb. Kr. e. 50 tájáról adatolható. Leginkább még a 3. sz. valószínűsíthető, amikor is a zsidók föltehetően készen állhattak új gondolatok befogadására és új ünnepek megülésére. A Makkabeusok harcai idején is alkalmas lehetett Eszter a nép vallásos tudatának formálására és a harci kedv fölkeltésére. Azt, hogy hol keletkezett a kv., nem lehet megállapítani, bár vannak jelek, amelyek alapján a K-i diaszpóra a vsz. Szerzője mindenképp művelt lehetett és vallásos. – II. Tartalma. Achaszéros (Xerxész) király (ur. Kr. e. 485–465) díszes lakomát rendezett a tartomány előkelői és Szuzá népe számára. Ennek alkalmával – bölcsei tanácsára – eltaszította Vasti királynét, aki megtagadta azt a parancsát, hogy teljes díszben jelenjen meg a vendégek előtt (1). Erre azt javasolták neki, hogy a tartomány legszebb lányai közül válasszon új királynét. A háremben töltött előkészületi idő elteltével a zsidó Hadassát (Esztert) szemelte ki, aki Mardokeusnak, nagybátyjának és nevelőapjának tanácsára eltitkolta származását. – Mardokeus fölfedezett egy király elleni összeesküvést (2); de nem hajtott térdet hódolata jeléül Ámán nagyvezér előtt, aki sorsvetéssel Adar hónap 13. napjára tervezte a zsidók kiirtását (3). Mardokeus Esztert bízta meg: hárítsa el a veszedelmet. Eszter imával és böjttel készült a feladat végrehajtására (4). Meghívta vendégségbe a királyt és Ámánt, bár kérését csak másnapra tervezte; Ámán közben bitófát készíttetett Mardokeus számára (5). A király

meg akarta jutalmazni Mardokeust a palotaforradalom fölfedezéséért, ezért Ámának nyilvánosan tisztelnie kellett Mardokeust (6). Másnap a lakomán Eszter arra kérte a királyt, könyörüljön meg népén, s Ámánt végeztesse ki; a király fölakasztatta Ámánt (7). Mardokeus lett az új nagyvezér, Eszter pedig kieszközölte, hogy a zsidók védhetik az életüket (8); Adar hónap 13-án a birodalom összes tartományában bosszút állhatnak ellenségeiken, Szuzában még 14-én is. Ettől kezdve megünneplik Adar 14., ill. 15. napját. Mardokeus és Eszter levélben is kötelezővé tették a → purim megülését (9). A kanonikus héb. Eszt Mardokeus dicséretével zárul (10,1–3); a deuterokanonikus gör. kiegészítés (a LXX: közbeiktatva, a Vg-ban a kv. végéhez csatolva) Mardokeus egy álmát és ennek értelmezését, egy összeesküvés fölfedezését, a király ediktumait (a zsidók kiirtására, ill. a zsidók érdekében), Mardokeus és Eszter imáját, Eszternek a király elé járulását és Eszter Egyiptomba vitelét tartalmazza. – III. Műfaja széppróza. A szerző sokféle stílusesszéköt és műfaji sajátosságot fölhasznál (arány, gondolatritmus, inklúzió, ellentét stb. és elbeszélés, anekdota, beszámoló, leírás, dekrétum stb.). – Maga a purim, amelynek az eredete és szerepe a kv. egyik központi kérdése, vsz. a perzsa diaszpórában átvett ünnep, és az Eszt felelet a zsidóknak arra a kérdésükre, hogy voltaképpen miért is ünnepelnek. Mintegy ünnepi olvasmány (→ Megillot), amely arra hivatott, hogy a hallgatóság emlékezetébe idézze a purim eredetét, s azt a veszedelmet, amiből az elődök kiszabadultak. Közben a szerző a bölcsességi irodalomból vett elemeket, tanításokat is beleszövi az elbeszélésbe. – IV. Teológiája talán az eléggé világias színezetű purim-ünnepre való tekintettel „rejtett” (az Isten szó nem is fordul elő), de épp ezáltal fejeződik ki a szerzőnek Isten szentségében való hite és az a tisztelet, amely a Legszentebb színe előtt eltöltötte. Isten „titokzatos” módon működik, a „véletlenek” és az események „csodálatos” alakulása révén. A szerző többször emlékezteti a hallgatókat olyan szentírási helyekre, ahol Isten szerepel a történések okaként. Előtérben áll a szövetségnek, a kiválasztottságnak és a nép megmaradásának a gondolata. Az ellenséggel szemben a zsidók magatartása azon az axiómán alapszik, amely szerint a (választott) nép ellensége az Isten ellensége. Amikor bosszút állnak, úgy járnak el, mint ahogy a régi háborúk idején volt szokás Izr.-ben (zsákmány után nem volt szabad nyúlni!). Mardokeus is, Eszter is „máshonnan” (4,4) várta a segítséget, és tudták, hogy a büntetés azt sújtja, aki küldetését nem teljesíti. Ezt a rejtett tartalmat a gör. fordító fölismerte, és a maga módján ki is fejtette. Ezzel mintegy bizonyítékot szolgáltatott Eszt teol.-i vonatkozásai mellett.

Etam: helység Egyiptom és az Arab-sivatag határánál. Izr. fiainak egyik állomása a pusztában (Kiv 13,20; Szám 33,6–7). A 33,8: ~ pusztája is szerepel, de a Kiv 15,22 ezt a pusztát Surnak mondja (→ kivonulás Egyiptomból).

Etán (héb. 'állhatatos'): személynév. Az eszrachita ~ híres bölcs volt Hemán, Kalkol és Darda mellett (1Kir 5,11). A Zsolt 89 fölíratában úgy szerepel mint szerző. A papi hagyományban félreértették melléknevét (eszrachita) és ezért Szerach fiaként Júda utódai közé sorolták (1Krón 2,6.8). Másutt (15,17.19) Lévi utódai közt szerepel, Dávid egyik zenészeként Hemán és Aszaf mellett.

Etanim: régi kánaáni hónapnév; 1Kir 8,2: a zsidó-babilóniai → naptár 7. hónapjával azonosították; az 1. őszi hónap volt: szept.–okt.

Etbaal: Szidon (Tirusz) királya, Izebelnek, Acháb feleségének apja (1Kir 16,31).

ételáldozat: kenyérféléből v. a föld első terméséből bemutatott → áldozat, melyet olajjal (→ italáldozat) és tömjénnel együtt ajánlottak fel (Lev 2,1–16). Egy részét a pap elégette az oltáron, a többi őt illette, de a szentélyben kellett elfogyasztania (vö. 6,16). Olykor önállóan mutatták be: a szegények engesztelő áldozataként (5,11) és féltékenységi ítéletkor (Szám 5,15). Egyébként mindig kapcsolódott a → hálaáldozathoz, ill. az → égőáldozathoz (Lev 7,11–14; Szám 15,1–16), a reggeli és esti áldozathoz (28,2–8), az ünnepi áldozathoz (28,9–

27); a közösség valamely tévedésből elkövetett bűnéért v. az akaratlan vétségért bemutatott égőáldozathoz (15,24), ill. a → nazir fogadalom letételekor (6,14 kk.) és a papszenteléskor szokásos áldozathoz (Lev 8,26–28; 9,4). – Az ~hoz tartoztak a → kitett kenyerek is (24,5–9; vö. 1Sám 21,5–7).

etiológia (gör. aitia 'ok' és logosz 'tan' szóból): dolgok és mondások oksági magyarázata. 1. Az összehasonlító vallástört. szaknyelvében gyakran kapcsolódik a mítoszhoz. Itt az „~i mítosz” olyan elbeszélés, amely magyarázattal szolgál már ismeretlen jelentésű szokásokhoz és intézményekhez, szertartásokhoz és épületekhez, természeti jelenségekhez és élőlényekhez. E mítoszok kiemelkedő tehetségű emberek alkotásai, akik nagy tört.-i távlatból vizsgálnak dolgokat és próbálnak magyarázatot adni. (Tehát nem költői leleményről v. pusztaszimbólumról van szó.) A mitikus ~ elképzelt okra mutat rá (pl. a természet halálát és megújulását az istenek halálával és újjáéledésével magyarázza). Ezzel szemben a tört.-i ~ valóságos okokat mutat meg, a magyarázatot adó elbeszélés valós eseményre épül. Ilyen pl. a Bibliában a világot magyarázó teremtéstört. v. a világban tapasztalható rosszat magyarázó bűnbeesés-tört. Előfordulnak természetesen olyan ~i elbeszélések is, amelyek nem valós okkal, hanem népies etimológiával magyaráznak. – 2. A Bibliában a ~i elbeszélések két fajtájával találkozhatunk. A) Vallási v. kultikus intézményekkel kapcsolatos ~i elbeszélések. Ilyen a Bételről (Ter 28,11–19: Isten háza), a Penuelről (32,33: az izr.-k nem eszik meg a csipőizom ínját) v. a Gedeon emelte oltárról (Bír 6,24: ezt a nevet adta neki: az Úr béke) szóló, amelyekben kultikus szokások őrződtek meg. Ugyanígy a körülmetéléssel (Kiv 4,26: vérvőlegény) és a húsvétal (12,11: az Úr átvonulása) összefüggők is. A lányok örökösödését illető törv. minden bizonnyal a Szám 36-ra vezethető vissza, de a Lót feleségének sóbálvánnyá változásáról szóló elbeszélés (Ter 19,26) már meglehetősen népies színezetű. Más ~i elbeszélések a műveltség, az ember, a világmindenség eredetének keresésére vezethetők vissza; a szombat megtartásának a teremtés tört.-ével való összefüggése (2,1–3; Kiv 20,11) közismert, s a házassággal kapcsolatos jogszokásnak az első emberpár tört.-éhez kapcsolódása szintén (Ter 2,24: „Ezért a férfi elhagyja apját és anyját...”; vö. Mt 19,5, a „kezdet”-re való utalással). Nem szorul bizonyításra, hogy az efféle ~i elbeszélések az „ősidők”-nek valamely valóban megtörtént (ha ki is színezett) eseményére mennek vissza: sokkal többet mondanak, mint pl. a Ter 10,9, ahol csupán egy szólásra („Nagy vadász az Úr előtt, mint Nimród”) kapunk magyarázatot. Olykor az ~i elbeszélést tört.-isége igazolja (pl. 1Sám 27,6). B) Személy- és helységneveket „értelmező” ~i elbeszélések. Ezekben a nevek különféle tört.-i helyzetekkel és eseményekkel kerülnek kapcsolatba. A személynevek esetében sokszor csak egyszerű szójátékról van szó, amikor is a névből a név viselőjének kilétére, lényére próbáltak következtetni, magyarázatot találni. A helynevek esetében inkább számolhatunk azzal, hogy az ~i elbeszélésnek tört.-i magva van (Abel-Mizrajim: Ter 50,11), de azért ezek körében is találni olyanokat, amelyek nem egyebek népies szójátéknál (Bábel: 11,9).

Etiópia (az eredeti Kus elnevezés gör.-ös változata): Kr. e. 2000 k. a Nílus felső folyásának vidékét jelölte. Először Homérosznál bukkant fel, és a LXX révén terjedt el. – Kr. e. 1700: önálló birodalom, saját kultúrával. Fővárosa Kerma volt. Fejedelmei a → hikszoszok szövetségesei Egyiptom ellen. E birodalom É-i határa az 1. vízésésnél, D-i határa a világnak akkori elképzések szerinti szélénél, az 5. vízésésnél, később Szudán közepe táján húzódnak. – Az ÓSz magára a lakosságra is átvitte az ~ nevet, de az etiópok fajilag természetesen nem voltak egységesek (Szof 3,10; Zsolt 68,32). – Egyiptom Kr. e. a 3. évezredtől élénk kereskedelmi kapcsolatban állt ~-val. A középső birodalom idején az egyiptomiak meghódították, s ~ É-i része az újbirodalom idején is hatalmuk alatt állt. Főleg aranya miatt harcoltak ~ért (Iz 43,3; 45,14), de fontosnak tartották az afrikaiakkal való kereskedelem miatt is. Kr. e. a 8. sz.-ban Napata székhellyel királyság alakult ~ területén,

királya, Pianhi (ur. 751–716) elfoglalta Egyiptomot. – Az ÓSz-ben ~ királya, Tirhaka Hiszkija szövetségese volt Szancheribbel szemben (2Kir 19,9; vö. Iz 20,3–5; Ez 30,9; Neh 3,9). Izr. királyai becsülték az ~ból való rabszolgákat (2Sám 18,21: kusita), s nemegyszer udvari tisztként alkalmaztak ~it (Jer 38,7). – Az asszírok kiűzték Egyiptomból az ~iakat, de Napata birodalma továbbra is fennmaradt. A 6–4. sz.: Meroe lett a főváros. Az ÚSz-ben ~ királynőjének, Kandakénak udvari tisztjét keresztelte meg Fülöp (ApCsel 8,27).

étkezés: Az ÓSz-ben a „kenyérevés” jelentette a szokásos ~t (vö. Ter 37,24), szemben az ünnepi lakomával, amelyre a héb.-ben olyan szó utalt, amelynek jelentése az 'ivás, dőzsölés, mulatás' mozzanatokot is magában foglalta. Rut 2,14: szó van az evés idejéről, de közelebbi meghatározás nélkül; Ter 43,16.25: Izr. fiai délben ebédeltek (Egyiptomban). Az ÚSz-ben szerepel a reggeli v. ebéd (Mt 22,4; Lk 11,37 kk.; 14,12; Jn 21,12.15; ApCsel 10,10) és a vacsora (pl. Lk 14,12; 17,8). Általában kétszer ettek napjában (Kiv 16,8; 1Kir 17,6). ~ közben a földön ültek, az ételt is oda tették le (egy alkalmi ~ a szabadban: Mt 14,19). A héb. sulhan szó, amelyet általában asztalnak szoktak fordítani, valójában csak egy földre terített állatbőrt v. gyékényt jelentett; de a Bír 1,7; Mt 15,27 azért föltételez valami bútorfélét. Később gör.–róm. mintára szokássá vált ~ közben szőnyegre heveredni v. fekvő helyzetben párnákra támaszkodni. Bal könyökükre támaszkodtak, lábukat pedig kifelé nyújtották, és szabad jobb kezükkel ettek (vö. Eszt 1,6; Ám 6,4; Jn 13,23). A kenyeret (→ kenyér) a családfő, a házigazda törte meg, a húst szétosztották; mindenki a közös tálból kapta meg a részét (Péld 19,24), amelybe kenyerét is bemárthatta (Jn 13,26). A kanalat, kést, villát ismerték ugyan, de csak áldozatbemutatáskor használták. A lakomákkal kapcsolatos szokásokra nézve a Sir 31,12–24 tartalmaz érdekes részleteket. Az a föltevés, hogy a kumráni szövegekben (1QS VI,46; 1QSa II,17–21) említett közös ~ek szakrális jellegűek voltak, nem igazolható. – Mint a közösség fő megnyilvánulási formája az ~ a Bibliában az Istennel való közösséget, az örök boldogságot is jelképezi (Kiv 24,9–11; Iz 25,6; Mt 8,11 kk.; 22,1–14; Lk 22,16–18.29 kk.). Ez a gondolat ölt testet Izr. fiainak → húsvétjában és az → utolsó vacsorában; → agapé, → kenyértörés.

étkezési törvények: Mint a legtöbb ókori és primitív nép körében, Izr.-ben is voltak törv.-ei az étkezésnek; ezek a → tiszta és a tisztátalan közti különbségeken alapultak. A tisztátalan étel tisztátalanná tett, ezért szigorúan tiltott dolog volt. – 1. Ósrégi a → vér fogyasztására vonatkozó tilalom (Ter 9,4; Lev 19,26; 1Sám 14,32–35): a vér maga a lélek v. a lélek székhelye (MTörv 12,23; vö. Ter 9,5; Lev 17,11), de eredetileg az attól való félelem húzódott meg a tilalom mögött, hogy a saját lelkük összevegyül egy idegen lelkével, és ez veszedelmet hoz rájuk; a 17,11 arra hivatkozik, hogy a vér engesztelésre szolgál (vö. 17,11; MTörv 12,16.24). – 2. Az elhullott v. széttépett állat húsból enni, amelynek a vére nem folyt ki, hasonló okokból tilos volt (Lev 11,39 kk.; 17,15; MTörv 14,21; de az idegeneknek a 14,21 megengedi), sőt azt még megérinteni sem volt szabad (Lev 11,39; 17,15), mert tisztátalanná vált tőle az étel (11,34). A Kiv 21,28 az öklelő, embert ölő bika húsnak az elfogyasztását is tiltotta. – 3. Tilos volt az összes tisztátalan állat húsnak fogyasztása (Lev 11; MTörv 14,3–9). – 4. Az első 3 évben nem ehatték Izr. fiai a gyümölcsfák termését sem; a 4. évben a gyümölcs Jahvét illette meg (Lev 19,23–25). – 5. A 7,22 kk. tiltja az áldozati állatok (szarvasmarha, juh, kecske) zsírjának fogyasztását; ezt Jahvének kellett feláldozni (3,3 kk. 9). Az elhullott v. széttépett állat zsírját felhasználták ugyan, de nem ették meg (7,24). Az áldozati állatnak azokból a részeiből, amelyeket Jahvének felajánlottak v. amelyek a papot illették meg, idegen nem ehetett (22,10). – 6. A házban kiterített holttesttől az étel tisztátalanná vált (vö. Szám 19,14; Oz 9,4); tisztátalannak számítottak azok az ételfélék is, amelyeket idegen, azaz tisztátalan földön állítottak elő (9,3; vö. Ám 7,17), főleg a pogányok ételei, italai (Dán 1,8) voltak tisztátalanok. – A törv. azoknak, akik vért fogyasztanak, igen szigorú büntetést helyez kilátásba (Lev 17,10.14); egyszersmind azonban a tisztulást is előírja mindenkinek, aki

tisztátalan v. elhullott állatot evett v. érintett (11,24–28.39 kk.). A Makkabeusok korában a jámbor zsidók inkább meghaltak, mint hogy az ~et megszegjék (2Mak 6,18–31; 7). – Az ÚSz idején igen szigorúan vették az ~et (ApCsel 10,14). A farizeusok evés előtt gondosan megmosták a kezüket (Mt 15,2) és nagy gondot fordítottak az edények (külső) tisztaságára is (23,25; Mk 7,4), nehogy valami tisztátalant egyenek v. érintsenek. Jóllehet Jézus elvben állást foglalt a tiszta és tisztátalan megkülönböztetése ellen, a zsidókeresztények még sokáig ragaszkodtak az ~hez, úgyhogy az → apostoli határozat az Antióchiában, Szíriában és Kilíkiában élő pogánykeresztényeknek előírta, hogy tartózkodjanak az áldozati állat húsának, a vérnek és a fojtott állatnak a fogyasztásától (ApCsel 15,28 kk.). Ezt Pál ap. Korintus (1Kor 8), Galácia (Gal 4,9) és Kolossze (Kol 2,21) egyh.-aira nem terjesztette ki, de némelyik gör. egyh.-ban egészen a 9. sz.-ig figyelembe vették.

etnarcha (gör.): népvezér, ill. fejedelem, mint Makkabeus Simon (1Mak 14,41; 15,2) v. Archelausz (Josephus Flaviusnál; Mt 2,22: király), Johannesz Hürkánosz v. IV. Aretász király helytartója Damaszkuszban (2Kor 11,32). Közbülső rangot jelent a tetrarcha (→ negyedes fejedelem) és a király között; Aretász helytartója vsz. azért lett ~, mert törzsfő volt.

Eubulusz (gör. 'jó tanácsadó'): Rómában élő keresztény férfi. Köszöntését Pál közvetítette Timóteusnak (2Tim 4,21).

Eucharisztia (gör. 'hálaadás'): az Oltáriszentség és a szentmise; Jézus Krisztus áldozati teste és vére a kenyér és a bor színe alatt, ahogy ő az → utolsó vacsorán keresztáldozatát elővételezte és mint örök emlékezetét az Egyh.-ra hagyta. Az ~ név az utolsó vacsora leírásából ered: „Jézus kezébe vette a kenyeret... hálát adott” (eukhariszeszasz)... (Mt 26,26). Ugyanezt jelenti az ApCsel 2,42: a → kenyértörés és 1Kor 11,20: az Úr vacsorája. – Alapításának leírásaiból (Mt 26,20–30; Mk 14,17–26; Lk 22,14–20; 1Kor 11,23–25) kiviláglik, hogy az ~ már az 1. sz. közepén liturgikus ünnep volt. A Mt 26,21/Mk 14,8 és Mt 26,26/Mk 14,22 párhuzama, valamint a Mt/Mk-nál szereplő „sokakért” kifejezésnek Lk/Pál-nál „értetek”-kel való helyettesítése liturgikus eredetre vall. S jóllehet ez leginkább Mt-nál és Mk-nál tűnik szembe, némelyek (J. Jeremias, P. Benoit) aramaizmusokra hivatkozva Mt/Mk leírását régebbinek tekintik Lk/Pál-nál. – Hogy Jézus az utolsó vacsorát, melyen az ~t alapította, zsidó húsvéti lakoma formájában tartotta-e, v. csak egyszerű búcsúvacsoraként, azt az ev.-okból nem lehet egyértelműen kikövetkeztetni (→ húsvét). A szinoptikusok szerint Jézus a tanítványokat megbízta a húsvéti vacsora előkészítésével (Mk 14,12–16). Ezt nem tekintve, semmi nem utal arra, hogy húsvéti vacsorát tartottak (Lk 22,15-ből már az új húsvétra utalás olvasható ki). Ha húsvéti vacsora lett volna, akkor Jézusnak húsvétkor kellett volna a kereszthalált elszenvednie, ami teljességgel elképzelhetetlen. Jn 18,28 és 15,31 szerint Jézus húsvét ünnepének előestéjén halt meg. Így v. azt kell föltételezni, hogy János teol.-i meggondolásból előrehozta Jézus halálának időpontját, hogy az egybeessen a húsvéti bárány leölésének idejével (19,14), v. azt, hogy a szinoptikusok a vacsora idejét későbbre tették, hogy az húsvéti jelleget öltösson. A kérdést a kumráni leletek alapján A. Jaubert próbálta megoldani: a Kumránban még használt, régi nap-naptár szerint Jézus kedden tartotta az utolsó vacsorát, hivatalosan viszont péntek este ülte meg a zsidóság abban az évben a húsvétot (vö. Mt 27,62; Mk 15,42; Lk 23,54–56; Jn 19,14.31.42; → naptár). – Az ~ alapítását, ill. ennek leírását illetően eltérnek a vélemények. Kézenfekvő az a föltételezés, hogy az ósz-i húsvét megülése szolgált alapul: azoknak a szavaknak a helyébe, amelyeket a haggada a kovásztalan kenyérhez és a kehely megáldásához (a 3. kehelyéhez; → húsvét) előírt, az ~ alapításának szavai léptek. Ha Jézus az ~t új húsvétnek nevezte (Lk 22,15), akkor annak áldozati jelleget kellett kapnia; Jézus korában a húsvét még biztosan egyet jelentett az áldozattal (= bárányok leölése a Templomban). Jézus maga is utalt arra, hogy föláldozza, áldozatul adja magát („Ez az én testem, amelyet értetek adok” 29,19 kk.), s hivatkozott a szövetségre is (22,20; 1Kor 11,25), amihez a szemiták fölfogása szerint az áldozat föltétlenül hozzátartozott (Kiv 24,3–8; Zsid

9,11–10,18). Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy az ~ alapításakor Jézus próf.-ként szimbolikusan előre megjelenítette, jelenvalóvá tette bekövetkező megváltó halálát. Ezen túlmenően: a megismétlésre vonatkozó szavak („Ezt tegyétek az én emlékezetemre”) egész biztosan fölfoghatók úgy, hogy velük a Kiv 12,14: olvasható rendelkezésnek megfelelően az új szövetség áldozatának állandó jelenvalóvá válására adott utasítást, ill. hogy az áldozat jelenvalóvá tételével az új szövetséget minden időkre megerősítette. Az áldozati jelleg Máténál, Márknál és Lukácsnál az áldozathoz kapcsolódó ekhünnomenon kifejezés révén külön is hangsúlyt kap. Az Isten szolgájára vonatkozó jövendölés, amely az ~ alapítását jelentő szavakból kicsendül („sokakért”), szintén az áldozati jelleget tanúsítja. Ugyanakkor azt, hogy a keresztáldozat mint tört.-i esemény mennyiben azonosítható az ~-val, a szinoptikusokból nem lehet teljesen egyértelműen kikövetkeztetni. Pál szerint (1Kor 11,26) az ~ ünneplése Krisztus halálának hirdetése, aminek révén az ~t ünneplők részesednek Krisztus föláldozott testében és vérében (10,16) és egymással is közösséget, egy testet alkotnak (10,17). Az azonosításban Jn 6,51–58 odáig ment, hogy sokan megütköztek és visszahúzódtak az Úrtól (Jn 6,60.66). – Azt, hogy az ApCsel 2,42.46; 20,7.11: említett kenyértörés az ~ ünneplése volt, nem lehet egyértelműen bizonyítani; némelyek csak az Úrral, majd a föltámadt Krisztussal közös étkezésekre való emlékekezést látják benne (H. Lietzmann, O. Cullmann). Kezdetben a keresztáldozatra emlékezés még nemigen lehetett eleven, csak a háttérben húzóhatott meg. Annyi azonban bizonyos, hogy az eszkatologikus öröm, amely az ApCsel 2,46-ból kicsendül, mindjárt kezdettől hozzákapcsolódott az ~hoz. Ezt elsősorban Lk tanúsítja egyértelműen (22,16–18; vö. Mt 26,29; Mk 14,25). → áldozat, → áldozati lakoma. Lásd a XXVIII. színes képet.

XXVIII. Az eucharisztikus hal. A Kallisztus-Katakombából. Kr. e. 2. sz.

Eufrátesz (sumerül buranunu 'nagy folyó'; akkádul purattu, 'ua. '; ebből a perzsa változat ufratus, gör. ~; héb. perat): folyó Elő-Ázsiában. Ny-i ága Erzerumnál, K-i ága a mai Karasu közelében ered, a két ág Melidinéél egyesül, Eridu közelében torkollik a Perzsa-öbölbe. Ma előzőleg még beleömlik a Tigris is, de a Biblia korában e folyók külön ömlöttek a Perzsa-öbölbe. Mellékfolyói a Belih és a Hábor. A tört. folyamán megváltozott a folyó medre, ezért ma sok város nem az ~ partján található, ahol egykor épült (Szippar, Nippur, Uruk, Ur, Larsza, Eridu, Surupak, Babel). A Bibliában többször egyszerűen úgy szerepel mint „a folyó”, a Ter 2,14: az ~ a 4 paradicsomi folyó közül az egyik.

Eunike (gör. 'a diadalmas'): keresztény asszony Lisztrából, Timóteus anyja (ApCsel 16,1; 2Tim 1,5).

eunuch: **1.** olyan férfi, aki születésétől (Bölcs 3,14. Mt 19,12) v. szándékos beavatkozás (→ herélés) következtében képtelen a házasságra (vö. Sir 20,4; 30,20). – **2.** kamarás, az ókori K fejedelmi háremeinek felügyelője. E feladatra és a gyermekek nevelésére csakis ~okat alkalmaztak (Eszt 1,10; 2,3.14; 4,4; vsz. Dán 1,3.7). – **3.** tágabb értelemben a király bizalmasa, a szó eredeti értelmétől függetlenül. Így ~nak nevezték Potifárt, jóllehet családja volt (Ter 37,36; 39,1. vö. 40,2), valamint Jeruzsálemben a király bizalmi embereit (1Kir 22,9; 2Kir 8,6; 26,11; 24,12.15 vö. ApCsel 8,27) és a hadsereg legfőbb tisztjeit is (2Kir 25,19) → rabsaké. – **4.** lelki értelemben azok, akik „a mennyek országáért” lemondanak a házasságról (Mt 19,11).

Eutichusz (gör. 'szerencsés'): fiatal tanítvány Troászban. Pál hosszú beszéde alatt az ablakban ülve elaludt, és lezuhant a 3. emeletről. Holtan szedték föl; Pál – mint Illés (1Kir 17,21) v. Elizeus (2Kir 4,34) – ráborult és feltámasztotta (ApCsel 20,9–12).

év: Az egyiptomiak már Kr. e. 3000 k. aszerint számították az ~et, hogy a Nap mennyi idő alatt futja végig pályáját, és ennek megfelelően 12, egyenként 30 napos hónapra osztották fel az ~et, amelyhez még hozzácsatoltak 5 napot; a szemiták általában, Izr. fiai pedig különösen is a Holdhoz igazodtak. Az → újhold határozta meg a → hónap kezdetét és így a tartamát is; 12 ilyen hónap alkotott egy holdévet (1Kir 4,7; 1Kron 27,1–15; Jer 52,31; Ez 32,1; Dán 4,26). Az ünnepek is a holdciklusokhoz igazodtak; így a → húsvét a telihold ünnepe volt (vö. Zsolt 104,19; Sir 43,6–9). Másfelől a Nap járása is fontos szerepet töltött be, mert tőle függtek az → évszakok, s hatott az állatok és növények fejlődésére. Niszán hónap 14-én ölték le a húsvéti bárányt, és a húsvéti báránynak egyévesnek, vagyis az előző ~ben elletnek kellett lennie (Kiv 12,5). A szombat (= húsvét) utáni napon (Lev 23,12), tehát Niszán hónap 16-án v. némely írástudók szerint csak a húsvét utáni szombatot követő napon kellett az árpa első termését feláldozni; 7 héttel később ünnepelték a hetek ünnepét v. a → pünkösdöt, amely eredetileg a hálaadás ünnepe volt aratás után. Hogy ezeket az ünnepeket annak rendje-módja szerint megtarthassák, elengedhetetlen volt, hogy olyan időpontra essenek, amikor a bárányok már nem túl kicsik a leölésre, ill. a szemek már beértek. – Minthogy a nap~ 365 napot, 5 órát és 48 percet tesz ki, egy holdhónap pedig csak 29 napból, 12 órából és 44 percből áll, a hold~ 12 nappal és 53 perccel rövidebb a nap~nél. Ebből következően 3 ~ leforgása alatt a hold~ egy hónapnyi időtartammal mögötte marad a nap~nek. E különbség kiegyenlítésére minden 2. v. 3. ~ 12. hónapja után beiktattak 1 póthónapot (2. → Adar), így az ünnepek rendjét helyre lehetett állítani. Ez a szokás Babilóniában már Hammurápi korában megvolt; bár a Biblia nem tesz róla említést, föltehető, hogy Izr.-ben is elterjedt. – A babilóniai csillagászok a Kr. e. 6. sz.-tól arra törekedtek, hogy a póthónap közbeiktatásának idejét matematikailag meghatározzák; Izr.-ben a gyakorlati megfigyelésekhez igazodtak. A Misna szerint az ÚSz korában csak a 12. hónapban döntötte el a főtanács elöljárója a főtanács néhány tagjával, hogy be kell-e abban az ~ben egy póthónapot iktatni v. sem. Egyébként a Misna leszögezi, hogy az ~ nem állhat kevesebből 4, egyenként 30 napos hónapnál, de 8, egyenként 30 napos hónapnál

hosszabb sem lehet (a 30 napos hónap az ún. teljes hónap a 29 napból álló hónaphoz képest). – Csak a Kr. u. 4. sz.-ban vezették be a 19 ~ből álló ciklusokat; egy-egy ciklusban a 3., 6., 8., 11., 14., 17. és 19. ~ben beiktattak egy-egy póthónapot. Hogy Izr.-ben ismerték a nap~et, arra Hénoch eszményi életkorából következtethetünk: a Ter 5,23 szerint ~einek száma pontosan 365-öt tett ki (ez a nap~ napjainak száma), de az özönvíz időtartama is mutatja, amely a 2. hónap 17. napján kezdődött (7,11) és egy ~vel később a 2. hónap 27. napján ért véget (8,14), tehát összesen 365 napig tartott. Az apokrif iratokban (Jubileumok könyve, Hénoch) és némely kumráni szövegben a nap~ 364 napból áll, vagyis egészen a hetekre épül. → naptár.

Éva (héb. havvah, jelentésére kb. 10 magyarázat van): az a név, amelyet az első férfi adott az első nőnek (Ter 3,20) azután, hogy asszonynak nevezte (20,23). Az ide visszavezethető népies magyarázat szerint az ~ név a hajjah, 'élő', v. még inkább a hijjah, 'életbe szólít' (= minden élők anyja) szóval függ össze. Az asszony héb. megfelelőjét, az issahot a 'férfi' értelmű is szó nőnemű változataként lehet fölfogni. A 2,23: a férfi és nő nevének egybecsengése egyszersmind a két nem lényegének azonosságára utal: a nő ugyanazon eredeténél és rendeltetésénél fogva egységet alkot a férfival, annak egyenértékű segítőtársa. Itt fölmerülhet, hogy az első férfi a csont a csontjából, hús a húsból kifejezéssel ~ eredetére akart utalni, de valójában csak a belső kapcsolatra, a nő lényére való utalásról van szó (vö. 29,14; Bír 9,2). A Ter 4,1–2.26 szerint ~ Kainnak, Ábelnek és Szetnek az anyja. Egyébként a Tób 8,6: található kívül csak egyetlen utalás van rá az ÓSz-ben (Sir 25,24). Az ÚSz-ben Pál úgy említi, mint akit a kígyó rászédett (2Kor 11,3; 1Tim 2,13–14). ~ sehol nem szerepel egyértelműen ősmintaként; mégis, Pál az új ádámról szóló tanításával (vö. Ef 5,22–23; Jel 12) az Ádám–Krisztus szembeállításán kívül egyszersmind az Éva–Mária/Egyh. tipológiai értelmezéshez is alapot adott.

evangeliárium: → perikópa.

evangélista (gör. euangelisztész 'aki jó hírt hoz') Az ÚSz-ben 3 helyen (ApCsel 21,9; Ef 4,11; 2Tim 4,5) szerepel és arra vonatkozik, akit a közösség különleges képességei, karizmái alapján alkalmasnak, sőt hivatottnak tartott arra, hogy hirdesse az ev.-ot. Ezek az ~k nem voltak ap.-ok v. próf.-k (az Ef 4,11 határozott különbséget tesz). – A 3. sz.-tól a 4. ev. szerzője számít ~nak, s ez a szóhasználat máig fönmaradt. Az ev.-oknak és az ~knak – Ez 1,5–25; Jel 4,6–10-re visszamenő „élőlényekként” való ábrázolása szintén az öskeresztény időkig nyúlik vissza. Ezeknek az „élőlényeknek” (ember, oroszlán, bika, sas) az egyes ~kra való alkalmazása eleinte eléggé bizonytalan volt; csak Jeromos óta általános a Máté = ember, Márk = oroszlán, Lukács = ökör, János = sas értelmezés.

evangélium: A gör. euangelion szót, amely eredetileg a jó hír hozataláért kijáró jutalomra utalt, később magára a jó hírre vonatkoztatták. A szó ebben az átvitt értelemben már a LXX-ban is több helyen szerepel (2Sám 4,10; 18,22.25), de még csak profán értelemben. Ugyanakkor az ige – mindenekelőtt Iz 40–66-ban – már az eszkatologikus üdvösség hirdetésére vonatkozik (40,9; 52,7; 60,6; 61,1; vö. Zsolt 96,2). – Az ÚSz-ben a szóhasználat részben a LXX idézett helyeihez kapcsolódik, mégpedig közvetlenül: Mt 11,5 („a szegényeknek hirdetik az evangéliumot” = Iz 61,1), Lk 4,18; vö. Mk 13,10; 14,9. Jézus e helyeken idézett szavaiban kifejeződött, hogy a jövendölések beteljesedtek, és elérkezett az Isten országa, Jézus meghozta az idők teljességének régóta várt örömhírét. – A főnév Mt-ban 4-szer, Mk-ban 8-szor, Pál leveleiben 60-szor szerepel, így sajátosan Pál kifejezésének tekinthető, mintegy páli fogalom. A jelentésbeli fejlődést a következőképpen lehet elképzelni: a kiindulás az igének vallásos értelmű alkalmazása az ÓSz-ben (Iz 44–60); a főnév az ÓSz-ben nem szerepel. Jézus alkalmazkodik az ósz-i szóhasználatához beszédeiben, s főleg – ha nem kizárólag – az ígét használta. Némely kritikusok kétségbe is vonják, hogy az ~ főnevet Jézus egyáltalán ajkára vette; annyi bizonyos is, hogy arám megfelelőjével aránylag ritkán élt.

Ugyanakkor Pál sokkal gyakrabban használta a főnevet, mint az igét. A kifejezés páli értelme a zsidó és őskeresztény közösségben leli magyarázatát. Mindazáltal a gör.–róm. világnak (császárkultusz) is lehetett némi része a kialakulásában. – Feltűnő, hogy a 4. ~ban sem az ige, sem a főnév nem található, és a főnév Lk-ból is hiányzik. – ÚSz-i értelme kb. így írható körül: a Jézus Krisztusban megjelenő, Istentől kapott, új, az örökkévalóságba átnyúló üdvösség örömhíre. Pálnál a szó egyaránt jelölheti magát az Istentől kiinduló igehirdetést (mint tettet) és ennek az igehirdetésnek a tartalmát. – Az ÚSz-ben az ~ sehol nem jelent még írásba foglalt ~ot (Mt, Mk, Lk, Jn); ez az értelme az ~ szónak csak a 2. sz.-ban alakult ki (Jusztinosz).

evangéliumharmónia: a 4 ev.-ban foglalt események és logionok (= Jézus szavai, mondásai, ill. ezek gyűjteménye; → logia) folyamatos időrendi elrendezése, ill. előadása. Abban különbözik a → szinopszistól, hogy az ev.-okat nem párhuzamos hasábkokban állítja egymás mellé, hanem összefüggő, egységes elbeszéléssé dolgozza át, de – a Jézus életét bemutató elbeszélő műfajtól eltérően – csak az ev. szavait használja föl. Jézus nyilvános működésének tartamáról és időrendjéről alkotott határozott feltételezésre alapoz, és bizonyos elveket is alapul vesz, amelyek szerint a 4 ev. egyező és eltérő részei összeilleszthetők, ill. egységbe hozhatók. Rendszerint „tökéletes harmónia” létrehozására törekszik az ev.-ok között, ami az ev.-ok sajátos vonásai elsikkadásának és tudomásul nem vételének veszélyét rejti magában. A legrégebbi ismert ~ Tatianosz → Diatesszaronja. Alexandriai Ammoniosz (3. sz.) műve, amelyre Euszébiosz épített (Canones), inkább szinopszisznak számít. Nagyon jelentős volt Ágoston: De consensu evangelistarum (390–400) c. műve, amelyben megtalálhatók az ~ összeállításának irányelvei; ezen túlmenően az ev.-ok sok látszólagos ellentmondására is kellő magyarázatot találunk. Ágoston művének hatására készült Petrus Comestor († 1178), Johannes Gerson († 1429; az ő műve az ún. Monotessaron), sőt még Cornelius Jansenius ~ja (1549) is. A protestáns A. Osiander (Basel, 1537; első ízben Harmoniae evangelicae c.) nevetséges következtetésekre jutott, s ezzel a protestáns köröket az ~ műfaja iránt meglehetősen bizalmatlanná tette. Manapság, minthogy az érdeklődés főleg az evangélisták teol.-ja felé irányul (már maga Ágoston is az „Altitudo mysticae locutionis”-hoz menekült az ev.-ok különbözőzései láttán!), az ~ műfaja nem népszerű, nem is művelik (→ szinoptikus kérdés). Mindazáltal akadnak újabb kiadások; lat.: A. Lépicier (Róma, 1924); francia: A. Tricot: Vie de Notre Seigneur Jésus-Christ (Tournai, 1946); angol: R. Cox (Auckland, 1954); német: A. Vezin (Freiburg, 1958); magyar: Végh István: Világosító jegyzemények Szt Máté evangyeliomára (Pest, 1840).

evangéliumok: I. Általános tudnivalók. A) Az ~ száma. A keresztény egyh. kezdettől csak 4 ev.-ot (értsd: olyan őskeresztény írásokat, amelyek az Úr tanítását és tetteit foglalják magukban) ismert el kánoninak; nevezetesen: Máté, Márk, Lukács és János ev.-át. Az ősegyh. meg volt róla győződve, hogy ez a 4 ev. belső egységet alkot és – 4 formában – egy ev.-ot alkot. B) A sorrend, amelyben az ~ egymás után következtek, ill. amelyben a kánonok és a kéziratok tartalmazzák őket, az egyh.-ban nem volt kezdettől fogva mindig ugyanaz. A szokásossá vált sorrend, amely vsz. a keletkezés sorrendjére vezethető vissza, már a → Muratori-töredékben és a gör. kéziratok zömében is megtalálható. Ugyanakkor másféle sorrendekkel is találkozunk (pl. Mt, Jn, Lk, Mk). Az apokrif ~at (→ apokrif iratok), amelyekben sokkal nagyobb mértékben kimutatható a hellén irodalmi műfajok hatása, mint a kánoniakban, és amelyek nemegyszer eretnek vonásokat is mutatnak, az Egyh. elvetette. Minthogy az ~ gyakorlatilag az egyetlen forrást jelentik → Jézus Krisztus életét illetően, jelentőségük fölbecsülhetetlen. Ugyanakkor figyelembe kell venni azt is, hogy az ~ irodalmi jellegüket tekintve egyedülállóak az akkori irodalomban. – C) Irodalmi szempontok. 1. Jóllehet az ~ valóságos eseményeket és történéseket mutatnak be, elsődlegesen mégsem tört.-i szempontokhoz igazodva fogalmazták meg őket, így tehát nem életrajzok, még a szó ókori (antik) értelmében sem; nem jellemrajzot adnak, nem is Jézus személyét írják le. Egyáltalán

nem teljesek (vö. Jn 20,30 kk.) és az eseményeket nem pontos időrendben mutatják be. Az ~ban a topográfiai és a földrajzi adatok meglehetősen ritkák és nemegyszer sematikusak. – 2. Az ~ hitelességét elfogadható érvekre hivatkozva ki lehet mutatni, ugyanakkor az is igaz, hogy az ~ (Jn kivételével, amelyet ebből a szempontból nem lehet tekintetbe venni) sokkal kevésbé minősülnek egyéni írói alkotómunka gyümölcének, mint a mai olvasó gondolná. Az evangélisták anyaguk, sőt ennek megfogalmazása szempontjából is nagymértékben függnek a szóbeli hagyományoktól, amelyek nagyrészt már az ~ írásba foglalása előtt rögződtek. Az ~nak ez a közös vonása nem azonos mértékű mind a 3 (szinoptikus) ev. esetében (→ szinoptikusok). Lk-ban pl. világosabb az egyéni fiziognómia, mint Mt-ban, s mind a 3 szinoptikus ev.-nak megvan a maga sajátossága (stílus, fölépítés, közvetlenül elérendő cél); nagyrészt mégis a keresztény ősegyh.-ból nőttek ki, és az ősegyh. számára is írták őket. – 3. Az ~ irodalmi jellegét – pozitív értelemben véve – az a tanító-vallási érdek határozza meg, amely megfogalmazásukhoz indítékul szolgált. A keresztény igehirdetés jegyében keletkeztek, a Jézus Krisztusban való hit fölkelésére, ill. elmélyítésére irányuló szóbeli tanítás lecsapódásaként (vö. Lk 1,1–4; Jn 20,31). Jézus hirdetésének nem a kezdetét jelentik, inkább már az igehirdetés elért eredményének tekinthetők. Megírásukhoz az szolgált indítékul, hogy a szélesebb körű olvasóközönség és a jövőbeli nemzedékek számára megőrződjön, amit a szemtanúk tanúsítottak és az ap.-ok, valamint tanítványaik és utódaik kezdettől fogva tanítottak és áthagyományoztak (vö. Lk 1,1–4). Azt, hogy az ~at nemcsak hogy hamarosan felolvasták a kultuszban, hanem az ősegyh. kultusza révén keletkeztek (→ formatörténeti módszer), aligha lehet bizonyítani, jóllehet valószínű, hogy az ősegyh.-ban jelentkező szükséglet és ezáltal a kultusz is hatással volt az ~ szövegének megformálására; elég e vonatkozásban az → Eucharisztia alapításáról szóló részletekre hivatkozni (→ utolsó vacsora). Mindebből következően az ~ a tört. egy darabját képviselik, annyiban, amennyiben ez az üdvösségnek, mégpedig a már kezdetét vett üdvösségnek a történelme. – II. A fölépítés és a szerkezet a szinoptikus ~ban. A Keresztelő fellépésével (az ún. → gyermekségtörténet eredetileg nem volt tárgya a → katekézisnek), Jézus megkeresztelkedésével és megkísértésével kezdődnek; ezután következik Jézus föllépése Galileában és környékén (ez teszi ki az elbeszélő részek zömét), ezt követik az utolsó napok előzményei; végül bemutatják Jézus szenvedését és kereszthalálát, továbbá az üres sírral kapcsolatos részleteket és Jézus megjelenéseit tanítványai előtt. Kezdeté és vége szempontjából Jn is megegyezik a szinoptikusokkal, pedig szerzője nagyjából a maga útján jár, és több útról tud Galilea és Jeruzsálem között. A szinoptikus ~ egymás közti viszonyát, a szembeötlő egyezéseket és eltéréseket a → szinoptikus kérdés tárgyalja; a szinoptikusok és Jn közti különbségeket illetően → János evangéliuma. – III. Keletkezésük szempontjából is különbséget kell tennünk a szinoptikusok és a 4. ev. között. Jn a papiruszleletek tanúsága szerint Kr. u. 100 táján v. rövidebbel előtte, vagyis 60–70 évvel a leírt események után keletkezett. Ez azt jelenti, hogy – a szinoptikusoktól eltérően – elszakadt az ősegyh. katekéziséstől; ezen túlmenően a szerző személyiségét is jobban tükrözi, aki művét szigorú egységbe szerkesztette össze. Ebből következően a keletkezés kérdése is más módon vetődik fel Jn esetében, mint a szinoptikus ~éban, amelyek esetében a szerzőség kérdése sokkal kevesebb és kevésbé lényegbevágó következményt von maga után. Maga Jézus nem hagyott hátra írott szövegeket, s tanítványait sem bízta meg az ev. írásba foglalásával. A tanítványok feladata az ev. hirdetés volt. Az ev. hirdetésének nemcsak az volt a tárgya, amit Jézus maga tanított, hanem az is, amit tett és szenvedett, vagyis a tőle hirdetett Isten országa, valamint személyének, szenvedésének, halálának és megdicsőülésének kinyilatkoztatásként való értelmezése és ennek az Isten országának (első) megvalósítása. Az ap.-ok az ApCsel 1,1 tanúsága szerint Jézus tetteit és tanítását hirdették. Ezt foglalják magukban a kánoni ~. Azt az utat, amely a tanítványok eredeti tanításától az ~ írásba foglalásáig vezetett, jórészt homály fedi. Annyi bizonyos, hogy az ~ban leírt események és írásba foglalásuk közt el kellett bizonyos időnek telnie. Vsz., hogy

az írásba foglalására nem a mi ev.-aink voltak az első kísérletek (vö. Lk 1,1–4, továbbá azzal a ténnyel, hogy Mt föltételez egy korábbi elveszett ev.-ot). Mindenesetre az ~ írásba foglalására bizonyos idő elteltével került sor az eredetileg élő szóban hirdetett ~hoz képest. Föl kell tennünk, hogy a szemtanúk kezdettől (1,2), János keresztségétől a mennybemenetel napjáig (ApCsel 1,22) kialakították az → igehirdetés és a tanítás céljára bizonyos katekétikai sémát Jézus tanításáról és tetteiről. Ez az ap.-i katekézis nemcsak fő témáit (vö. 2,22–24; 3,13–15; 4,10–12; 10,36–43; 13,23–31), hanem sok részletet és megfogalmazást tekintve is szilárd formát öltött. Párhuzamba állíthatók az ~ a rabbinista hagyományokkal, amelyeket hosszú időn át szóban adtak tovább, mielőtt a Talmudban és a Midrásban rögzítették volna őket. Ezek az emberek, akik keveset v. egyáltalán semmit nem olvastak, sokkal jobban meg tudták őrizni emlékezetükben a különféle mondásokat és tört.-eket, mint gondolnánk. Jézus mondásai (→ logia) és az ~ sok része eleve olyan formában öltöttek testet, hogy – a ritmus, az ismétlések, az inklúzió, a képek, a mondások, a gondolatoknak a fő mondanivaló köré csoportosítása stb. révén – különösen alkalmasak voltak a szóbeli áthagyományozásra; elég e vonatkozásban a → nyolc boldogságra, a példabeszédekre és a csodákról szóló részek felépítésére hivatkozni. Ezzel megteremtődött a föltétele annak, hogy az ev.-i hagyomány megbízható, hiteles lehessen, még ha egyelőre nem is foglalták írásba. – Az ap.-oknak ez az eredeti katekézise természetesen arám nyelven hagyományozódott tovább, de föltehető, hogy nagyon hamar, talán már kezdettől gör. változatban is terjedt. Az ApCsel-ből tudjuk, hogy voltak szórványban élő, gör.-ül beszélő zsidók, akik mindjárt a kezdet kezdetén keresztények lettek (2,7–12.36–42; 6,1). Mindez nem jelenti azt, hogy a Jézussal kapcsolatos hagyományok már írásba foglalásuk előtt egységbe olvadtak. (Lk pl. azonkívül, amiben megegyezik a másik 2 szinoptikus ev.-mal, még más forrást is tükröz.) Biztosnak látszik, hogy a Jézusról szóló tanítás, Jézus szavainak, csodáinak, halálának, feltámadásának és megdicsőülésének hirdetése fő vonalaiban és sok részletében is meghatározott formában és szempontok szerint folyt. Ennyiben jogos ún. „ősev.”-ról is beszélni. De hogy ez az „ősev.” és a kanonikus ~ milyen viszonyban voltak egymással, azt nem lehet világosan látni. Föl lehet tenni, hogy az „ősev.”-hoz az tartozik, ami Mt-ban és Mk-ban közös, és talán Jézus mondásainak gyűjteménye is része az eredeti Mt-nak; részletesebben: → szinoptikus kérdés. – Azt az időpontot, amikor a szóbeli hagyományokat kezdték írásba foglalni, szintén nem lehet pontosan meghatározni. Lukács bevezetése szerint „már sokan megkísérelték, hogy a ... lejátszódott eseményeket leírják”; a bevezető konvencionális stílusában ezen a „sokan”-on nem kell okvetlenül még másokat is érteni Mátén és Márkon kívül (az eredeti Mt? Q?), akiknek művét Lukács biztosan felhasználta. Általában elmondható, hogy az írásba foglalás akkor vette kezdetét, amikor az ev.-ot már szélesebb körben hirdették az eredeti zsidó-palesztinai térségen kívül is, és a szemtanúk kezdtek kihalni. Biztos, hogy Pál levelei sehol nem tételezik föl okvetlenül az írásba foglalt ~at, ahogy az ApCsel már föltételezi (1,1); de az ApCsel keletkezésének ideje még vita tárgya. – IV. Az ~ tört.-isége. Az ~ jellegéről és keletkezéséről mondottakból következik, hogy az ~ tört.-iségét miként kell megítélni. Az ~ tört.-i hitele általában nagymérvű, de az ~ nem tört.-i művek (a forráskritika, a tört.-i pragmatizmus értelmezése szerint). Mindazáltal Lk-ban megtalálhatók a profán tört.-írás nyomai (pl. 1,1–4: a gyermekségtörténet; 3,1 kk. és földrajzi szempontból a Jeruzsálem felé orientálódás). A hagyomány szerint 2 ev.-nak ap., vagyis szemtanú volt a szerzője (Mt és Jn), a másik 2-nek ap. tanítványa (Mk: Péter tanítványától, Lk: Pál tanítványától való). – Tört.-kritikai szempontból felhozható először is az a tény, hogy a leírt események és leírások között eltelt bizonyos idő, talán egy nemzedéknyi. De a nehézség még azok számára is mérséklődik, akik a 4 ev. közül legkevesebb 2-nek nem ismerik el az ap.-i eredetét (Mk, Lk: tanítványtól), ha figyelembe vesszük az ~ anyagának áthagyományozási módját, amely egyedülálló (lásd föntebb). Abban a közösségben, ahonnan a kereszténység elindult, az emlékezés (mnemotechnika) roppant fejlett volt. Egy másik nehézség abból adódhat, hogy az ókori gör.–

róm. világ tört.-írói általában szabadon jártak el az elhangzottak visszaadásában, és az ~ban Jézus szavai jelentős helyet és szerepet töltenek be. A klasszikus módszert bizonyos mértékben még Lukács is követte az ApCsel-ben, ugyanakkor az ~ szerzőiről ez nem mondható el; az ~ kívül esnek a hellenizmus irodalmi műfajain, és Jézus szavait foglalják magukban, amelyek különösen alkalmasak voltak a szóban való továbbadásra. Ezenkívül: az Úr mondásai közül némelyek oly utánozhatatlanul jellegzetesek, annyira eredetiek, hogy hitelességüket aligha lehet kétségbe vonni, és sem irodalmi terméknek nem tekinthetők, sem az ősegyh. teol.-járá nem vezethetők vissza. Ha az ~ vázolt sajátosságait figyelembe vesszük, akkor is felhasználhatók tisztán tört.-i forrásként. A tört.-i kritika szabályai szerint azok a tények számítanak hitelesnek, amelyek az egymástól független és a részletekben egymástól eltérő forrásokban a mondanivaló lényegét illetően megegyeznek. Kevés dolog igazolható tört.-ileg olyan jól, mint pl. Péter bizonyos mértékű elsőbbsége; ezt különféle változatban 3 egymástól irodalmilag független forrás (Mt 16,17–19; Lk 22,31 kk.; Jn 21,15–17) egyértelműen tanúsítja. Ebből következően a kisebb eltérések nem hogy nem csökkentik, hanem inkább fokozzák a szinoptikus ~ tört.-i hitelességét.

évhet: a Dán 9,24–27-ben szereplő sabua, '7, hét nap' magyarázó fordítása. A szövegösszefüggésből látszik, hogy nem 7 napról, hanem a Lev 25,8 (→ szombatév) mintájára 7 évről van szó. A Jubileumok könyvében ismételten szerepel az ~. Hénoch kv.-ében, ahol az egész világtört.-et 10 hétre osztják, a hét még hosszabb időt jelent.

évhet-prófécia: 1. Irodalmi műfaj. Dán 9,24–27: a peser v. a magyarázat nem igazodik a Jer 25,11; 29,10: találhatóhoz (vö. Dán 9,2). Jer kerek számmal (70 év) jelöli a fogság tartamát. Ebből tévesen arra következtettek, hogy a fogságból való hazatéréssel kezdődött az üdvösség. Ez a várakozás hamisnak bizonyult és megingatta az Izr.-nek ígért üdvösségbe vetett hitet; ezért a Dán szerzője szükségesnek látta, hogy a Messiásban és az üdvösségben való hitet erősítse, de ugyanígy azt is, hogy – abból a meggyőződésből, miszerint a végső idő tovább fog tartani, mint amit eddig a próf.-k róla jövendöltek – a Jer által megadott számnak új magyarázatát adja: nem 70, hanem 70-szer 70 évig fog tartani, míg Isten a földön megszilárdítja országát. – 2. Tartalom. Az Isten országát – ahogy az egyh.-i hagyomány is tartja – Dán 9,24 adja hírül 3 negatív és 3 pozitív állítás formájában („véget ér a gonoszság”, „lepecsételik a bűnt”, „levezeklik a vétket” és „elérkezik az örök igazság”, „megpecsételik a látomást és a jövendölést”, „fölkénik a Legszentebbet”). Ugyanígy a bűn megszűnt és az örök igazság megvalósulása jellemzi az eljövendő → eónt is. Az apokaliptikus látomásában a Legszentebb fölkénése a Templom megtisztításán alapszik (Kr. e. 164.), amely Júdás Makkabeus nevéhez fűződik és éppúgy mint az Emberfia trónra emelése (7,13 kk.), Krisztusban, Krisztus Egyh.-ában és az eszkatologikus kiteljesedésben valósul meg. – 70-szer 70: mint Mt 18,22: itt is szimbolikus értelme van a számnak. A kombináció föltehetően a Lev 26,34-re vezethető vissza, és a 2Krón 36,21-hez igazodik, mivel ez utóbbi szerint minden megszegett → szombatévnek egy év felel meg a 70 évi fogságból. Az üdvösség idejének el nem érkezte egybevágott az átokkal, amely a szövetség megszegéséhez kapcsolódott és hétszeres bűnhődéssel fenyegetett (Lev 26,18.21.24.28). A számválasztásba belejátszott a → jubileumi év is. Mivel Isten országának kezdetét jubileum maximumként értelmezték, kézenfekvő volt, hogy ez ne csupán egy 7 esztendőből álló időszaknak álljon az élén, mint az állandóan ismétlődő jubileumi évek (25,8 kk.), hanem 10-szer annyi évből állónak. – 3. Kronológia. a) Az eszkatologikus időrend szerint a 70 hét Krisztus újraeljöveteléig terjed: az első 7 hét (Dán 9,25a) Círusz dekrétumától (Ezd 1,2 kk.) Krisztusig tart; a rá következő 62 hét (Dán 9,25b) Isten városa megalapításának és kiterjedésének ideje; az Isten városa az utolsó héten pusztasággá válik (9,26f), majd az új égben és új földön megvalósul a 9,24. – b) A róm. időrend, amely a 9,25 olvasatában főleg Theodotionhoz és a Vg-hoz igazodik, a 7 hetet összekapcsolja a 62 héttel, a 9,25 és 9,26 fejedelmében pedig Krisztust látja. Ugyanakkor

Jeruzsálem felépítését (9,25) azzal a levéllel hozza kapcsolatba, amelyet I. Artaxerxész Kr. e. 458: Ezdrásnak adott (mások szerint ez a Kr. e. 445. év); ha innen számoljuk a 69 hetet (= 483 év), a Kr. u. 26-ot kapjuk, hozzávetőleg Krisztus nyilvános föllépésének idejét. A 9,27: a véres- és ételáldozat megszüntetése a hét második felében arra utalhat, hogy Krisztus halála után, amely e kronológia szerint 30-ra esik, ezek az őszi áldozatok értelmüket veszítették. Ugyanakkor Jeruzsálem pusztasággá válását (9,26) a város Kr. u. 70: történt pusztulásával azonosítják. – c) A makkabeusi kronológia a Jeruzsálem fölépítésére fölszólító parancsban (9,25) a 9,2-nek Jer 25,11; 29,10-re (vö. 30,18; 31,38; ezek a szövegek Kr. e. 587-ből valók!) vonatkozó tartalmát látja. A fejedelem (Dán 9,25) némelyek szerint Cirusz (Iz 45,1), mások szerint József főpap. Kr. e. 587-től 538-ig éppen 7 évhét telt el. A fölönt (Dán 9,26) III. Oniász főpap, akit Kr. e. 170 k. megöltek; ez az évszám meghatározza az utolsó hetet, amelynek közepén (Kr. e. 167) megszenteltelenítették a jeruzsálemi templomot. A 62 hetes időszak úgy maradt fenn, hogy a szentíró a fogságnak és a IV. Antiokhosz alatti üldözésnek az idejét levonta a helyreállítás idejéből (Kr. e. 538–171). A fél évhét, amely a pusztulás megkezdődése és Isten országának megvalósulása (9,24) közé esett, az a „rövid idő” (Ag 2,6 stb.), amely csaknem minden próf.-nál elválasztja a sötét jelent és az üdvösség idejét, s emberi mértékkel sokáig tart, mintha Isten késne (Hab 2,3).

evilág fejedelme: → Sátán.

Evil-Merodach: Amél-Marduk babilóniai király (ur. Kr. e. 562–560) tudatosan elferdített héb. neve (a. m. 'átkozott kapu?'). Amél-Marduk II. Nebukadnezárnak volt a fia és az utóda. 37 évi fogság után megkegyelmezett Júda királyának, Jojachinnak (2Kir 25,27; Jer 52,31). Kr. e. 560: sógora Nergal-sar-uszur meggyilkolta.

évkezdet: Miként a → hónapok nevei (→ Abib, → Bul, → Etanim) is tanúsítják, Izr.-ben az év eredetileg mezőgazdasági év volt, amelyet a kánaániaktól vettek át. Ez a gézeri → naptár szerint az aratással kezdődött. A szüreti ünnepet a → Szövetség könyve szerint az év 'végén' kellett megtartani (Kiv 23,16). A kifejezés, amint az a szet szónak a nap fölkelte v. a csillagok feljövételére (Bír 5,31; Neh 4,15) vonatkoztatásából kikövetkeztethető, az évnek nemcsak a végét, hanem a kezdetét is jelenthette. De mintha ennek a Kiv 34,18–23 (Jahvista) ellene mondana, mert itt a szüret az 'év visszatérésével', vagyis az év végével esik egybe. De az ősi időkben vsz. nem esett az ünnep pontosan meghatározott napra. Akkor ünnepelték meg, amikor a termést betakarították, úgy az év kezdete körüli időben. Aki Ez 40,1 esetében maszoréta olvasatot vesz alapul, jobban érti a kifejezést; nem 'újév napja'-ként értelmezi, mint a késői zsidóság, hanem tágabb értelemben veszi: 'az év kezdete' (E. Auerbach, H.-J. Kraus stb.). Így tehát a kifejezés (40,1) nagyjából ugyanazt jelenthette, mint a Tisritu akkád hónapnév ('kezdet', ti. az évé), amely később a 7. hónap neve lett (Tisri). Ez a név tanúsítja, hogy egykor a babilóniai év is ősszel kezdődött. – Amikor azonban Jojakim (ur. Kr. e. 609–598) babilóniai nyomásra bevezette Júdában a babilóniai naptárt, ezzel az év kezdete, ahogy Babilóniában régóta szokásban volt, tavaszra került át (Niszán 1.). Mint Palesztina D-i részén (Júdában), az É-i részen, Izr.-ben is tavaszra tevődött át az év kezdete őszi, asszír hatásra. Az ÓSz legrégebbi szövegei közé tartoznak, amelyek az újév tavaszi kezdetével számolnak: Jer 36,9.22 (november/december a 9. hónapnak számít) és 2Kir 25,8 = Jer 52,12 (július/augusztus az 5. hónap; vö. Zak 7,3.5). A → húsvétra vonatkozó előírásokban P az év kezdetét tavaszra teszi Mózes korából való rendelkezésként, de a nyomatékából, amellyel kiemeli, arra lehet következtetni, hogy újításról van szó: „Ez a hónap legyen számotokra a kezdő hónap: ez legyen az év első hónapja” (Kiv 12,2). A Lev 23 és Szám 28 (mindkettő: P) felölelte naptár, valamint Ez 45,18–35 esetében szintén a tavaszt kell az év kezdetének tekinteni. Annak ellenére, hogy a naptár megváltozott, az őszi ~ is megmaradt kultikus dátumként (vö. Lev 23,24; Szám 29,1). A templomszentelést (2Kron 5,3.13; Ezd 3,6) és a szövetség megújítását (Neh 8,2) Tisri hónap 1. napján ünnepelték. A Szeleukidák azonban

bevezették az ősszel kezdődő évet. Lehetséges, hogy az ősi őszi ~et újították fel. Mindenesetre a kumráni közösség (1QS X,6) és főleg a rabbinista zsidóság (Misna) számára Tisri 1-re esett a nagy ~ napja. Emellett Niszán 1. sem szorult teljesen háttérbe: a Misna nemcsak 2, hanem 4 ~ről is tud, amelyek közül mindegyiknek volt bizonyos szerepe az élet valamelyik területén (→ újév ünnepe).

Evodia: → Szintihe.

évszakok: Az éghajlatból következően az ősidőkben Izr. fiai és a babilóniaiak csak 2 évszakot ismertek: a nyarat és a telet (vö. Ter 8,22; Zsolt 74,17; Iz 18,6; Zak 14,8). Az egyiptomiak a Nílus áradásához igazodva 3 részre (áradás, növekedés, aratás) osztották az évet; mindegyik 4 hónapig tartott. – A tél az esőzés és a hideg ideje volt (Jer 36,22), a nyár a szárazságé és a melegé; az 1. évszakban vetettek, a 2. évszakban arattak (a nyári meleg és az aratás összetartozására nézve lásd Jud 8,2 kk.; Iz 18,4). – Az évnek 2 évszakra tagolódása a Talmudban is megtalálható. Hogy az év 4 évszakra tagolódása a 2 napéjegyenlőségtől, a napfordulóktól függően nem volt ismeretlen – legalábbis a későbbi időben – a zsidóság előtt, az egyebek közt a kumráni szekta szabályzatából is kiviláglik (1QS 10,7: kaszálás ideje, nyári gyümölcsérés ideje, vetés ideje, fűsarjadás ideje), de a Bét-Alfa-i zsinagógában az állatöv ábrázolása is tanúsítja, amelyen egy Niszán évszak (aratási idő, tavasz), egy Tammuz évszak (hőség, nyár), egy Tisri évszak (a vetés ideje, ősz) és egy Tebet évszak (hideg, tél) ábrázolása látható. Minthogy ezek az ~ azokról a hónapokról kapták nevüket, amelyekbe a napéjegyenlőség v. a napfordulat esik, nyilvánvaló, hogy ez a felosztás nem Izr.-ben keletkezett.

exegézis: → szentírás-magyarázat.

Exodus: → kivonulás Egyiptomból, → Kivonulás könyve.

Ezdrás (héb. ezra '[Isten] segítség'): pap a babilóniai zsidóság köréből (családfája: Ezd 7,1–5), „az ég törvényének titkára” (7,12), vagyis a zsidókat illető ügyekben a perzsa kormányzat tanácsadója. A perzsa I. Artaxerxész uralkodása 7. évében Jeruzsálembé küldte azzal a megbízatással, hogy a Palesztinában maradt zsidó közösségben állítsa helyre a zsidó törv. tekintélyét. 7,7: „a király 7. évé”-n a hagyományos fölfogás (így R. de Vaux, A. Fernández) II. Artaxerxész uralkodásának 7. évét érti, ami Kr. e. 458-nak felel meg; mások (A. van Hoonacker, K. Galling) II. Artaxerxész uralkodásának 7. évére, azaz Kr. e. 398-ra gondolnak; ismét mások (W. Rudolph, M. Noth, H. H. Rowley stb.) közbülső megoldásként I. Artaxerxész utolsó éveivel számolnak, ami azzal egyértelmű, hogy 7,7 adatát helytelennek tartják; végül H. Schneider szerint mindegyik megoldási kísérlet (Kr. e. 458, 428, 398) valószínűsíthető. ~ kb. 1500 zsidó kíséretében, akikhez Kasziphában (a fekvése ismeretlen) még 238 levita és templomszolga is csatlakozott, visszatért Jeruzsálembé (7). Ott ~ egy ünnepélyes összejövetelen felolvasta a törv.-t; ezt a zsidók a → szövetséget megújítva magukra nézve kötelezőnek ismerték el (Neh 8–10). Ezután ~ föllépett a vegyes házasságok ellen (Ezd 9), majd vsz. visszahívták Perzsiába. ~ törv.-én régóta vitatkoznak a szakemberek. Annyi bizonyos, hogy a Pentateuchussal (annak ma ismert formájában) nem azonos: az 9,11 kk.; Neh 8,14 kk. idézte részek a Pentateuchusban nem találhatók. Tevékenységéről ~ a perzsa uralkodónak jelentést írt, ezt dolgozta föl a Krónikás és ez került bele a kanonikus Ezd-ba. – ~ nevéhez több kv. fűződik: 1. → Ezdrás könyve. – 2. Az apokrif 3Ezd (Vg: 3Ezd, LXX: Ezd alfa); ezt a Vg legtöbb kiadása tartalmazza függelékként és sokban megegyezik a kanonikus Ezd-sal (de 1,21 és 3,1–5,6 nem párhuzamos), ugyanakkor többletet is tartalmaz: 1,1–20 = 2Krón 35,1–19; 1,23–55 = 2Krón 35,20–36,21; 2,1–3a = 2Krón 36,22 kk. = Ezd 1,1–3a; 9,37–55 = Neh 7,72–8,13a; a zsinagógák, sőt az egyh.-atyák is sokáig kanonikusnak tekintették, a lat.-ok egészen Jeromosig (→ kánon); keletkezése idejét, szövegét illetően megoszlanak a vélemények. – 3. Egy apokrif apokalipszis (a Vg: 4Ezd, a LXX: Ezdrás, a

prófeta v. Ezdrás apokalipszisa) a legtöbb Vg-kiadás függelékében megtalálható 4Ezd-ként, a keresztény korból való kiegészítésekkel: 5Ezd = 4Ezd 1 kk. és 6Ezd = 4Ezd 15 kk.; 7 látomást tartalmaz (4Ezd 3–14), amelyeket ~ Jeruzsálem pusztulása után a 30. évben (Kr. e. 557) Babelben látott: egy angyal megismertette Izr. sorsával, az idők végének jeleivel, az Úr eljövételével; majd alakokat is látott, az asszonyt, a sást és az Emberfiát, az eljövendő Izr., a 4. birodalom (→ Dániel könyve) és a Messiás szimbólumát; végül a Jeruzsálem pusztulásakor veszendőbe ment Szentírás rekonstrukciójával és kanonizálásával, valamint ~ mennybevitelével zárul a kv., amelyet Kr. u. héb.-ül v. arámul írtak és sok régi fordításban fennmaradt.

Ezdrás könyve, Ezd: a → Krónikák könyveivel és → Nehemiás könyvével szoros egységet alkotó, protokanonikus szentírási kv. Szerzője a → Krónikás. Nehemiás kv.-étől aránylag későn különítették el, ezért a továbbiakban Ezdrás és Nehemiás kv.-éről együtt beszélünk. – I. Tartalom. 1. (Ezd 1–6) a zsidó közösség helyreállításáról szól a babiloni fogságból való visszatérés után Sesbaccár, Zerubbábel és Jesua főpap alatt. A hazatérést Círusz perzsa király 538: engedélyezte és megbízást adott a jeruzsálemi templom újjáépítésére. Az építkezést a szamaritánusok megakadályozták, de I. Dárius alatt folytatták és befejezték, úgy hogy 515 húsvétján fel is szentelhetők. – 2. (Ezd 7–10) egy újabb száműzött csoport hazatérését mondja el, melynek vezetője Ezdrás. Határozottan fellépett a vegyes házasságok ellen, s a 10. f. felsorolja az eseteket, melyek megoldásán fáradozott. – 3. Neh 1–3 elmondja, hogyan tért vissza Nehemiás Jeruzsálembe Artaxerxész 20. évében, hogy felépítse a város falait. Helytartói rangban 12 évig működött a városban, s nagy nehézségek árán teljesítette feladatát (6,15). Rendeleteivel elérte a város lakosságának növekedését (7. f.). 8. f.-e arról számol be, hogy a sátoros ünnepen és az engesztelés napján hogyan olvasta fel Ezdrás a törv.-t. 12,27–43: a falak felszentelését, a 13. f. egy újabb jeruzsálemi küldetését mondja el. – II. Források. 1. Az 1–6 több forrásból származik. A 2. f. Nehemiás emlékirataiból való; a 4,6–6,18 arám nyelvű beszámoló a szamaritánusok ellenséges magatartásáról, amit a Krónikás bizonyos sorrendi változtatásokkal átvett. Figyelemre méltó a sok perzsa forrás. – 2. A 7–10 írásánál a Krónikás számadáskv.-eket használt, melyeket részben Ezdrás írt perzsa felettéseinek, részben a babiloni zsidók írtak. A Krónikás híven követi az átvett forrásanyagot, az „én” formát is tartja, csak a törv. felolvasásának tört.-ét helyezte át a Neh 8 utáni helyre. – 3. Neh nagyrészt Nehemiás emlékirataiból készült (1–710. f. és a 11–13. f. nagy része). A Krónikás csak sorrendet változtatott néhol (10. f.) és hozzátoldott néhány névsort (11. f.) – III. Történeti hitelessége megbízható. Az idézett források következtében e két kv. az egész fogság utáni időszak legjobb forrása lett. Hogy a perzsa uralkodók támogatják a zsidók újjászületését, teljesen beleillik az Akhaimenidák politikájába. Problémát csak a kronológia jelent: 7,8: Artaxerxész 7. évében jött Ezdrás Jeruzsálembe, Nehemiás pedig (Neh 2,1) ugyanennek az uralkodónak a 20. évében. Ha ugyanazt az uralkodót tételezzük fel, akkor Ezdrás 458-ban, Nehemiás 445-ben érkezett meg. Ezt a felfogást ma is sok szerző vallja. A. van Hoonacker azonban felállította a hipotézist, hogy Ezdrás működési idejét Nehemiás utánra kell tenni (többek között azért, mert Neh nem tud Ezd-ról!). Eszerint Ezdrás II. Artaxerxész idejében tért vissza Jeruzsálembe, mégpedig 398-ban. Ismét mások úgy vélik, hogy 7,8: nem 7., hanem a 27. vagy 37. uralkodási évet kell olvasni. A kérdés egyértelmű eldöntéséhez még nincs elegendő adat. – IV. Ezdrás és Nehemiás kv.-ének sajátos jelleget ad, hogy a Krónikás műve végén a zsidó közösség újjászervezésében a próf.-k jövendölésének beteljesedését látja, és Ezdrás, ill. Nehemiás működésében bizonyosságot lát arra, hogy Isten valóra váltja ígéreteit. A város és a templom újjáépítésével, a szövetség ismételt megkötésével új korszak kezdődik, amelyben Isten ígéretei maradéktalanul be fognak teljesedni.

Ezekiás: → Hiszkija.

Ezekiel (héb. Jehezkel 'Isten teszi erőssé a gyermeket'): prófeta, → Ezekiel könyvének

szerezője. Buzi fia, nős ember, vsz. maga is pap volt. Próf.-nak vallja magát, s mint ilyen számol be élményeiről és működéséről. Ez-ből kiolvasható, hogy azok között volt ő is, akiket Kr. e. 597: Nebukadnezár Jojachin királlyal Babilonba hurcolt. 5 évvel később egy látomásban próf.-i meghívást kapott győzze meg a száműzötteket, hogy akik Jeruzsálemben visszamaradtak, azok Isten büntető ítélete alá estek; Jeruzsálem elpusztult, lakóit elűzték. Ennek a beszédek, tanítások, fenyegetések és jelképes cselekmények (Ez 1–24) formájában előadott üzenetnek a központjában Jeruzsálem romlása áll (vö. 8–11): Jeruzsálem nem akar megtérni, ezért Jahve megbünteti, közel a vég. Jeremiás ugyanezt hirdette Jeruzsálemben, de míg Jeremiás megtérést hirdetett, ~ föltartóztathatlannak látta Isten büntetését. Miután Kr. e. 587: Nebukadnezár elfoglalta Jeruzsálemet, ~ jövendölései beteljesedtek. A száműzöttek, akiknek a száma jelentősen megnőtt, nagyobb megértést tanúsítottak Isten szándékai iránt, aki még mindig választott népének tekintette Izr.-t. Új szívre, új lélekre volt szükség (11,9), s hogy üdvözítő tervei megvalósulhassanak, mint egykor Egyiptomból, most is ki kellett szabadulnia a választott népnek a fogságból, a megalázottságból, s az országot, amelyet akkor birtokba vettek, újra föl kellett építeni. A 2. rész (25–38) azt adja tehát hírül, hogy a választott nép a régi hazában új életet kezdett, virágzásnak indult és elkezdődött az üdvösség ideje. Ugyanakkor Isten büntetése utoléri a választott nép ellenségeit (25–32). Mindezt még 14 esztendeig hirdette ~. Élete további folyásáról nincsenek megbízható adataink, nem számítva azt az utasítást, amelyet 2 évvel később kapott ~, és amely inkább csak a próf. személyét érintette (29,17–21). Vsz. Babelben halt meg. Pszeudo-Epiphanosz egy megjegyzése szerint egy fogolytársa megölte. – Újabban némelyek föltételezik, hogy ~ részben Jeruzsálemben (Kr. e. 587-ig), részben Babelben működött. Jeruzsálemben ennek romlását hirdette, Babelben viszont már a közelgő szabadulást, üdvösséget, fölvázolva az új kultuszt is. – Néhány vitatható adalékot nem tekintve – pl. felesége hirtelen haláláról (24,18) – a sorsáról nincsenek adataink.

Ezekiel könyve, Ez: protokanonikus ósz-i prófétai kv., a 3. a → nagypróféták sorában. – I. Keletkezése. A 20. sz. elejéig mondhatni általános volt az a meggyőződés, hogy kv.-ét a próf. maga szerkesztette pontosan átgondolt, szigorú rend szerint, tehát az Ez teljesen egységes, ill. hiteles. Ezt a meggyőződést azonban megingatta Kraetzschmar, de főleg J. Herrmann irodalomkritikai vizsgálata, s az a nézet vált uralkodóvá, hogy bár Ez valóban magától a próf.-tól származik, de később átdolgozta, mégpedig először ő maga, aztán valaki más. Ugyanakkor G. Hölscher és W. H. Irwin ennél is messzebb menve megkülönbözteti Ez-ben a próf. által írt részeket, aki költő lévén csak a verses részeket írta maga, a prózai részeket viszont egy későbbi átdolgozónak tulajdonítja. Hölscher szerint Ez 1273 verséből mindössze 170 származik Ezekieltől; Irwin 251-et tulajdonít Ezekielnek (Hölscher az Irwin által valódinak minősített 51 perikópa közül 36-ot nem ismer el eredetinek, ami mindkét kritikus módszerét illetően kételyt támaszt). Egyébként Irwin úgy nyilatkozott, hogy az ő fölfogása közel áll a zsidó hagyományhoz, amelyről tudvalevő, hogy Ez-t nem a próf.-nak, hanem „a nagy zsinagóga férfainak” tulajdonítja. Az újabb exegéták, mint G. A. Cooke, Howie, G. Fohrer, H. H. Rowley, W. Eichrodt és W. Zimmerli ismét Herrmann álláspontjához térnek vissza. M. Burrows és A. van den Born viszont Ez és a Biblia más kv.-einek irodalmi szempontú egybevetése alapján arra a következtetésre jutnak, hogy Ez egységes ugyan, de azoknak a szerzőknek a hatását mutatja, akik általános nézet szerint csak a fogság után írták kv.-eiket. Fölvetődik, hogy Ez valóban a fogság idején keletkezett önéletrajz-e, nem pszeudoepigráfiával van-e inkább dolgunk, amint azt más érvek alapján korábban C. C. Torrey gondolta. – Kumránban a héb. Ez-ből több töredéket találtak. – II. Tartalma. ~ „Jahve szózat”-át, vagyis azokat a próf.-i szavakat tartalmazza, első személyben írt beszámoló formájában (csak az 1,3 és a 24,24 áll harmadik személyben), amelyeket → Ezekiel hallott (1,3) „isteni látomás”-ban részesülve (1,1). Míg Izajás és Jeremiás aránylag keveset beszél magáról, Ezekiel kezdettől végig pontosan leírja kv.-ében, hogy milyen élményekben, próf.-i

látomásokban volt része. E tekintetben összhangban áll, ill. megegyezik Zakariás próféciájának első részével (Zak 1–8). Arról, amit magánemberként élt át, alig közölt valamit; személyéről az a két vers árulja el a legtöbbet, amely harmadik személyben van írva (Ez 1,3; 24,24). – III. Teológiája megfelel a papi iratok teol.-jának: Isten legfőbb és legszembetűnőbb tulajdonsága a szentsége, nemcsak erkölcsi szempontból, hanem léte szerint, metafizikai értelemben is. Amit Isten az egyes emberrel, ill. népével tesz, az szentségének v. a szentségén esett sérelemnek a jóvátételére irányul. Ebből következően Ez istenfogalma eléggé egyoldalú, az érzelmi vonatkozások Isten és ember viszonyában háttérbe szorulnak, a teol.-i utalások pedig, amelyek más próf.-knak oly egyedülállóan bensőséges nyelvezetet kölcsönöznek, csak kevésbé érvényesülnek. Másfelől viszont Jahve, épp neve szentségéért roppant bőkezűen osztogatja ajándékait az üdvösség érdekében; mert, bár népe hűtlenül elpártolt, Ő továbbra is Izr. Istene maradt. Jahve és Izr. összetartozik: Jahve Izr. Istene, Izr. pedig Jahve népe (11,20). Ez így volt mindig és majd a jövőben is így lesz. Amint Izr. tört.-e tanúsítja, Jahvénak terve van népével. Ez a kiválasztáson (20,5; nem a meghíváson) alapszik, továbbá a szövetségkötésen (16,8), valamint a szövetséghez kötődő ígéreteken: számos utód, saját föld és Jahvénak népe közt lakása, mint az áldás forrása. Ezt az ígéretet kapták az ősatyák, s az Egyiptomból való kivonulás után Jahve teljesítette is ígéretét, a nép bűnei miatt azonban veszendőbe ment: Izr.-t elűzték földjéről, Jahve nem lakik többé népe körében. Ebből Ezekiel arra következtet a kiválasztottság tudatában (vö. 5,5), hogy a nép sorsa jobbra fordul, és helyreáll a korábbi állapot (16,55). Az idegen iga összetörik, a szétszóródott nép egybegyűl, visszatér hazájába és biztonságban él, mihelyt megkötik a béke szövetségét, amelyet azonban Ez nem nevez „új”-szövetségnek (vö. Jer 31,31). Ám a béke szövetségéhez Jahvénak új szívet, új lelket kell adnia (Ez 11,19; 36,26), meg kell tisztítania és szentelnie népét. Akkor Jahve népe körében lakhat örökre (37,25–26). Ebben Ezekiel annyira biztos, hogy pontosan leírja a helyet is, ahol Jahve lakni fog (40–48), az új kultusszal egyetemben. Lakóhelye úgy lesz berendezve, hogy minden szempontból megfeleljen Jahve szentségének és azoknak a követelményeknek, amelyek belőle következnek. Izr. tulajdon földje (amiként a többi próf.-nál is) termékeny lesz (36,30), s Izr. – Jahve népeként – egyetlen pásztor uralma alatt fog földjén élni mindörökké (37,22). Ez a pásztor az üdvösségtört. alakja, a rá vonatkozó részek emlékeztetnek más próf.-k messiási, ill. eszkatologikus jövendöléseire. Mindamellet azt, hogy azonos az Iz-ban → Emmanuel, ill. az → Isten szolgálja alakjában megjövendölt Messiással, aki Jahve nevében és megbízásából elhozza az üdvösséget, vitatják, kivált katolikus exegeták, főleg azért, mert a Papi irat próf.-i értelemben messianizmust nem ismer. Ezzel összhangban áll az is, hogy Ez e tekintetben szóba jövő részleteit (17,22–24; 34,23–31; 37,24–27) az ÚSz nem vonatkoztatja a Megváltóra. Ennek ellenére Ez nem marad a papi teol. kereteiben, hanem túlmutat rajta. Ezért nevezhető Jézus (Jn 10,11–16) Ez 34,11–23-ra célozva jó Pásztornak.

ezeréves ország: → kiliazmus.

ezüst: Palesztinában nem bányászták, Tarsisból kellett beszerezni (1Kir 10,22; Jer 10,9; Ez 27,12). Az ~ nem számított olyan ritka dolognak, mint az arany (2Kir 15,20: minden izr.-nak 15 sékel ~öt kellett Menachem királynak fizetnie), ezért nem is volt olyan értékes (1Kir 10,21); pl. Tiruszban (Zak 9,3) sem tartották túlságosan sokra. Ékszereket (Ter 24,53; Kiv 3,22), használati tárgyakat (kanál, tálka) és istenszobrokat (Iz 2,20), a perzsa kortól pedig → pénzérméket is készítettek belőle.

ezüstdénár: → pénzérme.

ezüstolvasztó: → aranyműves.

Ézsau (héb. 'nyers, szőrös?'): Izsák és Rebekka fia, → Jákob ikertestvére, bátyja. A Ter 25,19–26 leírja születése tört.-ét (vö. Róm 9,10–13), a Ter 25,27–34 azt, hogyan adta el ~ →

elsőszülöttsége jogát (vö. Zsid 12,16) Jákobnak, aki Izsák ~nak szánt áldását is megszerezte (Ter 27). Később a két testvér kibékült (32). A 36,1–8.9–19 (vö. 26,34) fölsorakoztatja ~ utódait: Elifász, Reuel, Jeus, Jalam, Korach, akik edomita nemzetségek, törzsek élén álltak, s akiket nem Izr. leányai közül való asszonyok szültek (a fölsorolás nem teljesen egyértelmű, ill. nem következetes!). Az ~ = Edom azonosítás sem áll szilárd alapon. Így érthető, hogy M. Noth későbbi belemagyarázásnak, ill. másodlagos kombinációnak tekinti. Valószínűbb, hogy ~ mint Izr. első vadásza áll szemben Jákobbal, az első pásztorral. Ennek ellenére az ~ = Edom azonosítással maga a Ter is számolt, a fiatalabb Jákob kiválasztásának és az idősebb ~ (= Edom) elvetésének magyarázatául. Az emelkedett stílusban ~ Edomra utal (Jer 49,8–10; Abd 6.9.18; Mal 1,2–4). Az ÚSz-ben Jákob kiválasztása és ~ elvetése jelképes értelemben szerepel (Róm 9,10–13) annak bemutatására, hogy Isten szabadon adja kegyelmét, azt sem születéshez, sem érdemhez nem köti. A Zsid 11,20: Isten akarata szerint volt, hogy ~ elől Jákob megszerezte az apai áldást, és Izsák a hit példaképe volt; a 12,16–17 rabbinista fölfogást tükröz, amely szerint ~ „parázna és alantas lelkületű... aki egy tál lencséért eladta elsőszülöttségét”.